شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

新疆社会科学研究

(ئىچكى ژورنال　　内部刊物)

ئۇيغۇرچە 7 - 8 - سان　　1984 - يىل 8 - ئاي

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

新疆维吾尔自治区社会科学院

ئاكادېمىك بارتولد

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر ئەسەرلەردىن

يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى

مۇندەرىجە

مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئاكادېمىك بارتولد ھەققىدە ...... ئۇيغۇر سايرانى (1)

مۇقەددىمە .... (4)

I . ئۇيغۇرلار .... (6)

II . تۈركلەر .... (31)

III . قارلۇقلار .... (18)

IV . قاراخانىلار .... (24)

V . قاراخىتايلار .... (30)

VI . چاغاتاي دۆلىتى پارچىلىنىشقا قەدەر بولغان موغۇللار .... (41)

VII . موغۇلىستان .... (72)

VIII . قالماقلار .... (96)

ۋەقە يۈز بەرگەن يىللارنىڭ كۆرسەتكۈچى .... (104)

مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئاكادېمىك بارتولد ھەققىدە

بارتولد — سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىمى. ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىقتىكى يېتەكچى مەۋقەسى ئەسىرىمىزنىڭ 2 - ئون يىللىرىدىلا روسىيە ۋە چەتئەللەردە ئېتىراپ قىلىنغان. ئۇنىڭ مەركىزىي ئاسىيا تېمىسىغا بېغىشلانغان ئاجايىپ ئەمگەكلىرى بارتولدنى پۈتكۈل دۇنياغا تونۇتقان. تارىخ تەتقىقاتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىلمىي پائالىيەتچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك.

ئاكادېمىك ۋاسىلى ۋىلادىمىروۋىچ بارتولد 1869 - يىل 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (15 - كۈنى) رۇسلىشىپ كەتكەن نېمىس ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسىنىڭ ئەجدادلىرى بالتىق دېڭىزى ياقىسىدا ياشىغان. ئاپىسىنىڭ چوڭ بوۋىسى خىرىستىيان دىنىنىڭ لىيۇتېران مەزھىبىدىكى روھانىي بولۇپ، ھامبۇرگ شەھىرىدىن روسىيىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان، بارتولدنىڭ ئۆز ئاتىسى چوڭ مالىيە - سودا ئورۇنلىرىنىڭ دەللالى بولغان.

بارتولد كىچىكىدىنلا تىرىشچان بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىن باشلاپلا ئىجتىمائىي پەنلەرگە قىزىققان. ئۇ، 1887 - يىلى، پېتىربۇرگ 8 - گىمنازىيىسىنى ئالتۇن مېدال بىلەن پۈتتۈرۈپ، تارىخ پېنىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىپ تاللىۋالغان. بارتولد شۇ يىلى (1887 - يىل) پېتىربۇرگ دارىلفۇنۇنىنىڭ شەرق تىللىرى پاكولتېتىغا كىرىپ ئوقۇپ، 1891 - يىلى ئوقۇشنى تاماملىغان. ئۇ، دارىلفۇنۇننى تاماملاپ بولۇپلا، كەسپىي سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ چەتئەللەرگە چىقىپ ئوقۇغان. چەتئەلدىن قايتىپ كېلىپ پېتىربۇرگ دارىلفۇنۇنىدا ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان. 1900 - يىلى شەرق ئەللىرى تارىخ پەنلىرى دوكتورى ئۇنۋانى ئالغان. 1901 - يىلى پېتىربۇرگ دارىلفۇنۇنىنىڭ پروفېسسورى بولغان. 1910 - يىلى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى بولغان. 1913 - يىلى پېتىربۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى بولغان.

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى — 1893 - يىلدىن 1916 - يىلغىچە بولغان جەرياندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا تارىخىغا ئائىت بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى ئىزدەش، تەكشۈرۈش، رەتلەش، ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئېلىپ بېرىش

ئۈچۈن، پېتېربۇرگ دارىلفۇنۇنى، پەنلەر ئاكادېمىيەسى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى قاتارلىق چوڭ ئىلمىي ئورگانلار نامىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپ قېتىملاپ بېرىپ كەلگەن. يەنە شۇنىڭدەك ئىلمىي كاماندىروپكىلار بىلەن فىنلاندىيە، گېرمانىيە، شىۋېتسارىيە، ئىتالىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە، ئاۋستىرىيە، ۋېنگرىيە، گوللاندىيە، بۇلغارىيە، رۇمىنىيە، ئىرلاندىيە، شۋېتسىيە، گرېتسىيە، نورۋېگىيە، دانىيە، تۈركىيە، مىسىر، شىمالىي ئامېرىكا قاتارلىق ئەللەرگىمۇ چىققان.

ئۇ، دارىلفۇنۇنلاردا دەرس بەردى، ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىلەن ھەمكارلاشتى، كۆپلىگەن ژۇرناللارنى نەشر قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ مۇھەررىرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى. ئۇ، تەتقىقاتنى مۇھىم بىلىپ، ئىران، ئەرەب مەملىكەتلىرى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ، شۇنىڭدەك موڭغۇللارنىڭ تارىخلىرى ئۈستىدە چوڭقۇر ئىزلەندى. ئۇنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نەتىجىسى دەل ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتى ئۈستىدە گەۋدىلەندى.

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئىلمىي ئىجتىمائىي تەشكىلات پائالىيەت دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتتى. ئۇ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقتىكى جۇمھۇرىيەتلەردە شەرق ئەللىرى تارىخى كافېدرالىرىنى قۇرۇش، ئىلمىي كۇتۇپخانا، قولىيازمىلارنى ساقلاش ئورۇنلىرىنى قۇرۇش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (تاشكەنت) دارىلفۇنۇنىنى قۇرۇش، شۇنىڭدەك مۇزېي قۇرۇشتەك بىر قاتار زور خىزمەتلەرنى بېجىردى. 20 - يىللاردا، يەرلىك ئىلمىي ئورۇنلارنىڭ تەكلىپلىرى بىلەن لېنىنگراد، موسكۋا، باكۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفۇنۇنلىرىدا ۋە باشقا ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا لېكسىيىلەر ئوقۇدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلمىي تەكشۈرۈشلەردىمۇ بولدى. روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆپ قېتىم خەلقارالىق چوڭ يىغىنلارغا ئىشتىراك قىلدى. 1926 - يىلى، تاشكەنت شەھرىدە بارتولدنىڭ دوكتۇرلۇق ئۇنۋان ئالغانلىقىنىڭ 25 يىللىقى ۋە دەرس بېرىشكە كىرىشكەنلىكىنىڭ 30 يىللىقى داغدۇغىلىق تەبرىكلەندى.

بارتولد تەكلىپ بىلەن چەتئەللەرنىڭ دارىلفۇنۇنلىرىدىمۇ لېكسىيىلەر بەردى: 1926 - يىلى، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن تۈركىيىگە كېلىپ، ئىستانبۇل دارىلفۇنۇنىدا لېكسىيە ئوقۇدى. ئۇنىڭ ئىستانبۇلدا ئوقۇغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى ھەققىدىكى بۇ لېكسىيىلىرى 1927 - يىلى تۈرك تىلىغا، 1935 - يىلى نېمىس تىلىغا، 1945 - يىلى فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشردىن چىقتى. 1929 - يىلى تەكلىپ بىلەن گېرمانىيىگە كېلىپ، بېرلىن، ھامبۇرگ، گېتتىنگېن شەھەرلىرىدە لېكسىيىلەر ئوقۇدى.

بارتولد ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىنمۇ، كەينى-كەينىدىن بىر قاتار ئىلمىي ۋە ئاممىباپ قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ۋە پېداگوگىكا پائالىيەتلىرىدە، ئەرەبلەر تارىخىغا، ئىسلام تارىخىغا — قىسقىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا

تارىخىنى ناھايىتىمۇ كۆڭۈل بۆلىدى. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي پائالىيەت سەھنىسى قىلىپ تۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە ئېلىپبارغان ئىلمىي پائالىيەت-تەتقىقاتلىرى ناھايىتىمۇ كەڭدۇر. ئۇ، قەدىمقى كىلاسسىك تىللارنى ۋە غەربىي ياۋروپانىڭ ئاساسلىق تىللىرىنى ئوبدان ئىگىلىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەرەب، پارس، تۈرك ۋە تاتار تىللىرنى — شەرق تىللىرىنىمۇ ئوبدان ئۆگىنىۋالغان ئىدى. ئۇ، ئۆز زامانىسىدا كۆچمەن قەبىلىلەر تارىخىنى ئەڭ ئوبدان بىلىدىغان ئادەم ھېساپلىناتتى. بارتولد ئىران، زاكاۋكازىيە مەملىكەتلىرى، ئەرەب مەملىكەتلىرى ۋە تۈركىي خەلقلەر ھەمدە موڭغۇللارنىڭ تارىخلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، ئىسلامشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ ۋە غەربىي ياۋروپا ئاپتورلىرىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى مۇسۇلمان ئەللىرىدىكى كۆپلىگەن كونكرېتنى پاكىتلار ئارقىلىق سېلىشتۇرۇپ، تەنقىدىي تەھلىل ئېلىپ باردى. بۇ ئارقىلىق ئىسلامنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىكى تارىخى، شەرق ئەللىرىگە تارقىلىش تارىخى ۋە مۇسۇلمان مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنى تامامەن يېڭى ماتېرىياللار ئاساسىدا بايانلىدى. ئۇنىڭ ئىسلام ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ۋە خۇلاسىلىرى پەقەت روسىيىدىلا ئىسلام تارىخىنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەپ قالماي، بەلكى دۇنيا ئىسلامشۇناسلىقىنىمۇ كەڭ بېيىتتى.

ئىجتىمائىي پەنلەرگە مۇستەھكەم باغلانغان، بىلىمنى باشقىلار بىلەنكەڭ ئورتاقلىشىدىغان، شاگىرتلىرىغا مېھرىۋان، لېكىن تەلەپچانلىقى كۈچلۈك، ئەمما ساختىپەزلىككە، تەخسىچىلىككە، مەنسەپكە ئىنتىلىشكە، ئىككىيۈزلىمىلىككە چىداپ تۇرالمايدىغان بۇ مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىم 1930 - يىل 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى لېنىنگراد يېنىدىكى ساناتورىيىدە بۆرەك كېسىلى بىلەن 61 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. بارتولدنىڭ جەسىدى لېنىنگرادتا، 1928 - يىلى 5 - ئايدا ۋاپات بولغان ئايالى مارىيە ئالېكسېيېۋنا بىلەن بىر قەۋرىگە قويۇلدى.

1892 - يىلدىن 1930 - يىلغىچەبولغان 38 يىل ئىچىدە، بارتولدنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئەسىرى نەشردىن چىقتى. «ئىسلام قامۇسى» نىڭ ئۆزىگىلا 246 پارچە ماقالە يېزىپ بەردى. بارتولدنىڭ بەزى ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرى چەتئەلدە مەشھۇر بولۇپ، ئىنگلىز، فرانسۇز، نېمىس، شۋېتسىيە، ئەرەب، پارس، تۈرك، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا كۆپلىگەن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. بارتولد ئەسەرلىرىنىڭ مۇندەرىجىلىرى 1926 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت دارىلفۇنۇنى ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ 14 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

بارتولدنىڭ چوڭ داڭ قازانغان مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى ... «خەلىپە ۋە سۇلتان» (1912 - يىل)، «ئىسلام ئومۇمىي ئوچېركى»

(1918 - يىل، پېتىر بۇرگ)، «مۇسۇلمان مەدەنىيىتى» (1918 - يىل پېتىربۇرگ)، «مۇسۇلمان دۇنياسى» (1922 - يىل، لېنىنگراد)، «تۈركىستان» (1922 - - يىل، تاشكەنت)، «تۈركىستان مەدەنىي ھاياتىنىڭ تارىخى» (1927 - يىل لېنىنگراد)، «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكلىرى» (1943 - يىل، فرۇنزې)، «مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تارىخىدا كاسپىي دېڭىزى يېنىدىكى رايونلارنىڭ تۇتقان ئورنى» (1925 - يىل، باكۇ) ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن.

بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكلىرى» ناملىق ئەسىرى شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملار ئۈچۈن بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنىڭ بىرىسىدۇر. بىر مەزگىل بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بولغان يەتتە سۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ گىرەلىشىپ كەتكەن، ھەم قېرىنداشلىق ھەم مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلىرى مانا شۇ ئەسەردە بايان قىلىنغان. مەزكۇر ئەسەر ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، قارلۇقلار، قارا خانىلار، قارا خىتايلار، چاغاتاي دۆلىتى پارچىلىنىشقا قەدەر بولغان موڭغۇللار، موغۇلىستان، قالماقلار قاتارلىق 8 بابتىن تەركىب تاپقان. ئۇ بىزگە شىنجاڭ تارىخى ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

«يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكلىرى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى 1964 - يىلىلا قولدىن چىقارغان ئىدىم. بۇ يىل (1984 - يىل) 2 - ئايدا ئۇنى يەنە قايتا سېلىشتۇرۇپ ۋە تولۇقلاپ چىقتىم ھەمدە تەتقىقاتچى يولداشلارغا مەلۇم دەرىجىدە ياردىمى بولار دېگەن ئۈمىتتە تەقدىم قىلدىم. ئۇيغۇر سايرانى 1984 - يىل 3 - ئاي

مۇقەددىمە

پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناس ئالىملار ھەيئىتى تەرىپىدىن چىقىرىلماقچى بولغان «خاتىرە كىتابچىسى» غا يەتتە سۇ تارىخىنىڭ قىسقىچە ئوچېرىكىنى ۋە ئەڭ مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ يىللار تەرتىۋى بويىچە كۆرسەتمىسىنى يېزىپ بېرىش تەكلىۋىنى بەك چوڭ مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلدىم. بۇ تارىخنى تولۇق ۋە ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىش شۇ جايدىكى كۆچمەنلەرنىڭ پائال ئىشتىراكى ئاستىدىلا مۇمكىن بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئادەم ئۈچۈن، يەتتە سۇنىڭ يەرلىك تارىخىغا قىزىقىشتىن ئىبارەت بۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا ئادەمنى ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدە خۇشاللاندۇرىدىغان ئىشتۇر. بىزگە يېتىپ كەلگەن يازما مەنبەلەر كۆپىنچە ئۈزۈك، كەم - كوتا بولۇپ، بۇلارنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن تولۇقلىنىشقا ئېھتىياجلىقتۇر. بۇ يۇرتقا قىسقا مۇددەت بىلەن كەلگەن، شۇڭلاشقىمۇ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولالمىغان ئادەملەر بۇ ماتېرىياللارنى توپلاشتا يەڭگىلى بولماس دەرىجىدە دېگىدەك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ. شۇ جايلاردا دائىم

لايدۇ ۋە پەننى ھەقىقەتەندۇ قىممەتلىك كەشپىياتلار بىلەن بېيىتالايدۇ. مانا شۇنداق كەشپىياتلار يەتتە سۇ ئوبلاستىدىمۇ ئۇچۇرتقا كەلدى (مەسىلەن: پىشپەك ۋە توقماق ئەتراپلىرىدىكى نەستورىيان قەۋرىلىرىنىڭ تېپىلىشى). لېكىن بۇلار ئازدۇر-كۆپتۇر تاسادىپى خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ كەلدى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ خېلىلا قىسمى ئىلىم-پەن ئۈچۈن ھېچقانداق پايدا كۆرسەتمىگەن ھالدا يوقىلىپ كېتىۋاتماقتا. مەسىلەن: مانا شۇنداق ئىش مەلۇمكى، بوران (كونا بىر شەھەرنىڭ خارابىسى -ئۇ.س) نىڭ يېنىدىكى كونا ئېرىقلارنىڭ ئىزلىرىدىن توقماق شەھرىنىڭ ئاھالىرى ئورغۇنلىغان ياماقلارنى تاپقان، لېكىن بۇ ياماقلارنىڭ بىرەر يەردە يىغىلىۋاتقانلىقىدىن مېنىڭ خەۋىرىم يوق. يەرلىك قەدىمىي خاتىرىلەرنى تەتقىق قىلىش ئىشى، خۇددى باشقا ھەر قانداق ئىشقا ئوخشاشلا، توغرا تەشكىللەنگەندىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىز مۇشۇ مەقسەتتە ئاز ۋاقىتتىن كېيىن يەتتە سۇدىمۇ خۇددى ھازىر تۈركىستان ئۆلكىسىدە قۇرۇلغانغا ئوخشاش، مۇئەييەن ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئالدىغا قويغان ھوقۇقلۇق ئىلمىي جەمئىيەتلەر قۇرۇلىدۇ، دېگەن ئۈمىدتە تۇرماقتىمىز. تۈركىستان ئۆلكىسىدىكى جەمئىيەتلەر تالاس ۋادىسىدا قەدىمقى تۈركلەرنىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقلىرىنى ئىزدەپ تېپىشتەك قىممەتلىك كەشپىياتلىرى بىلەن ئىلىم-پەننى بېيىتتى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلاش بىلەن جايلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا يەرلىك كۈچلەرنىڭ پايدىسى تۈگەپ قالمايدۇ. تەتقىقاتچىنىڭ شۇ يۇرت جايلار بىلەن شەخسى تونۇشلۇغى بۇ جايلارنىڭ قەدىمقى جۇغراپىيىلىك ناملىرىنى ھازىرقى ناملار بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىشى ئۈچۈنمۇ لازىم. خۇددى شۇنىڭدەك، مەزكۇر جايلار تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تولۇق ئېنىقلاپ چىقىش ئۈچۈنمۇ زۆرۈر. تارىخچى ئۈچۈن ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللارنى بىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. شۇنداق ماتېرىياللارنى يىغىشتىمۇ شۇ يەردە ئىشلىگۈچىلەر سىرتتىن كەلگەنلەرگە نىسبەتەن ئەپلىك شارائىتتا تۇرىدۇ.

سىزلەرگە تەقدىم قىلىپ تۇرغان مۇشۇ ئەمگىكىمىز يۇقۇرقى ساھەلەردە ئىشلەشنى خالىغۇچىلارغا بەزى ياردەملەرنى بېرەلەيدۇ، دېگەن ئۈمىدتىمىز. يەتتە سۇ ھەققىدە ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان نەشر قىلىنغان ۋە قوليازما مەنبەلەرنى بىر پۈتۈن قىلىپ توپلاشقا كۈچ چىقاردۇق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ جاينىڭ تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردىكى تۇرمۇش شارائىتلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بېرىشكە ئالاھىدە دىققەت قىلدۇق. بىز زامانىۋى ئىلمىي تەلەپلەرنى قانائەتلەندۈرىدىغان مۇشۇ جاينىڭ چىن مەنىدىكى تارىخىنى يېزىشنى نەزەردە تۇتۇپ كەتمىدۇق، بۇنداق ئەسەر ئۈچۈن ھازىر ۋاقىت پىشمىدى. يەتتەسۇنىڭ تارىخىي ھاياتىنىڭ جەريانىنى چۈشىنىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئورغۇنلىغان مەسىلەر

ئىشلىلاپ قويۇپ قويدۇق. تەقدىم قىلىنىۋاتقان مەزكۇر ئوچېرىك كەلگۈسىدىكى تارىخچىلار ئۈچۈن پەقەت ماتېرىياللا بولۇشقا تېگىشلىك ۋە كېلەچەكتىكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن چىقىش نۇقتىسى بولۇش لازىم. مۇشۇ مەقسەتنى مەزكۇر ئەسەر قانچىلىك دەرىجىدە قانائەتلەندۈرە-لەيدىغانلىقى ھەققىدە گەپ ئېچىش ماڭا ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

[يەتتە سۇ تېررىتورىيىسى بۈگۈنكى كۈندە قازاق سوتسىيالىستىك سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ۋە قىرغىز سوتسىيالىستىك سوۋېت جۇمھۇرىيىتىگە كىرىدۇ. بۇ يەرلەردە سىستېمىلىق ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار پەقەت سوۋېت ھۆكۈمىتى دەۋرىدىلا كەڭ تۈس ئالدى. بۇ تەتقىقاتنىڭ ئاساسىي نەتىجىلىرى «قىرغىزىستان تارىخى» (بىرىنچى تومى فرۇنزې شەھىرىدە 1956 - يىلى نەشر قىلىنغان) ۋە «قازاق سوتسىيالىستىك سوۋېت جۇمھۇرىيىتى تارىخى» (بىرىنچى تومى ئالمۇتا شەھىرىدە 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان) قاتارلىق ئومۇملاشتۇرۇلغان ئەمگەكلەردە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. يەتتە سۇنىڭ ئۆتمۈشى توغرىسىدا سوۋېت تەتقىقاتچىلىرى قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللار قازاق س س ر نىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسىدە تولۇق ئىشلىتىلدى (بۇ، 1960 - يىلى ئالمۇتىدا نەشر قىلىندى). ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار توپلىمىنى بېرنشتامنىڭ «چۇ دەرياسى ۋادىسى»، «ئارخېئولوگىيىلىك ئوچېرىك»، «تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ئوچېرىكلار» دىگەن ئەسەرلىرىدىن، ئىۋانوۋنىڭ «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار»، زادنېپروۋسكىنىڭ «ئىسسىق كۆل ئويمانلىقى ھەققىدە تەتقىقات»، كوژېمياكونىڭ «چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى شەھەرلەر» دىگەن ئەسەرلىرىدىن كۆرۈڭ. يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مۇندەرىجىسىنى ئامىتىن شاپىرو دىگەن ئادەمنىڭ «بىبلىئوگرافىك كۆرسەتمە» دىگەن ئەسىرىدىن كۆرۈڭ. شەرقىي قازاقىستان ۋە شىمالىي قىرغىزىستان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنىڭ مۇندەرىجىسىنى «سوۋېت ئارخېئولوگىيىلىك ئەدەبىياتى» دىگەن ئەسەردىن كۆرۈڭ. ئىسسىق كۆل ئويمانلىقىنىڭ قەدىمقى تارىخىغا ئائىت ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىغا قەدەر بولغان رۇس ئەدەبىياتىنى ئامىتىن شاپىرونىڭ «بىبلىئوگرافىيە» دىگەن ئەسىرىدىن كۆرۈڭ. ۋ. رومودىن]

I

ئۇيسۇنلار

يەتتە سۇ توغرۇلۇق قەدىمقى تارىخىي مەلۇماتلارنى بىز جۇڭگو مەنبەلىرىدىن تاپىمىز؛ يۇنان ۋە رىمنىڭ بۇرۇنقىراق يازغۇچىلىرىنىڭ يازغانلىرىدىن سىردەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ بىر قانچە ئىسىملىرىنىلا تاپىمىز؛ بۇ يازغۇچىلار ئۇ خەلقلەرنىڭ تۇرار ماكانلىرىنىمۇ مۇقىملاشتۇرمايدۇ. يەتتەسۇ جۇڭگولۇقلارغا مىلادىدىن ئاۋالقى 2 - ئەسىرنىڭ

تاخىرلىرىدىن باشلاپ مەلۇم بولۇشقا باشلايدۇ، بۇ ۋاقىتلار جۇڭگو ھۆكۈمىتى قۇدرەتلىك ھۇنلارغا قارشى ئىتتىپاقچى ئىزدەپ غەربتىكى ئەللەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتكەن چاغ ئىدى. ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان خەلقلەر قاتارىدا ئۇيسۇنلار (乌孙) مۇ بار ئىدى. ئۇيسۇنلار دەسلەپتە لەنشەن (تيەن - چىلەن - ت) تاغلىرى بىلەن بۇلۇنجىر دەرياسىنىڭ ئارىسىلىقىدىكى يەرلەردە كۆچۈپ يۈرەر ئىدى. بۇ يەردە ئۇيسۇنلارنىڭ پادىشاسى ھۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ھالاك بولدى؛ ئۇنىڭ ئەمچەكتىكى بالىسىنى ھۇنلارنىڭ پادىشاسى ئېلىپ كېتىپ تەربىيەلەپ ئۆستۈردى. نەتىجىدە ئۇ بالا ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دادىسىنىڭ خەلقىنى قايتۇرۇپ بەردى. ئۇيسۇنلار ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى خوشنىلىرى ياۋچى (يۈەچى) لارنىڭ ئىزىدىن چۈشۈپ قوغلاشقا قاتناشتى: ياۋچىلار، ئېھتىماللارغا كۆرە، تىبەتتىن كېلىپ چىققان خەلق بولسا كېرەك ①. ياۋچىلار ئۆزلىرى غەربكە يۈرگەندە، يەتتە سۇدىكى «سىپ» (CƏ) ئىسىملىك خەلقنى سۈرۈپ چەتكە چىقاردى. بۇ خەلقنىڭ ئىسمىنى ئادەتتە ساك (ساق) خەلقىنىڭ ئىسمىغا ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر، دەپ قارايدۇ. ساك خەلقى بولسا يۇنان ۋە پارسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدىكى مەلۇماتلىرىدا دائىم تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن بۇلارنى مۇنداق يېقىنلاشتۇرۇشقا ئاۋاز ئوخشاشلىقىدىن باشقا ھېچقانداق ئىسپات يوق. ياۋچىلار ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيسۇنلار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلدى. جۇڭگو ئەلچىلىرى دەسلەپ كەلگەن چاغلاردا، ئۇيسۇنلار يەتتە سۇدا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى. لېكىن بۇ يەردە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ھەر ئىككى خەلقنىڭ بىر قىسمى ياشىماقتا ئىدى ②. بۇ يەردە ئۇيسۇنلارنىڭ كۆنبۇ

---

① ياۋچىلار (يېغەچىلار) — مىلادىيىدىن 2 ئەسىر ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسىي يەرلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان كۆچمەن خەلق بولۇپ، مىلادىنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا چوڭ ھىندى دۆلىتى — كۇشان دۆلىتىنى بەرپا قىلغان. ھازىرقى كۈندە ياۋچىلار شەرقىي ئىران گۇرۇپپا تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلە، دەپ تونۇلىدۇ. ئوشىننىڭ «ئىران تىللىرى» دىگەن ئەسىرىنىڭ 142 — 143 — بەتلىرىگە ۋە «تاجىك خەلقى تارىخى» نىڭ 1 — توم 335 — 339 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② سىپ (CƏ) خەلقى ئۈچ ئەلنى تەشكىل قىلدى. جۇڭگولۇقلار بۇلارنى «جىبىن» (罽宾)، «شيۇشۇن» (休循) «جۇەندۇ» (捐毒) دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەرلەر ھىندۇقۇش تاغلىرىدا ۋە كابۇل ۋادىسىغا جايلاشقان ئىدى. يۇنان يازغۇچىلىرى بۇلارنى ھىندى — ئىسكىف يەرلىرى دەپ ئاتايدۇ. شۇڭلاشقا، سىپ خەلقىنىڭ ئىسكىفلار بىلەن يەنى ساقلار بىلەن بىر خەلق ئىكەنلىكىگە شۈبھىلەنمەسلىككە بولىدۇ. جىبىننى ئادەتتە كابۇل ئوبلاستى ياكى كەشمىر مىكىن، دەپ قارايدۇ؛ شيۇشۇننى ئالاي ۋادىسىدا، جۇەندۇنى قەشقەرنىڭ غەربى ۋە غەربىي جەنۇبىدا دەپ قارىسا ئەقىلگە مۇۋاپىقراق بولىدۇ. مىندىلىشتام «ماتېرىياللىرى» نىڭ 51 — 52 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئۇلۇۋالىدىكى پادىشاسى لى جاۋمى تېززۋاقىت ئارىلىقىدا چوڭ كۈچ ـ قۇۋۋەتكە ئىگە بولۇپ، ھۇنلارغا پۈتۈنلەي بويسۇنماس بولۇپ قالدى. شەرقتە ئۇلىنىڭ يەرلىرى ھۇنلارنىڭ يەرلىرى بىلەن بىۋاستە چېگرىلىناتتى (جوڭگولۇقلار بۇ ئىككى خەلق يەرلىرىنىڭ چېگرىسى كونكرېت قايسى يەرلەردىن ئۆتكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ). ئۇيسۇنلار مەملىكىتىنىڭ جەنۇبىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمدىنلا ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان يەرلىرى بار ئىدى؛ غەربىي جەنۇبىدا بولسا پەرغانە، غەربىدە كۆچمەن كانگۈي (تۈرك خەلقى قانقلى بولۇشى ئېھتىمال) خەلقىنىڭ يەرلىرى جايلاشقان ئىدى. ئۇيسۇنلار پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىغا، كانگۈي خەلقى پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولغاچقا، بۇ ئىككى خەلق يېرىنىڭ چېگرىسى يەتتە سۇ بىلەن سىر دەريا ئوبلاستىنىڭ چېگرىسىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇيسۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا كەلسەك، بۇلارنىڭ تىلىدىن بىزگىچە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەنلىرى خاس ئىسىم ۋە ئۇنۋانلار بولۇپ، بۇمۇ جوڭگونىڭ ھىروگلىف تەلەپپۇزى بويىچە بېرىلگەن ۋە ھېچقانداق تىلچى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنمىغان (بىزنىڭ دىققىتىمىزنى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان -مى، قوشۇمچىسىلا جەلپ قىلىدۇ). ئۇيسۇنلارنىڭ تاشقى قىياپىتى توغرۇلۇق كېيىنرەك (مىلادىنىڭ 7-ئەسىرىدە)، جوڭگو يازغۇچىسى يەن شىگۇ (颜师古) نىڭ تۆۋەندىكى ئىپادىسى ئىگىمىز: «ئۇيسۇنلارنىڭ قىياپىتى غەربىي رايوندىكى باشقا چەتئەللىكلەرنىڭكىدىن كۆپ پەرق قىلىدۇ. ھازىرقى كۆك كۆز، قىزغۇچ سېرىق ساقال، مايمۇنغا ئوخشىغان تۈركلەر ئۇيسۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر». ئەلۋەتتە، بۇ ماتېرىيال ئۇيسۇنلار بۇرۇنقى شەرقشۇناس ئابېل - رېمۇزا ۋە كىلاپروتلارنىڭ پەرەز قىلىشىدەك، ئارىيەلىكمۇ؟ ياكى ئاكادېمىك رادلوف ۋە تۈركلەر ھەققىدىكى ئەڭ كېيىنكى تەتقىقات ئەسەرلىرىنىڭ ئاپتورى ن. ئا. ئارىستولارنىڭ تەخمىن قىلىشىدەك تۈركمۇ؟ ـ مانا بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يەن شىگۇنىڭ يۇقىرىقى ماتېرىيالى ئازلىق قىلىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ كۆچۈپ يۈرگەن جايلىرى، ئاساسەن، يەتتە سۇنىڭ تۈزلەڭلىكلىرىگە جايلاشقان ئىدى. شۇڭلاشقا، جوڭگولۇقلار ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى تۈزلەڭ ۋە ئوت چۆپلۈك ئىدى، دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك بۇ يەرلەرنىڭ ئابىي ھاۋاسىنىڭ يامغۇرلۇق ۋە سوغاق ئىكەنلىكىنى سۆزلەيدۇ. بۇ يەرلەردىكى تاغلار يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان بىلەن توشقان ئىدى. ئۇيسۇنلارنىڭ نوپۇس سانى 120 مىڭ ئائىلە ياكى 600 مىڭ جاندىن ئىبارەت بولۇپ، 188 مىڭ 800 ئەسكەر چىقىرالايدۇ. پايتەختى يەنى توغرىراغى، ئۇيسۇنلار باشلىقىنىڭ باش قارارگاھى چىگۇ شەھىرى (赤谷城) ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىرغىقىدا بولغانلىقى ئېھتىمال. چۈنكى، جوڭگولۇقلار بۇ يەرنى ئاقسۇنىڭ غەربىي شىمالىدا 610 چاقىرىم يىراقلىقتا، پەرغانە پايتەختىنىڭ شەرقىي شىمالىدا 2 مىڭ چاقىرىم

يىراقلىقتا . كاڭگۈي يەرلىرىنىڭ چېگرىسىدىن 9 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا، دەيدۇ. چەڭگۇ شەھىرى مىلادىنىڭ 7 ـ ئەسىرىدە جۇڭگولۇقنىڭ يۈرگەن يولىدا بەدەل داۋانىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن بۇ سەپەر ـ يول ئۇمۇمۇيەن بەك شۈبھىلىك بولۇپ، ئىككىنچى بىر جۇڭگوشۇناسنىڭ يېقىندىن تەتقىق قىلىپ چىقىشىغا بەك مۇھتاجدۇر . ئارىستوۋ ئەپەندىنىڭ چەڭگۇ شەھىرىنى پەقەت قىزىل سۇ ياقىسىغا جايلاشقان، دەپ ئىسپەنج قىلىشتىكى ئاساسىنى بىز بىلەلمىدۇق. ئىككىنچى تەرەپتىن، ئارىستوۋنىڭ ئۈيسۇنلارغا ئوخشىغان كۆچمەن خەلقنىڭ ئىمارەت ئىزلىرىنى بۈگۈنكى كۈندە ئىزدەپ تېپىشقا ئۇرۇنۇشى پۈتۈنلەي پايدىسىز ئىشتۇر، دېگەن پىكىرىگە قوشۇلمايمۇ بولمايدۇ . ئىسسىق كۆل ياقىلىرىدا ياكى ئۇنىڭ تېگىدە ساقلىنىپ قالغان قەدىمقى زامان يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ئۈيسۇنلارنىڭكى دەپ قاراشقىمۇ ھازىر بەزىدە شۇنداق دېيىلىدۇ ــ ئاساس يوق ، ئۈيسۇنلارنىڭ ئۆز ئىسمى تامامەن يوقىلىپ كەتكەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ ئىسسىق كۆلدە شەھەر ۋە قەلئەلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرمەكتىمىز .

مىلادىدىن 105 يىل ئاۋال ئەتراپىدا جۇڭگونىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەن (张骞) ئۈيسۇنلارغا كېلىپ، ئۇلارنى شەرق تەرەپكە قايتا كۆچۈپ كېلىشكە ۋە جۇڭگولۇقلار بىلەن بىر ئىتتىپاق بولۇپ ھۇنلارغا قارشى كۈرەشنى يەنە باشلاشقا تەكلىپ قىلىدۇ. جاڭ چيەننىڭ پىلانى ئۈيسۇنلار ئارىسىدا ھېسداشلىق تاپمايدۇ، كۈنمونىڭ ئوردىسىدا بۇ ئەلچىگە قارىتا بولغان مۇئامىلىمۇ ئانچە ياخشى بولمايدۇ. لېكىن، جاڭ چيەنگە قېرىشىپ ئۇنى ئۇزىتىشقا ئەۋەتكەن ئۈيسۇنلارنىڭ ئەلچىسى قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ باشلىقىغا جۇڭگو دۆلىتىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى ۋە سەلتەنىتى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىدۇ. كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ ئابرويى ئۈيسۇنلار ئالدىدا بىر قەدەر ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جاڭ ـ چيەندىن كېيىنكى جۇڭگونىڭ غەرپ تەرەپكە بارىدىغان ئەلچىلىرى شەرقىي تۈركىستان ۋە پەرغانە ئارقىلىق يۈرىدۇ. نەتىجىدە مۇشۇنداق ئەلچىلەر ئالغاچ كېلىدىغان مول سوغا ـ سالاملاردىن ئۈيسۇنلار مەھرۇم قالىدۇ. شۇنداق سەۋەپلەردىن كۈنمو جۇڭگوغا يېقىندىن ئەلـ چىلەر ئەۋەتىپ جۇڭگو مەلىكىسىنى ئۆز نىكاھىغا سورايدۇ. ئەلچىلەر بىلەن 1000 يىلقا يوللاپ، سۆزلىشىش ئۈچۈن سوغا ــ سالام قىلىدۇ، كۈنمونىڭ ئىلتىماسى قانائەتـ لەندۈرۈلىدۇ. لېكىن مەلىكە كۈنمونىڭ كىچىك خوتۇنى قاتارىدا بولىدۇ، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ شۇ چاغلاردا ئۈيسۇنلارنىڭ قېرى پادىشاسىغا بەرگەن قىزى چوڭ خوتۇن دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. باشقىچە تۇرمۇش شارائىتىغا ئادەتلىنىپ ئۆسكەن مەلىكە دالا كۆچمەن تۇرمۇشىغا كۆنەلمەيدۇ، ئۆزىنىڭ دوك ـ زارىنى قوشاقلار توقۇپ بايان قىلىپ: «ئۆزلىتى يىراققا مېنى تۇققانلار، ياتلىق قىلىشىپ ئۈيسۇن خانىغا، ئۆيلىرى يوم ـ بولاق كىگىز

ئوتتاۋكەن ، ئۇلارغا گۆش بىلەن قېتىق تائام - ئوزۇقكەن. دەيدۇ. جۇڭگولۇقلار
پەرغانىغا ھۇجۇم قىلغاندا (102 - يىلى) ، ئۇيسۇنلار جۇڭگو
ھۆكۈمىتىنىڭ تەلەپ - ئارزۇسى بويىچە 2 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر چىقىرىپ، ئەھۋالنى
كۆزىتىپ تۇرىدۇ . لېكىن ھەربىي ھەرىكەتلەرگە بىۋاستە ئارىلاشمايدۇ.

كۈنمو ئۆلۈش ئالدىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە، مەلىكىگە كۈنمونىڭ نەۋرىسى
ۋە ۋارىسى قۇنچىمىسى (军须靡) گە تېگىشنى ۋەسىيەت قىلىدۇ. قۇنچىمىنىڭ
ئۇنۋانى سېنزۇ (岑陬) ئىدى. مەلىكە كۈنمونىڭ ۋەسىيىتىگە ئۇنىمايدۇ، لېكىن
جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنى يەرلىك خەلق ئادىتىگە بويسۇنۇشقا ئۈندەيدۇ. سېنزۇدىن كېيىن،
ئۇنىڭ ئورنىغا ھون مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان نىمى (泥靡) ئىسىملىك كىچىك بالىسى قالىدۇ.
نىمى يېشىغا توشقىچە، سېنزۇنىڭ ئەمەككە ۋەچچىسى ئۇڭنىمى (翁贵靡) ۋاقىتلىق
تەختكە ئولتۇرىدۇ. ئۇڭنىمى سېنزۇدىن تۇل قالغان جۇڭگولۇق مەلىكىگە
ئۆيلىنىدۇ (بۇ، سېنزۇغا بېرىلگەن ئىككىنچى بىر مەلىكىدۇر، لىي جاۋدىن
تۇل قالغان مەلىكە بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى). ئۇڭنىمىسى،
ئەھۋالغا قارىغاندا، تالانتلىق ھۆكۈمران بولۇپ، ئىچكى جەھەتتە،
ئۆز خەلقىنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقىنى ياخشىلايدۇ. سىرتقا قارىتا، كۈچ - قۇۋۋىتىنى
ئاشۇرىدۇ. ئۇڭنىمى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىپ تۇرۇپ، مىلادىدىن ئاۋالقى 71 -
يىلىدا ھونلارغا قارشى غەلىبىلىك ھۇجۇم يۈرگۈزىدۇ. ھونلارنىڭ 40 مىڭ ئادىمىنى ئەسىر
ئېلىپ، 70 مىڭ تۇياق ماللىرىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇڭنىمى شەرقىي تۈركىستان ئىشلىرىغا
مۇ ئارىلىشىدۇ؛ ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ياركەندنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ
قىزى كۇچارنىڭ ھاكىمىغا تۇرمۇشقا چىقىدۇ. ئۇڭنىمى مىلادىدىن ئاۋالقى 60 - يىللارنىڭ
ئاخىرىدا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا نىمى كۇاڭ ۋاڭ (狂王 قۇدرەتلىك خان
دېگەن مەنىدە ـ ت) ئۇنۋانىدا ئولتۇرىدۇ.

كۇاڭ ۋاڭ ئۆزىدىن ئاۋالقى ئۇڭنىمىنىڭ تۇل خوتۇنىغا ئۆيلىنىدۇ. ئۇ ئايالنىڭ
يېشى چوڭ بولۇپ قالغان بولسىمۇ (50 ياشىنىڭ ئۈستىدە)، ئۇنىڭدىن بىر ئوغۇل تۇغۇ-
لىدۇ. لېكىن ، كۇاڭ ۋاڭ خوتۇنى بىلەن ياخشى ئۆتمەيدۇ، خەلقىمۇ ئۇنى ياخشى
كۆرمەيدۇ. چېگۇ شەھىرىگە جۇڭگودىن ئەلچىلەر كەلگەندە، بۇ خو ، ئەلچىلەرنى قۇترىتىپ
بىر چوڭ مېھماندارچىلىق ئۆتكۈزۈشكە ۋە شۇ يەردە ئادەم تەييارلاپ قويۇپ، كۇاڭ ۋاڭنى
سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈشكە ئۇنىدۇ، لېكىن سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشمايدۇ. كۇاڭ
ۋاڭ يارىدارلىنىپ ئاتلىنىپ قېچىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى سى سەن سېمو
(鸱靡?) ئەھۋالغا قارىغاندا، مۇشۇ خوتۇنىنىڭ ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدا بولۇپ قالغان
چېگۇ شەھىرىنى ئەسكەر بىلەن قورشىۋالىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى دەرھال ئۆز ئەلچىلىرىنى

ئەيپلەيدۇ. ئۇلارنى جۇڭگوغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. يارىدارلانغان پادىشانى داۋالاش ئۈچۈن مەخسۇس تېۋىپ ۋە نۇرغۇنلىغان سوغا - سالاملار ئەۋەتىدۇ. پادىشانىڭ ھېلىقى خوتۇنىنى سوراق قىلغاندا، ئۇ ئەيىبىنى بويىنىغا ئالمايدۇ. خەلقنىڭ كۇاڭ - ۋاڭغا بولغان نارازىلىقىدىن ئۇنغۇمىنىڭ ھۇنلاردىن ئالغان مەلىكىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۇيغۇت (乌就屠) پايدىلىنىپ، شىمال تەرەپتىكى ئالاتاۋ تاغلىرىغا چېكىنىۋالىدۇ. ھۇنلاردىن ياردەم كۈتمەكتىمەن، دەپ ئەتراپقا ئادەم توپلاپ، تۇيۇقسىزدىن كۇاڭ ۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرىدۇ. جۇڭگولۇقلار ئۇيسۇنلار ئىچىدىكى ھۇن تەرەپدارلىرىنىڭ غەلىبە قىلىپ كېتىشىگە قاراپ تۇرالمايدۇ. شۇڭلاشقا، يەتتە سۇغا ئەسكەر ئەۋەتىشكە ھازىرلىق كۆرىدۇ. لېكىن، ئۇيسۇنلارنىڭ چوڭ بىر ئەمەلدارىغا تۇرمۇشقا چىققان بىر خەنزۇ ئايالنىڭ ۋاستىلىق قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئىككى تەرەپ سۈلھىگە كېلىدۇ. ئۇيغۇت كىچىك كۈنمو ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇنغۇمىنىڭ ئوغلى يۈەنگۈي چوڭ كۈنمو دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. چوڭ كۈنمو 60 مىڭ ئائىلىنى، كىچىك كۈنمو 40 مىڭ ئائىلىنى باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇت ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. ئۇنىڭغا نىسبەتەن جۇڭگو- لۇقلارغا قارشى ھەرىكىتى ئوڭۇشلۇغراق بولىدۇ.

مۇنداق ئىككى ھاكىمىيەت نەتىجىسىدە، تەرتىپسىزلىكلەر ۋە ئۆز - ئارا نىزالارنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇقەررەر ئىدى. يۈەنگۈينىڭ نەۋرىسى چوڭ كۈنمو سىلمى ئىدارە قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەرتىپ مەلۇم مۇددەت ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇ ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقىتتا، مەملىكەتتە ئۇنغۇمى زامانىسىدىكى «تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك» قايتا ئورنىدى. سىلمى ئۆزىنىڭ ئۆزىگە خاس ئوتلاقلىرىدا ھېچقانداق بىر ئادەم ئۆزىنىڭ مېلىنى باقماسلىق توغرىسىدا پەرمان جاكالىدى. مانا بۇنىڭ ئۆزى ئۇيسۇنلار مەملىكىتىدە كېيىن تۈركلەر ۋە موڭغۇللار قورۇق دەپ ئاتاپ كەتكەن مەنئى قىلىنغان ئوتلاقلارنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلىسە كېرەك. سىلمى كىچىك كۈنمو تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قاتىلنىڭ قولىدا ھالاك بولدى. بۇ ۋەقەدىن سوڭ، جۇڭگولۇقلار سىلمىنىڭ نەۋرىسى ئىچىمىنى تەختكە چىقاردى. ئىچىمى جۇڭگولۇق مەلىكىدىن تۇغۇلغان ئىدى. چوڭ كۈنمو بىلەن كىچىك كۈنمو ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشلەردە جۇڭگولۇق- لار ئومۇمەن چوڭ كۈنمو تەرەپتە تۇرۇپ، ئۇنى ياقىلاپ كەلدى. كىچىك كۈنمو ئەنلىمى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ رازىلىقى بىلەن ئورنىدىن چۈشۈرۈلۈپ، ھۇنلار تەرىپى- دىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جۇڭگو تەرەپ ئادەم ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن (مىلادىدىن 11 يىل ئاۋال) ، ئۇنىڭ تاغىسى بىخۇ ئانىجى 80 مىڭ ئادىمى بىلەن شىمال تەرەپكە - جۇڭگولۇقلارغا كېتىدۇ. ئۇ ئۇ يەردە تۇرۇپ ھەر ئىككى كۈنموغا ھۇجۇم

قېلىپ تۇرىدۇ. نەتىجىدە ھەر ئىككى كۈنمۇ جۇڭگو بىلەن تېخىمۇ زىچ يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. ئىچچەي مىلادىدىن بىر يىل ئاۋۋال جۇڭگونىڭ پايتەختىگە كېلىدۇ ۋە ئۇ يەردە چوڭ تەنتەنە بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگونىڭ پايتەختىگە ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتىمۇ كېلىدۇ. بىخۇ ئاسانچى ئاخىرىدا، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ «ئەتەيىتەن قىلىنمىغان ھۇجۇمى» نەتىجىسىدە ھالاك بولىدۇ (ئەھۋالغا قارىغاندا، مەخسۇس ئېۋەتىلگەن قاتىللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئېھتىمال).

مىلادىنىڭ 9 - يىلى، شەرقىي تۈركىستان قايتىدىن ھۇنلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ «غەربىي رايون» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توختاپ قېلىپ، مىلادىنىڭ 73 - يىلىدىلا يېڭىدىن باشلىنىدۇ. مىلادىنىڭ 97 - يىلى لەشكەر بېشى بەنچاۋنىڭ ئېۋەتكەن قوشۇنلىرى كاسپىي دېڭىزىغىچە قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ ۋەقەلەر يەتتە سۇغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمىگەن بولۇشى كېرەك. يەتتە سۇنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى تارىخىغا ئائىت قولىمىزدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ يەردىكى گەپ: ئۇيسۇنلار 2 - ئەسىردە جۇڭگودىن پۈتۈنلەي ئاجرىلىپ كەتتى، دېمەكتىنلا ئىبارەت. ھۇنلارنىڭ موڭغۇلىيەدىن غەرپكە كۆچۈپ يەتتە سۇدىن ئۆتكەندىكى ھەرىكەتلىرى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. غەرپكە يۆتكىلىش مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كەڭ كۆلەمدە ئەۋج ئالغان ئىدى. 2 - ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن كېيىن جۇڭگو تارىخىدا قالايمىقانچىلىقلار باشلىنىپ، غەربىي رايون بىلەن بولغان مۇناسىۋەت 5 - ئەسىرگە قەدەر ئەسلىگە كەلمەيدۇ.

موڭغۇلىيەدە ھۇنلارنىڭ ئورنىنى شيەنبىلەر ئىگەللەيدۇ. شيەنبىلەر تۇڭغۇسلاردىن كېلىپ چىققان خەلق بولۇشى ئېھتىمال. شيەنبىلەرنىڭ ھۆكۈمرانى تەنشىخەي مىلادىنىڭ 181 - يىلى ئۇيسۇنلارغا قەدەر بولغان غەرپتىكى ھەممە يەرلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ. شيەنبىلەرنىڭ ئىككىنچى بىر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى يۈي لىۈي 郁閭 4 - ئەسىرنىڭ بېشىدا، «ئۇيسۇنلارنىڭ قەدىمقى يەرلىرىنىمۇ» ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ. 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 6 - ئەسىرنىڭ يېرىمىغا قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرىنچى ئورۇندا جۇجانلار تۇرىدۇ. جۇجانلارنىمۇ ئادەتتە تۇڭغۇسلاردىن كېلىپ چىققان خەلق، دەپ ھېساپلايدۇ. جۇجانلارنىڭ ھۇجۇمى نەتىجىسىدە ئۇيسۇنلار يەتتە سۇنىڭ تۈزلەڭلىكلىرىدىن تىيانشان تاغلىرىغا تولۇق كۆچۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. 425 - يىلى غەرپ تەرەپتىكى بەزى ھۆكۈمرانلار، جۈملىدىن ئۇيسۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانىمۇ شىمالىي جۇڭگوغا ئەلچىلەر ئېۋەتىدۇ. شىمالىي جۇڭگودا ئۇ چاغلاردا يۈەن ۋېي ياكى بېي ۋېي (元魏或北魏) نامىدىكى شيەنبى سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرەتتى، ھۇشۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ غەرپتىكى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

436 - يىلى، ئۇيسۇنلارغا جۇڭگو تەرەپتىن ئەلچىلەر ئەۋەتىلدى. نەتىجىدە ئۇيسۇنلار ھەر يىلى جۇڭگوغا سوغا — سالاملار بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى. مانا مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، تارىختا ئۇيسۇنلارنىڭ نامىنى مۇستەقىل بىر خەلق سۈپىتىدە يولۇقتۇرمايمىز. مەلۇمكى، بۇ ئىسىم چوڭ قازاق - قىرغىز ئوردىسىدا ① ئۇسۇن ② نامىدا ساقلىنىپ كەلگەن.

II

تۈركلەر

ئوتتۇرا ئاسىيادا 6 - ئەسىردە يېڭى كۆچمەن ئىمپېرىيە ۋۇجۇتقا كېلىدى. يېڭى ئىستىلاچىلار ئالتايدىن چىققان تۈركلەر بولۇپ، ئازغىنە بىر ۋاقىت ئىچىدە ئۇلۇغ ئوكياندىن قارا دېڭىزغىچە بولغان جايلاردىكى بارلىق خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىنى سالغان ئادەم ئىلخان تۈمەن بولۇپ، ئۇ، 553 - يىلى ۋاپات بولدى.

581 -- يىلى توبو خان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىمپېرىيە شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى دۆلەت بولۇپ بۆلۈندى. غەربىي تۈركلەرنىڭ مەركىزى بۇرۇنقى ئۇيسۇنلارنىڭ يېرى يەتتە سۇ بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا شۇنىڭدىن كېيىن تەشكىل بولغان كۆچمەن دۆلەتلەرنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ مەركىزى يەتتە سۇ بولغان. يەتتە سۇ تارىخىدا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقتى پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. كۆچمەن ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى تۈرلۈك دۆلەتلەرنىڭ سودىگەرلىرىنى ئۆزىگە دائىم جەلپ قىلىپ تۇرىدىغان چوڭ كۈچ بولغان. بۇ سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى، بولۇپمۇ

---

① «چوڭ قازاق - قىرغىز ئوردىسى»، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ «چوڭ يۈز» (ئۇلۇس جۈز) دەپ ئاتىلىدۇ.

② «ئۇسۇن» نى «ئۇيسۇن» سۆزى بىلەن بىرگە، دەپ تەكلەشتۈرۈش تالاشتا قالغان مەسىلىدۇر. ئارىستوف «ئىسپىنقىلاش تەجرىبىلىرى»، «ئېتنىك تەركىپ» دېگەن ئەسەرلىرىدە «ئۇسۇن» سۆزىنى قىرغىزلار بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ. ئارىستوف: ئۇسۇنلار مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئاۋال تيانشان تاغلىرىغا كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ خېلى چوڭ قىسمىنى يېنىسەي قىرغىزلىرى تەشكىل قىلغان ئىدى، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. «ئۇسۇنلارنىڭ خەلق تەرىپىدىن ئېيتىلىدىغان ھەقىقىي ئىسمى قىرغىزدۇر»، دەپ ھېساپلايدۇ. ئارىستوفنىڭ بۇ قاراشلىرىنىڭ تەپسىلى ئاساسلىرى ئۇنىڭ «غەربىي تيانشان» دېگەن ئېلان قىلىنمىغان قولىيازمىسىدا كۆرسىتىلگەن. بۇ قولىيازما «سوۋېت ئىتتىپاقى جۇغراپىيە جەمئىيىتى» نىڭ ئارخىۋىدا ساقلانماقتا. (و. ز.)

جوڭگو ۋە غەربىي ئاسىيادىن كۆچمەنلەرگە ئېلىپ كېلىنىدىغان ئاساسلىق مال بولغان كەزماللىنى بۇ يەردە چوڭ پايدا بىلەن ساتقان. 7 - ئەسىردە پەرغانىدە جاڭجاللار چىقىپ بىر قانچە ئون يىللارغا سوزۇلىدۇ؛ بۇ ۋەزىيەت غەربىي ئاسىيادىن جوڭگوغا بارىدىغان ئاساسىي سودا يولىنىڭ شىمال تەرەپكە يۆتكىلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ساياھەتچىلەر سەمەرقەنتتىن غەربىي شىمالغا تاشكەنت ۋە ئەۋلىيا ئاتا ئارقىلىق ئۆتۈپ، پەرغانە ۋە قەشقەرگە كىرمەستىن يەتتە سۇ ۋە چۇدەرياسىنىڭ بويلىرىغا كېلىدۇ؛ ئۇ يەردىن ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي ساھىلىنى بويلاپ مېڭىپ، بەدەل داۋانىدىن ئۆتۈپ ئاقسۇغا كېلىدۇ. بۇ يول بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، بىرىنچى قېتىم 7 - ئەسىردىكى بۇددا دىنى ئەربابى شۈەنجاڭنىڭ يازغانلىرىدا كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە جوڭگودىكى «تاڭ سۇلالىسى تارىخى» دا يېزىلىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى تارىخى» 11 - ئەسىردە يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىكى غەربىي رايونغا ئائىت كۆرسىتىلگەن ۋەقەلىكلەر 7 — 8 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇقتۇر. جوڭگولۇقلارنىڭ يوللىرىدا يەتتە سۇ ئارقىلىق ئۆتكەندىكى تەپسىلاتلارنىڭ بايانىنى بىز تاپالمايمىز. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كەلتۈرگەن ماتېرىياللىرى يەتتە سۇدا، ھېچبولمىغاندا چۇ دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا 8 - ئەسىرنىڭ ئۆزىدىلا يېزا ئىگىلىكىدە تېرىلغۇ ئىشلىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ زىرائەت بۇ يەرلەرگە ماۋارا ئۈننەھر (ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريا ئارىلىقىدىكى مەدەنى ئۆلكە) دىن كېلگۈچىلەر تەرىپىدىن كەلتۈرۈلگەن. بۇ يەردىن كەلگۈچىلەر يېقىنقى زامانلاردا قوقەند خانلىقىدىن كېلىپ ئۆزلىشىپ قالغانلارغا ئوخشاشلا بولغان. شۇەن جاڭ ۋاقتىدا ئامۇ دەريا بىلەن چۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يەرلەر مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان؛ ئاھالىنىڭ كىيىم - كېچەكى، خەت - يېزىقى، تىلى ھەممىلا يەردە ئوخشاش بولغان. ئېلىپبەسى 32 ھەرپتىن ئىبارەت بولغان. بۇ ئېلىپبەنىڭ سۇرىيەدىن كېلىپ چىققانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ. يېزىق يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتا يېزىلىدىغان بولغان. تارىخىي ئەسەرلەرمۇ ۋۇجۇتقا كەلگەن. كۆپرەك تارقالغان دىن مانى دىنى ئىكەنلىكى تەخمىن قىلىنىدۇ. ئاھالىنىڭ تاشقى قىياپىتى ھەققىدە: چاچلىرىنى بىرىكتۈرۈپ يۆگەپ تۆپىسىنى ئوچۇق قالدۇرىدۇ، بەزى بىرلىرى چاچلىرىنى تولۇق قىرىپ چۈشۈرىدۇ، پېشانىسىنى يىپەك ياغلىق بىلەن باغلايدۇ، دېيىلىدۇ. ئاھالىنىڭ يېرىمى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يېرىمى سودا - سېتىق بىلەن مەشغۇل بولغان. سودا مەركىزى «چۇ دەرياسى بويىدىكى سۇيىيە شەھىرى» بولغان. بۇ شەھەر كېيىنكى مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە سۇيئاب نامىدا يۈرگۈزۈلۈپ، كاستېك داۋىنىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. سۇيئاب شەھىرىدە 7 - ئەسىردە تۈرلۈك دۆلەتلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر ياشىغان. بۇ شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدە بىر قانچە ئونلىغان شەھەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسىنىڭ ئايرىم، بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھاكىملىرى

بولغان، لېكىن، بۇ ھاكىملارنىڭ ھەممىسى تۈركلەرگە بويسۇنغان.

سۈيياپ شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا ئادەتتە غەربىي تۈركلەر خاقانىنىڭ ئوردىسى جايلىشىپ كەلگەن. مانا مۇشۇ يەردە شۈەن جۇاڭ شۇ خاقانلارنىڭ بىرى بىلەن كۆرۈشكەن. خاقانىنىڭ ئۇچىسىدا يېشىل يىپەك تون بولغان، ئۇنىڭ چاچلىرى قويۇپ بېرىلگەن، بېشىنى ئون فوت ئۇزۇنلۇقتىكى يىپەك رەخ بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئوراپ، پېشانىسىنى يەرلىك ئاھالىلەرگە ئوخشاش قىلىپ قاپلاپ قويغان. خاقانىنىڭ ئەتراپىدىكى ئادەملىرى خاقاندىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، چاچلىرىنى ئۆرۈپ قويغان. خاقان ئالتۇندىن ياسالغان نەرسىلەر بىلەن بېزەلگەن چېدىردا تۇرغان. چوڭ ئەمەلدارلار يىپەك كىيىملەر كىيىپ بۇ چېدىرغا سىغمىغان كىگىزلەر ئۈستىدە ئىككى قاتار بولۇپ ئولتۇرغان، ئۇلارنىڭ كەينىدە خاقانىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى تۇرغان. «كىگىز چېدىردا تۇرىدىغان بۇ ئادەم گەرچە چەتئەل پادىشاسى بولسىمۇ، ئۇنىڭغا تەئەججۈپ ۋە ھۆرمەت بىلەن قارىماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى». شۈەن جۇاڭ چېدىرغا 30 قەدەم قالغاندا، خاقان ئۇنىڭ ئالدىدىن چىقىپ تازىم قىلىپ، تەرجىمان ئارقىلىق ئۇنىڭغا بىر نەچچە سوئال قويغان ۋە مېھمانىنىڭ ئولتۇرۇ-شىغا تۆمۈردىن ياسالغان ئورۇندۇق ئېلىپ كېلىشنى بۇيرىغان. شۈەن جۇاڭنىڭ ئىزاھلىشىچە، تۈركلەر ئوتقا چوقۇنار ئىكەن ۋە ياغاچ تەركىۋىدە ئوت بار دەپ چۈشىنىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇلار ياغاچتىن ياسالغان ئورۇندۇقلارنى ئىشلەتمەس ئىكەن. چېدىردا جۇڭگودىن ۋە كاۋچاڭدىن (يەنى ئۇيغۇرىيەدىن. ھازىرقى ۋاقىتتا ئۈرۈمچى، تۇرپان، قۇمۇل شەھەرلىرى جايلاشقان يەرلەردىن) كەلگەن ئەلچىلەرمۇ بولغان، مۇزىكا سادالىرى ئىچىدە چوڭ زىيا-پەت باشلىنىدۇ. مۇزىكا ئۆز ئاۋازىنىڭ ياتلىقىغا قارىماستىن، قۇلاقنى لەززەتلەندۈرۈپ، جاننى راھەتلەندۈرۈپ، كۆڭۈلنى خۇش قىلغان... مېھمانلارغا گۆش تارتىلىپ، شاراب تەقدىم قىلىنغان. شۈەن جۇاڭغا كۆكتاتلاردىن تەييارلانغان تائام بىلەن سۈت قويۇلغان. زىياپەتتىن كېيىن، شۈەن جۇاڭ خاقانىنىڭ تەكلىۋى بىلەن بۇددا دىنى روھىدا ۋەز-نەسىھەت قىلغان. ئۇنىڭ سۆزى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، خاقان قولىنى كۆتۈرۈپ تازىم قىلىپ، ئۇنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئىشەنچ بىلەن قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى جاكالىغان. شۈەن جۇاڭ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ كېتىشكە ھازىرلانغاندا، خاقان ئۇنىڭغا چاڭئەن شەھرىدە بىر نەچچە يىل تۇرۇپ خەنزۇچە ياخشى سۆزلەشنى ئۆگىنىپ ئالغان يا[illegible]ر ئادەمنى ھەمراھلىققا قوشۇپ بەرگەن.

خاقان شابولوخىلىشى (634 — 638) ۋاقتىدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ خەلقى ئون قەبىلىگە بۆلۈنگەن. ئۇلارنىڭ بەشى چۇ دەرياسىنىڭ غەربىگە، قالغان بەشى شەرق تەرىپىگە جايلىشىپ ئولتۇرغان. غەربتىكىلەرنى خۇشبى، شەرقتىكىلەرنى دۇلۇ دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئارىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، غەربىي تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىلى دەرياسىنى ئۆز ئارا چېگرا قىلغان ھالدا ئىككى دۆلەت

بولۇپ بۆلۈندۇ. ئىدارە قىلىپ تۇرغۇچى جەمەتنىڭ ئەزالىرى ئىچىدە جېدەل ماجىرالار دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ ماجىرالارغا جۇڭگولۇقلار ئارىلىشىدۇ. بەزى بىر خاقانلار بۇ ئىككى دۆلەتنى ئاز ۋاقىت بولسىمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. مەسىلەن، خاقان ئاشىناخېلۇ 651 - يىلى شۇنداق قىلغان. 657 - يىلى جۇڭگولۇقلار غەربىي تۈركلەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرىدۇ. بۇنىڭدىن چارەك ئەسىر ئاۋال شەرقىي تۈرك دۆلىتىنى بويسۇندۇرغان ئىدى. ئەندىلىكتە تۈركلەرنىڭ باشلىقلىرى جۇڭگونىڭ ھەر خىل ئۇنۋان، مەنسەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگونىڭ نائىبلىرى دەپ ھېسابلاندى. بەزى چاغلاردا تۈركلەرنىڭ باشلىقلىرى جۇڭگولۇقلارغا قارشى قوزغىلىپ، شۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىر قىسمىنى ئىگەللەپ تۇرغان جۇڭگوغا قارشى تىبەتلىكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. 704 - يىلى، خاقان ئاشىنا خۇئەيداۋ بارلىق ئون قەبىلىنى قايتىدىن بىرلەشتۈرۈپ ئۆزىگە بويسۇندۇردى. لېكىن ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ئاشىنانىڭ قولان شەھىرىدە ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن غەربىي تۈركلەرنى باشقۇرۇپ كەلگەن جەمەتنىڭ ئۇرۇقى ئۈزۈلۈپ قالدى (740 - يىل ئەتراپىدا).

بۇنىڭدىن ئەۋۋەلرەك، چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئوتتۇرىسىدا كۆچۈپ يۈرگەن دۇلۇ قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى بولغان تۈرگەشلەر كۈچىيىدۇ. بۇلارنىڭ باشلىقىنىڭ باش ئورد-دىسى سۇيياب شەھىرىدە، كىچىك ئوردىسى بولسا ئىلى دەرياسىنىڭ بويىدا بولىدۇ. تۈرگەش قەبىلىسى باشلىقلىرىدىن ئەڭ كۈچلۈكى سۇلۇ بولغان (بۇ 738 - يىلى ۋاپات بولغان). سۇلۇنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ئاشىنا خۇئەيداۋ باشقۇرۇپ تۇرغان پۈتۈن غەربىي تۈرك دۆلىتىنىڭ سەلتەنىتىدىمۇ ئەھمىيەتتە ئېشىپ چۈشكەن. ئاشىنا خۇئەيداۋ سۇلۇغا ئۆزىنىڭ قىزىنى بەر-گەن. سۇلۇ بۇنىڭدىن باشقا شەرقىي تۈرك خاقانلىرى بىلەنمۇ، تىبەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەنمۇ تۇققانچىلىقتا مۇيەسسەر بولغان. سۇلۇ 738 - يىلى تۈرگەشلەرنىڭ مۇخىپ داغان ئۇنۋانىدىكى ئىككىنچى بىر باشلىقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. تەختكە سۇلۇنىڭ ئوغلى كۆتۈرۈلىدۇ. لېكىن، مۇخىپ داغان پەرغانە ۋە تاشكەنت ھاكىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنى سۇيياب شەھىرى يېنىدا تار - مار كەلتۈرۈپ ئەسىر ئالىدۇ. 740 - يىلى مۇخىپ داغان بارلىق تۈرگەشلەرنىڭ باشلىقى بولىدۇ ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى خاقانى-نى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، لېكىن مۇخىپ داغاننىڭ ئۆزىنىڭ ھۆكۈم سۈرۈشىمۇ ئۇزۇنغا بارمايدۇ، جاڭجىال چىقىدۇ. 748 - يىلى، جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى نائىبى ۋاڭ جېڭ شىيەن سۇيياب شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنى، تولۇق خانىۋەيران قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە تۈرگەشلەر بارلىق كۈچ - قۇۋۋىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ. يەتتە سۇنىڭ غەربىي قىسمى ئەندىلىكتە تالاس شەھىرىگە تەۋە بولىدۇ؛ تالاس بولسا تاشكەنت ھاكىمىگە بويسۇنىدۇ. بۇ جايدىكىلەرنىڭ دائىم بولۇپ تۇرىدىغان

ئۆز ئارا جېدەللىرىدىن قانچىلىك جاپا چەككەنلىكىنى جۇڭگونىڭ يىلنامە يازغۇچىلىرىنىڭ : «بۇ يەردە دېخانلار ساۋۇت كىيىشلەركىيىپ يۈرىدۇ ۋە بىر - بىرسىنى ئەسىرگە تۇتىدۇ» دېگەن سۆزلىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ.

غەربىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ يوقىتىلىشى ئەرەبلەرنىڭ ماۋارا ئۇننەھردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۈچۈن كۆپ ياردەم بولىدۇ. شۇڭلاشقىمىز ئەرەبلەرنىڭ يىلنامە يازغۇچىلىرى بۇ ئىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئەرەبلەر غەربىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ يوقىلىشىنى ھىجرى 119 -- (مىلادى 737 --) يىلىدا يۈز بەرگەن ۋەقە قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ (تابارىنىڭ) يېزىشىچە، ئاخىرقى تۈرك خاقانى نەۋاكەت شەھرىدە تۇرغان (بۇ شەھەر چۇ دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا، توقماق شەھرىنىڭ شەرقىدە)، بۇ يەردە خاقاننىڭ باشقىلار ئۈچۈن مەنئى قىلغان ئوتلاق ۋە تاغلىرى بولغان. بۇنىڭغا يېقىن كېلىشكە ھېچ-كىم جۈرئەت قىلالمىغان. بۇ ئوتلاقلاردىكى ماللار ۋە تاغلاردىكى ياۋا قۇشلار سوقۇش بولۇپ قالغان تەقدىردە ئوزۇق -- تۈلۈك قىلىنماقچى بولغان. خاقان ئەرەبلەرگە ئۇرغۇن زىيانلار كەلتۈرگەن. شۇڭلاشقا، ئەرەبلەر ئۇنىڭغا «ئەبۇ مۇزاھىم» («ئۈسكۈچى، ئۈسەرگۈچى» يەنى ھۆكۈز ياكى پىل) دەپ لەقەم بەرگەن. توخارىستان (ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا، بەلخنىڭ شەرقىدىكى يەرلەر) دا بولغان بىر جەڭدە تۈركلەر ئەرەبلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ. خاقان يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن، تۈركىشلەرنىڭ باشلىقى قۇرسۇل تەرەپىدىن شەخسى ئاداۋەت بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇندىن كېيىن تۈركلەر تەرەپمۇ -- تەرەپ چېچىلىپ كۆچۈپ كېتىدۇ. قېرىپ قالغان قۇرسۇلنىڭ ئۆزى 739 -- يىلى ئەرەبلەر تەرىپىدىن سىر دەرياسى بويىدا ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. تۇتقۇندىن بوشىتىلىش شەرتى بىلەن ئەرەبلەرگە مىڭ ئات، مىڭ تۆگە بېرىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن، ئەرەبلەرنىڭ نائىبى ناسىر بۇنىڭغا قارىماستىن، ئۇنى يەنىلا ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. قۇرسۇلنىڭ جەسىدىنى تۈركلەر يۇرتىغا ئېلىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن كۆيدۈرۈپ تاشلايدۇ. ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، بۇ ۋەقە تۈركلەرنى قۇرسۇلنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىدىنمۇ ئارتۇغراق غەمگە سالىدۇ. ئەرەب ۋە جۇڭگو مەلۇماتلىرىنىڭ ھەر ئىككىسى پارچە - پۇرات بولۇپ، ئۇنىڭ راسلىقىنى گۇمان بولغاچقا، ئۇلارنى يېقىنلاشتۇرۇشتىن ئۆزىمىزنى توختىتىشنى ئەۋزەل كۆردۇق.

× × ×

ئىزاھات :

تۈركلەر ھەققىدىكى بۇ مەلۇماتنى ئېيماكىنىڭ بىچۇرىدىن توپلىغان جۇڭگونىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرىدىن باشقا، شۈەن جۇاڭنىڭ ساياھىتى ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلىرىدىن كۆرسەڭ، بۇ دىنىي ئەرباپنىڭ تەرجىمىھالىدىن كۆرسەڭ، يەنە ۋىزانتىيە ئەلچىلىرىنىڭ يازغانلىرى..

دىن تاپىمىز. بۇ ئەلچىلەرنىڭ يازغانلىرى ھەققىدە بىز بۇ يەردە توختالمىدۇق. چۈنكى
بۇ ئەلچىلەر يەتتە سۇ ئارقىلىق ئۆتكەن بولسىمۇ، يەتتە سۇ ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات
بەرمەيدۇ. تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە ۋىزانتىيەلىكلەر بەزى بىر قىزىقارلىق نەرسىلەرنى
مەلۇم قىلىدۇ. ۋىزانتىيەلىكلەرنىڭ بۇ ماتېرىياللىرى رۇس تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنغان.
بۇنى د. ئى. ئىلوۋايسكىنىڭ «ئىزدىنىش» دېگەن كىتاۋىدىن كۆرگىلى بولىدۇ [كيۇنېرنىڭ
«جۇڭگو مەلۇماتلىرى» دېگەن كىتاۋىمۇ قاراڭ. 182 — 194 - بەتلەر].

III

قارلۇقلار

جۇڭگو، ئەرەپ، پارس مەنبەلىرى غەربىي تۈرك ئىمپېرىيىسى يوقالغاندىن كېيىنكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ گۇرۇپپىلىشىشلىرى ھەققىدە خېلى دەرىجىدە ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىنى سالغان قەبىلىلەر تۈرك نامىدىن باشقا، يەنە ئوغۇز ياكى توققۇز ئوغۇز دېگەن ئومۇمىي ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلگەن. جۇڭگو مەلۇماتلىرىدا غەربىي تۈركلەر ئون قەبىلىگە بۆلۈنگەن، دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، شەرقتىكى ۋە غەربتىكى تۈركلەرنىڭمۇ ئوغۇز ياكى توققۇز ئوغۇز (توققۇز نەپەر ئوغۇز) دېگەن ئومۇمىي ئىسمى بولغان. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ يىراق قىسمىدا دۆلەت تەشكىل قىلغان شاتو تۈركلىرىنى (دالا تۈركلىرىنى) جۇڭگولۇقلار غەربىي تۈرك دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدىكى كىرگۈزمەيدۇ. ئەرەپلەرگە مانا مۇشۇ تۈركلەر توغۇزغۇز يەنى توققۇز ئوغۇز نامىدا مەلۇمدۇر. ئوغۇزلارنىڭ يەنە بىر باشقا تارمىقى غەرب تەرەپكە كۆچۈپ بېرىپ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنى مەركەز قىلغان دۆلەتنى بەرپا قىلغان. ئوغۇزلارنىڭ يەتتە سۇدا بولغانلىقىنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە بىر ھېكايە ساقلانغان بولۇپ، بۇنىڭغا قارىغاندا، يافەسنىڭ ئوغلى بولغان ئەپسانىۋى تۈركنىڭ تۇرغان جايى ئىسسىق كۆل ياقىلىرى بولغان ئىكەن.

يەتتە سۇدا تۇخسى، ئاز دېگەن قەبىلىلەرگە بۆلۈنگەن پەقەت تۈركەشلەرلا قېپقالغان (بۇ ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئىسىملىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا گۇمان بار: «ئاز» دېگەن ئۇرۇق ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بايان قىلىنغان ئاز خەلقى بولۇشى مۇمكىن). 8 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، يەتتەسۇدىكى يېتەكچى ئورۇن قارلۇق خەلقىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. بۇ خەلقنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى ئالتايدىن كۆچۈپ كېلىدۇ (8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قارلۇقلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئامۇ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىغا يېتىپ بارىدۇ). 766 - يىلى،

سۈيئاپ شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ پايتەختىنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈردى. قارلۇقلارنىڭ پادىشاسى جابغۇ ئۇنۋانىدا بولدى. بۇنىڭ ئورخۇن ئابىدىلىرىدە دائىم يولۇقىدىغان يابغۇ ئۇنۋانى بىلەن بىر ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق شۈبھە يوق. شۇنداق قىلىپ، تۈرك ئىمپېرىيەسى يىقىلغاندىن كېيىنمۇ، يەتتەسۇ تۈرك خەلقلىرىنىڭ قولىدا قېلىۋەردى. ئەرەپلەر تەرىپىدىنمۇ، جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىنمۇ ئىشغال قىلىنمىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ غەربىي تۈركىستان ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئىشلىرى ئۇلار ئەرەپلەرنىڭ لەشكەر باشلىقى زىيادىبن سالىخ تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە يولۇقتۇرۇلغاندىن كېيىن توختالدى. ئەرەپلەر 8-ئەسىر ئاخىرىدا قارلۇقلارنى پەرغانەدىن سىقىپ چىقىرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. شەرقىي شىمال تەرەپتە مۇسۇلمان ئىستىلاچىلىرى ئالاسىنىڭ نېرىسىغا ھېچقاچان ئۆتمىگەنلىكلىرى مەلۇم.

تۈركلەرنىڭ تەقدىرىگە مۇسۇلمانلارنىڭ قورال كۈچلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىگە قارىغاندا، سودا مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق مۇسۇلمان مەدەنىيىتىنىڭ تىنچ ئۇسۇلدا تارىلىشى چوڭراق تەسىر كۆرسەتتى. ماۋارائۇننەھر خەلقى سودا-سېتىق ئىشلىرىغا ئۇستا بولۇش بىلەن دائىم پەرقلىنىپ تۇردى، ئۇلار ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈرلۈك ئورۇنلىرىدا سودا قىلىدىغان جايلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىدى. سوغدىلىقلارنىڭ سودا-سېتىق ئېلىپ بارىدىغان جايلىرى قاتارىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ يىراق قىسمى بولغان توققۇز ئوغۇزلار يەرلىرىمۇ بار ئىدى. يەتتەسۇدا سوغدىلىقلارنىڭ بەزى بىر رولىنى ئويناغانلىقىنى 10-ئەسىردىكى ئىرانلىق جۇغراپىيە ئالىمىنىڭ سۆزىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ يېزىشىچە، كاستېكنىڭ داۋانىنىڭ شىمالىدىكى بەكالىك (ئىككىنچى بىر تۈرلۈك تەلەپپۇز بىلەن بەكالىك) يېزىسى سوغدى تىلىدا سەمەكىنا ئىسمى بىلەن يۈرگۈزۈلگەن. سودىگەرلەر كەينىدىن ماۋارائۇننەھردە تارقالغان ھەرخىل دىنلارنىڭ مىسسىئونېرلىرى ئەگىشىپ كەلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە نېستورىيان ئېقىمىدىكى خرىستىيانلارمۇ بار ئىدى. مۇسۇلمان يازغۇچىلىرىنىڭ كۆرسىتىشىگە قارىغاندا، تۈركىستاننىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىدە ئۇلارنىڭ چېركاۋلىرى بولغان، يەتتەسۇدىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ بىرسى — ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ياشىغۇچى چىگىللەر ئارىسىدا خرىستىيان دىنىدىكىلەر بار ئىدى، دېيىدۇ. مۇسۇلمان ئاپتورلىرى غەربىي ئاسىيادىن يەتتە سۇ ئارقىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان يولنى تەپسىلىي بايان قىلىپ، بۇ يول ئۈستىدىكى بىر قانچە شەھەرلەرنى ئەسكەرتىدۇ. لېكىن، بۇ شەھەرلەر ئىسمىنىڭ تەلەپپۇزىدا كۆپىنچە گۇمان بار. پىشبەكنىڭ شەھىرىنىڭ يېنىدا جۇل نامىدا (بەلكى تۈركچە دالا مەنىسىدىكى چۆل بولۇشى مۇمكىن) شەھەر بار ئىدى (ئالامەدىن يېزىسىنىڭ ئورنى بولۇشى ئېھتىمال). بۇيەردە تاراز (تالاس، ئەۋلىيا-ئاتا) دىن كەلگەن يول ئاخسىكەتتىن (نەمەنگان ناھىيەسىدىن قاراقول داۋىنى

ئارقىلىق) كەلگەن يولغا قوشۇلىدۇ . چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى چوڭ سودا - سېتىق شەھىرى ناۋاكەت ياكى دۇنكەت شەھىرى ئىدى . بۇ يەردە يول ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، بىرسى جىل ئارىق سايى بىلەن ئىسسىق كۆل ياقىسىغا بارىدۇ ، ئىككىنچى يول شىمال تەرەپ بىلەن سۇيئاپ شەھىرىگە بارىدۇ . جۇل شەھىرى بىلەن ناۋاكەت شەھىرىنىڭ ئارىلىقى 15 پەرساخ (90 چاقىرىم چامىسىدا) كېلىدۇ. شۇڭلاشقا ناۋاكەت شەھىرىنى چۇ دەرياسىنىڭ سول تەرەپ قىرغىقىنى بويلاپ ماڭىدىغان يولنىڭ قارا بولاقتا ئاجراپ كېتىدىغان يېرىدە، دەپ مۆلچەرلەش تۇرۇش مۇمكىن . مۇشۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى قارلۇقلارغا تەۋە ئىدى . ئىسسىق كۆلنىڭ باغلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قارلۇقلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان چىگىل خەلقىنىڭ يېرى ئىدى .

ناۋاكەت بىلەن ساي ئارىلىقىدا كېرمىنكەت (ئىككىنچى تۈرلۈك تەلەپپۇزى كومىبركەت) نامىدىكى سودا - سېتىق يېزىسى بار ئىدى ، بۇ يېزا قارلۇقلار ئورۇقىدىن بولغان لابان دېگەن خەلقنىڭ ئىدى ، بۇلارنىڭ كوتېگىن - لابان ئۇنۋانىدىكى باشلىقى بولىدىغان ، سايىنىڭ شۇ چاغدىكى نامى جىل ئىدى . تارىخچى گاردىزى بۇ سۆز " تار " دېگەن مەنىدە ، دەپ ئىسكەرتىدۇ . بۇ سايىنىڭ 12 پەرساخ جەنۇبىدا يار دېگەن شەھەر بولۇپ ، بۇ يەر تېگىن ئۇنۋانىدىكى چىگىل ھۆكۈمرانىنىڭ پايتەختى ئىدى . بۇ شەھەر 3 مىڭ نەپەر ئەسكەر چىقىرالايدۇ . بۇ كۆرسىتىلگەن ئارىلىقلارغا قارىغاندا ، شەھەر ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولغان-بولىدۇ . چۈنكى ، كۆلنىڭ ئۆزى يولنىڭ سول تەرىپىدە قالىدۇ . يار شەھىرىدىن 5 پەرساخ يىراقلىقتا تون دېگەن شەھەر بولغان. بۇ شەھەر شۇ نامدىكى بىر ئېرىق سۈيىنىڭ ۋادىسىدا بولغان بولۇشى كېرەك، چۈنكى ھازىرمۇ بۇ يەردە نۇرغۇن خارابىلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . تون شەھىرىدىن ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىقتا بارسغان شەھىرى جايلاشقان . بۇ ئىككى شەھەر ئارىلىقىدا چىگىللەرنىڭ چېدىرى يولۇقۇپ تۇرغان . بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى بارساكاۋۇن ئىسمىنىڭ كىچىك بىر دەريانىڭ نامىدا ساقلىنىپ قالغانلىقى ئېھتىمال قىلىنىدۇ . جۇغراپىيە ئالىمى قۇدامىنىڭ يېزىشىچە ، بۇ شەھەر 4 چوڭ ۋە 5 كىچىك كەنتتىن ئىبارەت بولۇپ ، شەھەرنىڭ ھاكىمى مانناكا ئۇنۋانىدا، ئىككىنچى بىر مەلۇماتقا قارىغاندا ، تېبىن - بارسغان ئۇنۋانىدا بولغان . بۇ شەھەر 6 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىغان ئىكەن . 10 - ئەسىر ، پارس جۇغراپىيە ئالىمىنىڭ سۆزىچە، بارسغاننىڭ دانناكاسى قارلۇقلاردىن كېلىپ چىققان ، كېيىنچە ئۇنىڭ ئائىلىسى توققۇز ئوغۇزلارغا قاراپ كەتكەن . شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە بۇ شەھەرنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى بار ئىدى . تۈركلەرنىڭ شەجەرىسى ھەققىدىكى ئەپسانىلاردا، تۈركنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە بىرسىنىڭ ئىسمى بارسغان ئىكەن .

بارسغان شەھىرىگە پەرغانىدىكى ئۆزگەنت شەھىرىدىن ياسسا (جاسسا) داۋىنى ،

ئارپا ۋادىسى ، قارا قويۇن ، ئاتبېشى ، ئارىن دەريالىرىنىڭ ۋادىسى ئارقىلىق توغرا يول كەلگەن . قارا قويۇننىڭ ئاتبېشىغا قويۇلغان يېرىدە دۆڭدە ئاتبېشى شەھرى (ھازىرقى قوشۇي قورغان خارابىسى) جايلاشقان . پەرغانىدىن ، بارسغاندىن ۋە تىبەت يەرلىرىنىڭ (شەرقىي تۈركىستاندىكى) چېگرىسىدىن ئاتبېشى شەھرىگە قەدەر بولغان ئارىلىق ئوخشاش (6 كۈنلۈك يول) بولغان . تىبەت يەرلىرىگە بارىدىغان يول تورغات داۋىنى ئارقىلىق بولغانلىقى ئېھتىمال قىلىنىدۇ . ئاتبېشى بىلەن بارسغان ئارىلىقىدا بىرمۇ يېزا بولمىغان . يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ياغما خەلقى (توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ ئالدىنقى ئارىسى) ياشىغان . ياغمىلارغا قوشنىرەك قارىغان . قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگرىسى ئارىن ، دەپ ھېسابلانغان .

بارسغان شەھرى بىلەن ناۋاكەت شەھرىنى سۇيئاب شەھرى ئارقىلىق ئۇلايدىغان يول ئارقىلىق تۇتاشقان . سۇيئاپ شەھرى چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تۈرگەشلەر يېرىگە ، تاغ ئېتىكىگە ، ناۋاكەت شەھرىدىن 3 فەرساخ يىراقلىقتا جايلاشقان ، ئورنى ھازىرقى قارابولاق يېزىسى بولۇشى ئېھتىمال . سۇيئاپنىڭ ھاكىمى تۈرك خانلىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئىنىسى بولغان ، لېكىن ، ئارىيەلىكلەرچە «يالان شاھ» ئۇنۋانى بىلەن يۈرگەن . بۇ — «قەھرىمانلارنىڭ پادىشاسى» دىگەنلىك بولىدىكەن . بۇ شەھەر 20 مىڭغىچە ئەسكەر چىقىرالايدىكەن. سۇيئاپقا بارىدىغان يول ئۈستىدە ناۋاكەتتىن بىر فەرساخ يىراقلىقتا پەنجىكەنت دىگەن شەھەر جايلاشقان بولۇپ ، بۇ شەھەر 8 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىكەن سۇيئاپنىڭ ئەتراپىدا يەنە ئۈچ يېزا بار بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ھاكىملىرى بولغان . كاستېك داۋىنى ئارقىلىق ئۆتىدىغان تاغلارنى تۈركلەر مۇقەددەس يەرلەر دەپ ھېسابلىغان . ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە بۇ تاغلار ئىلاھلارنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرى بولغان . داۋاننىڭ شىمال تەرىپىدە بەكلىك (ياكى بەكلىلىك) شەھرى بولۇپ ، ئۇنىڭ ھاكىمى بىر مەلۇماتقا قارىغاندا ، بەدەن - سەنگۇ ، ئىككىنچى بىر مەلۇماتقا قارىغاندا ، تۈركچە ئىنال - تېگىن ئۇنۋانىدا بولغان . ھاكىمىنىڭ 3 مىڭ ئەسكىرى بولغان . ئۇنىڭ سىرتىدا بۇ شەھەر 7 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىكەن . سۇيئاپتىن بارسغانغا بارىدىغان يولنى كارۋان ئون بەش كۈن ماڭىدۇ ، تۈركلەرنىڭ پوچتىسى بولسا 3 كۈن ماڭىدىكەن . ئېھتىمال ، كاستېك ، ۋېرنىن ، ئىلى دەرياسىنىڭ نېرىسىدىكى ئالاتاۋنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە قىزىل قىيا (سەنتاش ئىگىزلىكىدىكى) داۋىنى ئارقىلىق قاراقولغا بارىدىغان يول ئەزەلدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك . توقماق شەھرىدىن قاراقولغا ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىي ياقىسىنى بويلاپ بارىدىغان يول ئۈچۈن ئەرەپلەرنىڭ كۆرسەتكەن كۈنلىرى بەك كۆپلۈك قىلىدۇ. لېكىن، ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىمۇ چىگىللەرنىڭ يېرى بىلەن

قارلۇقلار يېرىنىڭ چېگرىسىدا سىكۆل دېگەن چوڭراق تىجارەت شەھىرى بولغان. بۇ شەھەرنىڭ تۆمۈرلەڭ ۋاقتىغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىسسىق كۆل شەھىرى بىلەن بىر شەھەر ئىكەنلىكى ئېھتىمال قىلىنىدۇ. بۇنى بىز تۆۋەندە كۆرىمىز.

قارلۇق تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە، مۇسۇلمان مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ تەسىرىگە ئەلۋەتتە قارلۇق خەلقى مۇيەسسەر بولۇشى كېرەك ئىدى. قارلۇق خەلقى قارلۇقلارنىڭ يابغۇسى مەھدى خەلىپە (775 — 785 - يىللار) زامانىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، دېگەن مەلۇمات شۈبھىلىكتۇر. لېكىن، 10 - ئەسىردە تالاسنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى بىر قانچە شەھەرلەردە جامە - مەسچىتلەرنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. مەدەنىيەت قارلۇقلارنىڭ تۇرمۇش قىياپىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى كۆرسەتتى. قارلۇقلار ئىچىدە كۆچمەنلەر، ئوۋچىلاردىن باشقا، ئولتۇراقلاشقان دېھقانلارمۇ بار ئىدى. لېكىن، قارلۇقلار باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇجۇمىغا، بولۇپمۇ 10 - ئەسىردە بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك دەپ ھېسابلانغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ① ھۇجۇمىغا دائىم ئۇچراپ تۇردى. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ خانلىرى بىلەن بىرگە مانى دىنىدا ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە خرىستىيانلار، بۇددا دىنىدىكىلەر ۋە مۇسۇلمانلارمۇ بولغان. 10 - ئەسىردە بۇرۇن قارلۇقلارغا تەۋە بولغان بارسغان شەھىرىنىڭ ② توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قولىدا بولغانلىقىنى بىز كۆردۇق. بۇنىڭدىن باشقا، پەنجۇلا شەھىرى (تەلەپپۇزى گۇمانلىق) يەنى ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى تىلغا ئېلىنىپ، بۇ شەھەرنىڭ قارلۇقلار ئىدارىسىدا بولغانلىقى، لېكىن ئۇنىڭ ھاكىمى توققۇز ئوغۇزلارغا يېقىندى ئىكەنلىكى، كېيىن بۇ شەھەرنى قىرغىزلار ئىگەللەپ ئالغانلىقى سۆزلىنىدۇ ③. قىرغىزلار بۇ ۋاقىتلاردا يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدا ياشىغان. جۇڭگو مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئۇلارغا 8 - ئەسىردىلا ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم كۇچاردىن ئەرەبلەرنىڭ يىپەك توشۇيدىغان كارۋانلىرى بېرىپ تۇرغان. سودا - سېتىق مۇئامىلىلىرى قىرغىزلارنى ئەرەبلەر، قارلۇقلار ۋە تىبەتلىكلەر بىلەن يېقىنلاشتۇرغان ④. ھازىر، قىرغىزلار توققۇز ئوغۇزلارغا قارشى قارلۇقلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، يەنە شۇنىڭ بىر قىسمىنى، ھازىرقى ئۆزلىرىنىڭ ۋەتىنىنى ئىشغال قىلغانلىقلىرى

---

① توققۇز ئوغۇزلار — شەرقىي تىيانشاندىكى ئۇيغۇرلاردۇر. B.M نىڭ ئىزاھاتى.

② مىنورىسكىنىڭ پىكرىچە، بارتولدنىڭ مۇنداق مۇقەممەللەشتۈرۈشى «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ تېكىستىنى خاتا ئىزاھلاشقا ئاساسلانغان ئىكەن B.Ф.

③ «ھۇدۇدۇلئالەم» 17 - بەت.

④ «مەلۇماتلار توپلىمى» 1 - توم، 449 - بەت.

مۇمكىن . قانداقلىكى بولمىسۇن ، يەتتە سۇغا قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى خېلى كېيىن كۆچۈپ كەلگەن . ئەگەردە قىرغىزلار يەتتەسۇدا قاراخانىلار زامانىسىدا ياشىغان بولسا ، ئۇلارنىڭ ئىسلامدىنىنى 10 - ۋە 11 - ئەسىرلەردىلا قوبۇل قىلغانلىقىغا ھېچقانداق گۇمان بولماس ئىدى . ھالبۇكى ، قىرغىزلارنىڭ 16 - ئەسىردە مەجۇسى دەپ ھېساپلانغانلىقلىرىنى بىزلەر كۆرمەكتىمىز .

ئەڭ ئاخىرىدا ، قارلۇقلار يېرىنىڭ مەركىزى بولغان چۇ دەرياسى ۋادىسىمۇ قارلۇقلارنىڭ دۈشمىنىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . 940 - يىل ئەتراپىدا قانداقتۇر « مەجۇسى تۈركلەر » بالاساغۇن شەھىرىنى ئىگەللىۋالدۇ . بالاساغۇن 11 - ۋە 12 - ئەسىرلەردە چوڭ رول ئوينىغان . 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن بالاساغۇن ھەققىدە پەقەت مەقدىسىلا سۆزلەپ ، ئۇنى : « خەلقى كۆپ ، چوڭ ۋە باي شەھەر ئىدى » دەيدۇ . باشقا بىر ئورۇندا مەن بالاساغۇن شەھىرىنىڭ چۇ دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا كۈچ چىقاردىم . لېكىن ، بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز .① مۇشۇ ۋاقىتلاردا چۇ دەرياسىنىڭ ۋادىسىنى ئىشغال قىلىۋالغان خەلق قاراخانىلار سۇلالىسى كېلىپ چىققان خەلق بىلەن بىر خەلق بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن . بۇ خەلق 10 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەرپ تەرەپتىكى يېرىنىڭ پۈتۈن يېرىسىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزۈۋېلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەن . بۇ سۇلالىنىڭ تارىخىنى بايان قىلىشقا ھازىر بىز كىرىشىمىز .

× × ×　　　× × ×　　　× × ×

ئىزاھات :

جۇڭگو مەنبەلىرى پەقەت 8 - ئەسىردىكى ۋەقەلەر ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . يەتتەسۇنىڭ 9 - ، 10 - ئەسىرلەردىكى ئەھۋالى توغرۇلۇق مەلۇماتلارنى بىز ئەرەپلەرنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىن تاپالايمىز . بۇ ئەرەپ جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى گوللاندىيىنىڭ شەرقشۇناس ئالىمى Degoeje تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان . ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدىغان جەيھانى ۋە ئىبنى خورداد بەھ قاتارلىق ئادەملەرنىڭ ئەسەرلىرى يوقىلىپ كەتكەن . لېكىن ، بۇ ئەسەرلەردىن ئۆز ۋاقتىدا ئىرانلىق ئاپتورلار پايدىلانغان ئىكەن . مەسىلەن : تۇمانسكى تەرىپىدىن بۇخارادا

---

① بارتولد : « ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ساياھەت توغرىسىدا دوكلات » نىڭ 333 - بېتىگە قاراڭ . خۇددى مۇشۇ پىكىرنى ئارىستوۋمۇ قۇۋۋەتلەيدۇ . ئۇنىڭ « ئېتنىك تەركىپلەر » دېگەن كىتاۋىنىڭ 39 - بېتىگە قاراڭ .

تېپىلغان 10 - ئەسىردىكى نامەلۇم ئاپتورنىڭ ئەسىرى ۋە 11 - ئەسىردىكى تارىخچى گاردىزى ئەسىرى قاتارلىقلاردا. گاردىزى ئەسىرىدىكى بىر پارچىسىنى مەن نەشر قىلىپ، ئۆزەمنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرى» ھەققىدە ھېساۋاتىمغا قوشۇمچە قىلدىم.

IV

قاراخانىلار *

تارىخچىلار قاراخانىلارنىڭ قايسى تۈركى خەلققە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ھەققىدە بىرگە سۆزلىمەيدۇ. لېكىن بۇ خەلقنى ياغما خەلقى دەپ پەرەز قىلىشقا ئاساس بار. ياغمىلار پادىشاسى بۇغراخان ئۇنۋانىدا بولغان، بۇ ئۇنۋان قاراخانىلاردا بەك ئادەتتۇر. چۇ دەرياسى ۋادىسىغا يېقىن ئىشغالىيەتچىلەرنىڭ باستۇرۇپ كىرىشى بۇ نۆۋەت جەنۇپ تەرەپتىن بولغان. چۇ دەرياسى ۋادىسىدا قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى تېزلا قوبۇل قىلغان. بۇ ۋەقە ھەققىدە بىرگە ئەپسانىۋى مەلۇماتلار يېتىپ كەلگەن. ئىبنى ئەلئەسىر يېزىپ قالدۇرغان بىر ئەپسانىدا، ئىسلام دىنىنى بىرىنچى قېتىم شابۇق (ياكى ساتۇق) قاراخان قوبۇل قىلغان. ساتۇق قاراخان چۈشىدە بىر ئادەمنىڭ ئاسماندىن چۈشۈپ ئۇنىڭغا تۈرك تىلىدا: «بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيادا ئۆزەڭنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغايسەن» دېيدۇ. ئەڭ قەدىمقى نۇسخىسى جامال قارشىنىڭ ئەسىرىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىككىنچى بىر ھېكايىغا قارىغاندا، بىرىنچى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئادەم ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىم ئىكەن. بۇ ئادەم ھىجرى 344 - (مىلادى 955 — 956 -) يىلى ۋاپات بولغان. مۇشۇ ھەرئىككى ھېكايىدىكى سۆزلەنگەن ئادەم ئەسلىدە بىر ئادەم ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق شۈبھە يوق، چۈنكى ھەر ئىككى ئاپتور بۇ ئادەمنى ئىلىكنىڭ چوڭ بوۋىسى ئىدى، دەپ سۆزلەيدۇ (ئىلىك دېگەن ماۋارائۇننەھرنى ئىشغال

---

* قاراخان تېرمىنى دەسلەپ گرىگورىيېۋ تەرىپىدىن قوللىنىلغان. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ ناھايىتى ئورۇنلۇق چۈشكەن. گرىگورىيېۋ قاراخانىلار ھەققىدە ئەسەرلەر يازغان باشقا ئالىملارغا ئوخشاشلا، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغان. ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ يازغان مەلۇماتلىرى ئۇنىڭدىن ئاۋال يازغان ۋە ۋەقەگە ئوبدان تونۇش بولغان ئاپتورلارنىڭ يازغانلىرىغا ئوخشاش چىقماي قالغان چاغلىرىمۇ بولىدۇ، جۈملىدىن ئۇتبى، گاردىزى، بەيھاقىلارنىڭ يازغانلىرىغا ئوخشىماي چىقىدىغانلىرى بار. بۇ ئۈچ ئاپتورنىڭ ھەممىسى 11 - ئەسىردە ياشاپ ئىجات قىلغان. جامال قارشىمۇ بەك قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. ئۇ، 1282 - يىلى ئەرەپچىدىن پارسچىغا «ئەلجەۋھەرى» دېگەن لۇغەتنى تەرجىمە قىلغان. 14 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئۇنىڭغا «قوشۇمچە» (مۇلخەقات) يازغان.

قىلغان ئاسىرنىڭ تۈركچە ئۇنۋانى بولغان) . ئابدۇلكېرىمنىڭ ئەۋرىسى ھارۇننىڭ - بۇغرا قاراخان. ئۇنۋانىدا يۈرگەنلىكىنى ئۇنىڭ بىلەن زاماندىش بىر ئاپتور يازىدۇ.

مۇشۇ زىكرى قىلىنغان ھارۇننىڭ پايتەختى بالا ساغۇن بولغان : ئۆزى ماۋارائۇننەھرگە بېرىپ ، ئاغرىپ قېلىش نەتىجىسىدە ئۇ يەردىن قايتىشقا مەجبۇر بولۇپ، قايتىپ كېلىۋاتقان چېغىدا يولدا 992 - يىلى ۋاپات بولغان. ماۋارائۇننەھرنى زەبت قىلىش ئىشىنى 999 - يىلى ئىلىك ناسىر ئەمەلگە ئاشۇردى . قاراخانىلارنىڭ ئۇندىن كېيىنكى ئالغا سىلجىشلىرى غەزنىۋىلەرنىڭ سۇلتانى مەخمۇد (998 — 1030) تەرىپىدىن توختىتىلدى . مەخمۇد سۇلتان ئافغانىستاننى ، ئىراننىڭ شەرقىي يېرىمىنى ، ھىندىستاننىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە بويسۇندۇرۇپ ئالغان ئىدى . 1008 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئوتتېكىنىڭ تەرىپلىشىچە ، « يۈزلىرى كەڭ ، كۆزلىرى كىچىك ، بۇرۇنلىرى يەنىڭ ، ساقاللىرى بەك شالاڭ ، قوللىرىدا تۆمۈر قىلىچ ، كىيىملىرى قارا » تۈركلەر شۇ بالىخ يېنىدا تولۇق مەغلۇپ بولدى. شۇندىن كېيىن ئۇلار ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىسىغا ھوجۇم قىلىشنى توختاتتى.

قاراخانىلار ئىمپېرىيىسى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا سۈيۈرغاللارغا بۆلۈنۈپ ئىدارە قىلىنغان . بۇلارنىڭ ئىمپېرىيە باشلىقىغا بولغان يېقىنلىق مۇناسىۋىتى دەرىجىسى پەقەت شۇ باشلىقنىڭ شەخسىي سۈپەتلىرى بىلەنلا بەلگىلەنگەن . ئاردىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەيلا سۈيۈرغاللىق سىستېمىسى قوللىنىلغاندا مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئۆز ئارا نىزالار باشلىنىدۇ. بۇ نىزالار قاراخانىلارنىڭ ئاساسلىق ئىككى تارمىقى بولغان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككى نەۋرىسى ئەلى (ناسىرنىڭ دادىسى) ۋە ھارۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدا كۈچلۈك بولغان. بۇ تالاش - تاجرالارنىڭ جەرىيانى ۋە يەتتە سۇنىڭ قايسى ۋاقىتلاردا قايسىسىنىڭ قولىدا بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بىزدە بەك ئاز، بەزى چاغلاردا بۇلار بىر بىرىگە زىت . ئوتتېكىنىڭ يېزىشىچە ، ئىلىك ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئىنىسى تۇغان خان بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرغان . ئۇ، تۇغان خاننى مەخمۇد (غەزنەۋى) بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ گۇمان قىلغان . ئىلىك ھىجرى 403 - يىلى (مىلادى 1012 — 1013 - يىلى) ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى تۇغان خانغا ئۆتىدۇ . تۇغان خاننىڭ ماۋارائۇننەھرنى ئىدارە قىلىپ تۇرغانلىقى گۇمانلىق، لېكىن ئۇنىڭ يەتتە سۇنى ئىدارە قىلىپ تۇرغانلىقىدا ھېچقانداق شۈبھە يوق. خۇددى شۇنىڭدەك شەرقىي تۈركىستاننى ئىدارە قىلىپ تۇرغان . ئۇ يەردىن تۇغان خاننى بۇغرا خان ھارۇننىڭ ئوغلى قادىرخان يۈسۈپ ئاستا - ئاستا سىقىپ چىقارغان . ئوتتېكى ۋە ئىبنى ئەل ئەسىرلەر قادىرخاننى خوتەننىڭ ھاكىمى ئىدى ، دەپ سۆزلەيدۇ . يارماقلاردا كۆرسىتىلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قادىرخاننىڭ ھىجرى 404 - (مىلادى 1013 — 1014 -) يىلى يەركەنتنى ئىدارە قىلىپ تۇرغانلىقىنى، ھىجرى 405 - (مىلادى 1014 - 1015 -) يىلى قەشقەرنىمۇ ئىدارە قىلىپ تۇرغانلىقىنى بىلىمىز. ھىجرى 408 -

(مىلادى 1017 — 1018 -) يىلى، يەتتە سۇغا يىراق شەرق تەرەپتىن كۆچمەن خەلقلەر كېلىپ ھۇجۇم قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شۇ چاغدا شىمالىي جۇڭگونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىگەللەپ ئالغان كىدانلار (قارا خىتايلار) مۇ بولدى. كىدانلارنىڭ ئىسمى كېيىن جۇڭگوغا «خىتاي» دېگەن ئىسىم بىلەن سىڭىپ كەتتى. تۇغان خان بۇ ھۇجۇم قىلىپ كەلگۈچىلەرگە ئورغۇن ئەسكەر بىلەن قارشى چىقتى. دېگەن خەۋەرنى مەجۇسلەر تاپشۇرۇپ ئالغاندا، ئۇلارنىڭ ئۈزلىرى بالاساغۇندىن 8 كۈنلۈك يىراقلىقتا ئىدى. كاپىرلار چېكىندى؛ خان ئۇلارنى 3 ئاي قوغلاپ يۈرۈپ يېتىشىۋېلىپ تولۇق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

ئوتتىبىنىڭ يېزىشىچە، مۇشۇ جەڭدىن كېيىن كۆپ ئۆتمەي، تۇغان خان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ئارسلانخان ئولتۇردى. لېكىن بىز تۆۋەندە كەلتۈرۈلگەن بەيھاقىنىڭ سۆزلىرىدىن تۇغان خاننىڭ يەتتە سۇنى 1025 - يىلغا قەدەر ئىدارە قىلىپ تۇرغانلىقىنى بىلىمىز. ئارسلانخان مۇھەممەد بىن ئەلىنىڭ نامىدا چىققان ياماقلار كۆپرەچە بۇخارادا قۇيۇلغان بولسىمۇ، بۇلاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ، ئاساسەن سىر دەريا ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنى ئىدارە قىلىپ كەلگەن.

1025 - يىلى قادىر خان يۈسۈپ ۋە سۇلتان مەھمۇد ماۋارائۇننەھرگە بىر ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلدى، ئۇ يەردە شۇ چاغدا ئەلىتېگىن، تۇغان خان ۋە ئارسلانخانلارنىڭ ئىنىسى ئەلى تېگىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇراتتى. سەمەرقەنتتىن يىراق بولمىغان بىر جايدا قاراخانىلارنىڭ سەركەردىسى بىلەن سۇلتان يولۇقتى. بۇ ئۇچرىشىش گاردىزى تەرىپىدىن تەپسىلىي بايان قىلىندى. بۇ ھەر ئىككى پادىشاھنىڭ بىر - بىرىسى بىلەن تەكەللۇپلەر ئالماشتۇرۇشى ئۆز ئارا تولۇق باراۋەرلىككە قاتتىق رىئايە قىلىنغان ئېنىق رەسمىيەتلەر بويىچە ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى، تۈركلەرنىڭ خانى مەھمۇدقا قارىغاندا ياخشىراق مۇسۇلمان ئىكەن، ئۇ ئۆزىگە تەقدىم قىلىنغان شارابنى ئىچمىگەن. بۇ يەردە ئۇلار توختام تۈزۈپ، بۇنىڭغا ئاساسەن مەھمۇدنىڭ قىزى قادىرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ياغان تېگىنگە تۇرمۇشقا چىقماق بولغان. قادىرخاننىڭ قىزى مەھمۇدنىڭ ئوغلى مۇھەممەدكە تۇرمۇشقا چىقماق بولغان. ياغان تېگىننىڭ ئەلى تېگىندىن ماۋارائۇننەھرنى تارتىۋېلىشىغا ياردەملىشىش ۋەزىپىسىنى مەھمۇد ئۈستىگە ئالغان. لېكىن، مەھمۇد ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىش بانىسى بىلەن ئۆز ئۈستىگە ئالغان بۇ ۋەزىپىدىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان، نەتىجىدە مۆلچەرلەنگەن ئىتتىپاق ئەمەلگە ئاشمىغان. ماۋارائۇننەھرنى سوراشنى ئەلى تېگىن داۋام قىلدۇرىۋەرگەن، لېكىن، ئۇنىڭ ئاكىسى تۇغان خان قادىرخاننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن بالاساغۇندىن سىقىپ چىقىرىلغان.

قادىرخان يۈسۈپنىڭ قارىمىقىدىكى يەرلەر ئۇ ۋاپات بولغان 1031 — 1032 - يىللاردا، شەرقىي تۈركىستاننى، يەتتە سۇنى، سىردەريا ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى (ئەۋلىيا ئاتا، چىمكەنت ناھىيە -

لىرىنى) ئۆزىنىڭ ئالغان، پايتەختى قەشقەر بولغان. شەرقىي تۈركىستان بىلەن يەتتە سۇ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بۇغرا تېگىن سۇلايمانغا تەگدى. بۇ ئارسلانخان ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. ئىككىنچى ئوغلى ياغان تېگىن مۇھەممەد بۇغراخان ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلىپ، تالاس (هازىرقى ئەۋلىيا-ئاتا)، ئىسپىجاپ (چىمكەنت يېنىدىكى هازىرقى سايرام) لارنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. ئاكا-ئۇكا ئىككىيلەن غەزنەۋىلەردىن سۇلتانى مەسئۇد (مەھمۇدنىڭ ئوغلى) بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇردى. ماۋارائۇننەھرنى ئەلى تېگىندىن تارتىۋېلىپ، ئۇ يەرنى بۇغراخانغا بېرىش پىلانى قايتىدىن باشلاندى. لېكىن، بۇ پىلان بۇ قېتىممۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. سەكمان (؟) هاكىمى بولغان قانداقتۇر ئىسكەندەر خان تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ بەكلىك شەھەرنىڭ سوغدىچە ئىپتى بولغان سەمەكنا سۆزى بىلەن بىر سۆز بولۇشى ناتايىن.

ئارسلانخان بىلەن ئۇنىڭ ئۇكىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاز ۋاقىت ئۆتمەستىنلا دۈشمەنلىك خاراكتېرىگە ئايلىنىپ قالدى. ئىبنى ئەل ئەسىر ئارسلانخان هىجرى 435 - (مىلادى 1043 — 1044 -) يىلى ئۆزىنىڭ قارىمىقىدىكى يەرلەرنى تۇغقانلىرىغا بۆلۈپ بېرىپ، ئۆزىگە پەقەت قەشقەر، بالاساغۇنلارنى قالدۇرۇپ، قالغان يەرلەرنىڭ ئالىي هاكىمىيىتىنىلا ئۆزىگە قالدۇرغان، دەپ بىر يەردە يازىدۇ. بۇ مەلۇماتنىڭ مۇشۇ شەكىلدە قويۇلۇشى ئەلۋەتتە توغرا بولمايدۇ. چۈنكى، سۇيۇرغاللىق سىستېمىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى بۇ چاغلاردا يېرىم ئەسىرگە يېقىن بولغان ئىدى. لېكىن بۇ ۋاقىتلاردا ئارسلانخاننىڭ ئاجىزلىقىدىن ئىمپېرىيە باشلىقىنىڭ ئابرويى زادى قالمىغانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. بۇغرا خان 1056 - يىلى ئەتراپىدا ئارسلانخاننى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان بارلىق يەرلىرىنى ئۆز قولىغا ئالىدۇ. لېكىن، ئۇ ئارىدىن 15 ئاي ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆز خوتۇنى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئىبنى ئەل ئەسىر بۇغراخاننىڭ ئۆلۈمىنى هىجرى 439 - (مىلادى 1047 — 1048 -) يىلى يۈز بەرگەن قىلىپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن، بۇ ئىش شۇ ۋاقىتقا زامانداش بەيخاقىنىڭ بۇغراخان هىجرى 449 - يىلى (مىلادى 1057 — 1058 -) يىلى ۋاپات بولغان، دەپ كۆرسىتىشى بىلەن رەت قىلىنىدۇ. بۇغراخان ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى چاغرى تېگىن هۈسەيىننى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭ خوتۇنى بولسا ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقىرىشنى خالاپ، خانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئىبراھىم تەختكە چىقىدۇ، ئەمما ئارىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي بارسغان هاكىمى ئىنال تېگىن بىلەن بولغان سوقۇشتا ئۆلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، قەشقەر ۋە بالاساغۇندا قادىرخاننىڭ ئىككىنچى بىر ئوغلى توغرۇل قاراخان يۇسۇپ، ئۆزىنىڭ ئىنىسى بۇغراخان هارۇن بىلەن 16 يىل (هىجرى 451 — 467 -، مىلادى 1058 — 1074 - يىل ئارىلىقلىرىدا) هۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئۇلار ماۋارائۇننەھرنىڭ هاكىمى شەمسۇلمۇلۇك ناسىر (بىرىنچى ئىبراھىم ناسىرنىڭ ئەۋرىسى) بىلەن سوقۇش ئېلىپ بارىدۇ. سوقۇش تېچلىق كېلىشىمى بىلەن تۈگەپ، بۇنىڭغا ئاساسەن ماۋارائۇننەھر بىلەن تۈركىستانلىق قاراخانىلارنىڭ چېگرىسى

خوجەلىت دەپ ھەم بىلىنىدۇ، بۇ، سىر دەرىي بولۇشى ئېھتىمال.

تۇغرۇل خاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تۇغرۇل تېگىن ئىككى ئاي ئىدارە قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇغراخان ھارۇن يەنە 29 يىل (ھىجرى 467 — 496 - يىللىرى، مىلادى 1074 — 1102 - 1103 - يىللىرى ئارىلىقلىرىدا) قەشقەر، بالاساغۇن، خوتەنلەرنى ئىگىلەپ سوراپ تۇردى. بۇغراخان ھارۇن ھىجرى 462 - (مىلادى 1069 -) يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ قېرىندىشى بىلەن بىرگە يۇرت سوراپ تۇرغاندا، قەشقەردە «قۇتادغۇبىلىك» نامىدىكى ئەلىم - تەربىيىۋى داستان يېزىلىپ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنىدۇ ①. بۇ تۈركى تىلدا يېزىلغان بىرىنچى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئاپتورى بالاساغۇنلۇق ئادەمدۇر.

1089 - يىلى سالجۇقلارنىڭ سۇلتانى مەلىك شاھ سەمەرقەنتنى بېسىۋېلىپ، ئۆزگەنتكە قەدەر كېلىدۇ. قەشقەر خانى (ھارۇن بولۇشى ئېھتىمال) ئۆزىنى ئۇنىڭغا تاۋە دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەلىك شاھ كەتكەندىن كېيىن، سەمەرقەنتتە چىگىللەردىن بولغان ياللانما تۈرك ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قەشقەر خانىنىڭ ئىنىسى ئاتبېشىنىڭ ھاكىمى ياقۇپ تېگىننى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىدۇ. ياقۇپ سەمەرقەنتنى ئىگەللەپ تۇرىدۇ. لېكىن، مەلىك شاھنىڭ قايتىدىن يېقىنلاپ كېلىشى بىلەن ئاتبېشىغا قېچىپ كېتىدۇ. بۇ يەرگە كەلگەندە ياقۇپنىڭ قەشقەردىكى قېرىندىشىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنىڭ ئۆزىنى ئەسىرگە ئالىدۇ. ئاتبېشىنى تالان - تاراج قىلىدۇ. مەلىك شاھ يەنە ئۆزگەنتكىچە قەدەر كېلىپ، خاندىن ياقۇپنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى سورايدۇ. خان بۇ تەلەپنى قەدىرى - ھۆرمەت چۈشەنچىلىرىگە زىت ئىكەن، دەپ كېچىكتۈرىدۇ. ئاخىرى، خان مەلىك شاھقا ئۆزىنىڭ ئوغلىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ياقۇپنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ يۈرۈپ، يولدىكى قەلئەلەرنىڭ بىرىسىدە ئۇنىڭ كۆزىنى ئاغۇ قىلىپ تاشلاپ كېتىشنى بۇيرۇيدۇ. ئەگەر مەلىك شاھ بۇنىڭ بىلەن قانائەتلەنمىگەندىلا ياقۇپنى ئۆزگەكەنتكە ئېلىپ بېرىشنى تاپلايدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىت-

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇشۇ يېقىن ۋاقىتلارغىچە پەقەت بىرلا قولىيازمىسى مەلۇم بولۇپ، ئۇ، ۋېنا شەھرىدە ساقلانماقتا. مۇشۇ قولىيازمىغا ئاساسەن، 1870 - يىلى ۋامبېرى ئۇنى ئانچە ياخشى بولمىغان نېمىسچە تەرجىمىسى بىلەن بىرگە نەشر قىلغان ئىدى. رادلوۋمۇ قولىيازمىنى رەسىمگە ئېلىپ 1870 - يىلى نەشر قىلغان ۋە 1891 - يىلى سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىلەن نەشر قىلغان ئىدى. بۇ يىل (1896 - يىلى) «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قاھىرەدە ئىككىنچى بىر نۇسخىسى تېپىلدى. (كېيىنرەك پەرغانىدا بۇ ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن 3 - نۇسخىسى تېپىلدى. بۇ «نەمەنگان» قولىيازمىسى نامىدا مەشھۇردۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قول يازمىلىرى ۋە ئاپتورى ھەققىدە ۋە لىتوۋنىڭ «يۈسۈپ بالا ساغۇنى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. B.P.)

لاردا. قەشقەرلى ئىككىنچى بىر ھۆكۈمران توغرۇل ئىنال ئوغلى قورشاۋالدى. بۇنىڭ بىردىن تۇرغان جايى قەشقەردىن 80 پەرساخ (500 چاقىرىم) يىراقلىقتا بولىدۇ. بۇ توغرۇل يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ئىنال تېكىننىڭ ئوغلى بارسخان ھاكىمى بولۇشى مۇمكىن. قەشقەر خانى ئەسىرگە چۈشىدۇ. مانا بۇ خەۋەر ئۇنىڭ سەپەر ئۈستىدىكى ئوغلىغا يەتكەندە، ياقۇپ ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەرگە يالۋۇرۇپ ئۆزىنى قويۇۋەتكۈزىدۇ. مەلىك شاھ ياقۇپ بىلەن توختام تۈزۈپ كېلىشىپ ئۆزگەنتنى قايتىدۇ. ياقۇپقا توغرۇلغا قارشى سوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. بۇ سوقۇشنىڭ قانداق تاماملانغانلىقى ھەققىدە بىزدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئەھۋالغا قارىغاندا، ھارۇن ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئۇ قەشقەرنى 21-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر ئىدارە قىلىپ تۇردى.

1102-يىلى بۇغراخان ھارۇننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنلا ماۋارائۇننەھرگە بالاساغۇن ۋە تالاسنىڭ ھاكىمى قادىرخان جەبرائىل (قادىرخان ئۆمەرنىڭ ئوغلى، بۇغراخان مۇھەممەتنىڭ نەۋرىسى) ھۇجۇم قىلىدۇ. قادىرخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدە مۇسۇلمانلاردىن باشقا، ئىسلام دىنىدا بولمىغان ئادەملەرمۇ بولىدۇ. قادىرخان ئەسكەرلىرى بىلەن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. لېكىن ئۇ، بۇ دەريانىڭ يېقىنىدا سالجۇق سۇلتانى سەنجار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۆلتۈرۈلىدۇ. مانا مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، قاراختايلار يەتتە سۇغا باستۇرۇپ كەلگەنگە قەدەر، يەتتە سۇ ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

قاراخانىلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردىكى دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا دائىر قولغا چىقىرغۇدەك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. تۈركلەر ئېلىدىكى بىرىنچى مۇسۇلمان سۇلالىسى سۈپىتىدە قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەبچى بولۇشىدا ھېچقانداق شۈبھە يوقتۇر. مانا شۇ جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. ئىبنى ئەلئەسىر ھىجرى 349- (مىلادى 960-) يىلىدا 200 مىڭ چېدىرلىق قانداقتۇر بىر تۈرك خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى، دەپ يازىدۇ. بۇ مەلۇماتنىڭ يەتتەسۇ ياكى شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق شۈبھە يوق. بۇلارنىڭ يەتتەسۇدا ياشىغۇچى خەلق بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. چۈنكى شەرقىي تۈركىستاندا كۆچمەن خەلقنىڭ سانى ھېچقاچان كۆپ بولغان ئەمەس. 1043-يىلى كۈزدە، ھازىرقى قىرغىز دالىسىدىكى (قازاق دالىسىنى نەزەردە تۇتىدۇ — B.M) تۈركلەر مۇسۇلمان بولىدۇ. ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ سۆزىچە، بۇ تۈركلەر 10 مىڭ چېدىرلىق بولۇپ، يازدا بۇلغار يەرلىرىگە خوشنا يەرلەردە، قىشتا بالاساغۇن ئەتراپىدا ياشىغان ئىكەن. شۇنىسى ئېنىقكى، تارىخچىلار ئىسلام دىنىنىڭ باشقا مەدەنىي ئامىللار بىلەن بولغان كۈرەشتە توغرۇلۇق بىزگە ھېچقانداق

ئەرسە خەۋەر قىلمايدۇ. شەرقىي تۈركىستان دائىم جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە بولۇپ كەلگەن، قاراخانىلارنىڭ بەزى ھۆكۈمرانلىرى، ھەتتا ماۋارائۇننەھردىمۇ 11 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا تابغاچ خان (تامغاچ خان) ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلغان. بۇ ئۇنۋان 8 - ئەسىردىكى ئورخۇن ئابىدىلىرىدە جۇڭگو ئىمپېراتورلىرىنىڭ ئۇنۋانى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن. ھىجرى 459 - (مىلادى 1067 -) يىلىدىن باشلاپ چىقارغان قاراخانىلارنىڭ ياماقلىرىدا «مەلىك ئەلمەشرىق ۋاسسىن (شەرق ۋە چىننىڭ پادىشاسى) دېگەن ئۇنۋانلارنى ئۇچرىتىمىز. بۇ خىل پاكىتلار جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ۋە جۇڭگو خان سارىيىنىڭ جەلپ قىلىپ زوقلاندۇرۇشى بىلەنلا چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئەسلى جۇڭگو بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا جۇڭگوغا چېگرىداش بولغان شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۈرۈمچى، تۇرپان، قۇمۇل شەھەرلىرى جايلاشقان قىسمىمۇ قاراخانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە بىر چاغلاردا كىرگەنىدۇ-تىگەي، چۈنكى بۇ يەرلەردە ئىسلام دىنى 15 - ئەسىرگە قەدەر ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان ئەمەس. قاراخانىلارنىڭ سوققان ياماق لىرىدىكى يېزىقلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بۇ دۆلەت دائىرىسىدە ئومۇم مۇسۇلمان ئەرەپ ئېلىپبەسى بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر ئېلىپبەسىمۇ ئىشلىتىلگەن. بۇ ئېلىپبە سۈرىيىدىن چىققان بولۇپ، ئادەتتە ئوتتۇرا ئاسىياغا نېستورىيانلار تەرىپىدىن كەلتۈرۈلگەن، دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇچرايدىغان بەزى مەدەنىي تېرمىنلار موڭغۇللار ئىشلەتكەن تېرمىنلارغا ئوخشاشتۇر. قاراخانىلارنىڭمۇ، موڭغۇللارنىڭمۇ بۇ تېرمىنلارنى ئۇيغۇر-لاردىن قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرگەنلىكىدە ھېچقانداق شۈبھە يوقتۇر. شەرقىي تۈركىستاننىڭ جۇڭگو بىلەن چېگرىداش قىسمىدا جايلىشىپ قالغان تۈركى خەلقنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى مىلادىنىڭ 9 - ئەسىردىلا خېلى يۇقۇرى دەرىجىگە يەتكەن ئىدى. بىز تۆۋەندە شۇنى كۆرسىتىمىزكى: موڭغۇللار ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتلاردا خرىستىيان ۋە بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ قورقۇنۇچلۇق رەقىپلىرى بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇنداق رەقابەتچىلىكنىڭ بۇندىن ئاۋال بولغان بولۇشىمۇ ئېھتىمالدۇر. لېكىن، بىز بۇ ھەقتىكى پاكىتلىق ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز.

V

قارا خىتايلار

10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قارا خىتايلار ئۇلۇغ ئوكيانىدىن بايقال ۋە تيانشانغا قەدەر سوزۇلغان چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىنى قۇردى. قارا خىتايلارنى ئادەتتە، تۇنغۇس-لاردىن كېلىپ چىققان ۋە بەزى موڭغۇل ئامىللىرى ئارىلاشقان خەلق، دەپ ھىساپلايدۇ. بۇ سۇلالىنىڭ جايلاشقان ئورنى شىمالىي جۇڭگو بولۇپ، جۇڭگو تارىخچىلىرىدا بۇ سۇلالە-

لياۋ II نامىدا يۈرگۈزۈلىدۇ. لياۋ سۇلالىسىنىڭ جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى تۈپەيلىدىن، قارا خىتايلار جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بۇلاردىن ئاۋال بولغان باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن قاتتىق ئۇچرايدۇ. 1125 - يىلى، تۇنگۇسلاردىن بولغان ئىككىنچى بىر جۇرجېن دېگەن خەلق جەنۇبىي جۇڭگودىكى سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ قارا خىتايلار ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىدۇ. بۇلارنىڭ قالدۇقلىرى، ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ئورۇنىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان يالۇغ تاشىن باشچىلىقىدا، غەرپ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردە يېڭى بىر دۆلەتنىڭ ئاساسىنى قۇرىدۇ.

قارا خىتايلار غەرپكە ئىككى يول بىلەن يۈرىدۇ. بىر قىسمى شەرقىي تۈركىستان ئارقىلىق يۈرۈپ، ئارسلانخان سۇلايماننىڭ نەۋرىسى، تابغاچ خان ھەسەننىڭ ئوغلى، قەشقەردىكى ئارسلانخان ئەخمەت تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ئىبنى ئەلئەسىر بۇ جەڭ ھىجرى 522 - (مىلادى 1128 -) يىلى بولغان، قارا خىتايلارنىڭ باشلىقىمۇ مۇشۇ سوقۇشتا ئۆلگەن . دەيدۇ. ئەسلىدە بۇ جەڭ بولغاندىن بىر نەچچە يىل كېيىن بولۇنۇشى كېرەك. چۈنكى سۇلتان سىنجار 1133 - يىلى 7 - ئايدا باغدات ھۆكۈمىتىگە يازغان بىر خېتىدە بۇ ۋەقەنى يېقىندا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقە سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدە قارا خىتايلارنىڭ مۇشۇ ھەركىتىلا مەلۇم بولۇپ، ئۇلار « غەربىي لياۋ » ئىمپېرىيىسىنىڭ تەشكىل بولۇشىنى مۇشۇنىڭغا باغلايدۇ. شۇڭلاشقا، قارا خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن يالۇغ تاشىن بىلەن ھەقىقەتەن بىر ئادەممىدۇر، دېگەن گۇمان تۇغۇلىدۇ ① .

بارلىق مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە قارا خىتايلارغا بىرىنچى بولۇپ بويسۇنغان مۇسۇلمان ھاكىمى بالاساغۇن خانى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ يېزىشىچە، قارا خىتايلارنىڭ بىر قىسمى 16 مىڭ چېدىر (ئائىلە) يەتتە سۇغا ئارسلانخان (سۇلايمان بولۇشى ئېھتىمال) ۋاقتىدا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلار باشتا جۇڭگو بىلەن قارا خانىلار يەرلىرىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تاغ يوللىرىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى . شۇڭلاشقا بۇلارغا مۇئەييەن يەرلەر كۆرسىتىپ بېرىلىپ، مەلۇم دەرىجىدە خىزمەت ھەققىمۇ بەلگىلەنگەن ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار سودىگەرلەرنىڭ بىر باي كارۋىنىنى توختىتىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە ياخشى ئوتلاق يەر كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سودىگەرلەر ئۇلارنى بالاساغۇن تەرەپكە يەنى يەتتە سۇغا يۆنىلىتىپ قويىدۇ. 16 - ئەسىردىكى بىر ماتېرىيال رەتلىگۈچى ئادەم مۇشۇ كۆچۈش ۋەقەسىنىڭ ھىجرى 433 - (مىلادى

---

① ھازىرقى ئاپتورلار بارتولدنىڭ بۇ خىل گۇمانىنى توغرا دەپ ھېسابلىمايدۇ.
ۋىتفوگېل — فېڭ جياشېڭنىڭ « لياۋ » دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ B.P.

1041 — 1042 -) يىلدا بولغانلىقىنى، ئارسلانخان كۆچۈپ كەلگۈچىلەردىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى، لېكىن ئۇلار بۇنىڭغا ئۇنىمىغاندىن باشقا مەسىلىلەردە خانغا تولۇق بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئىپادىلىگەنلىكلىرىنى، شۇڭلاشقا خان ئۇلارغا چېقىلماستىن خاتىرجەم قىلغانلىقىنى يازىدۇ. لېكىن، بۇ مەلۇماتلارنى قايسى مەنبەلەردىن ئالغانلىقى نامەلۇم. ئىبنى ئەلئەسىر يەنە ئارسلانخاننىڭ قارا خىتايلارغا پات - پاتلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى چۆچۈتۈپ تۇرغانلىقىنىمۇ يازىدۇ. قارا خىتايلار يەتتە سۇغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، مانا مۇشۇ ئاۋال كۆچۈپ كەلگۈچىلەر ئۆزلىرى بىلەن بىر قەبىلە بولغان قارا خىتايلارغا قوشۇلۇپ كېتىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە تۈركىستاننى ئىشغال قىلىۋالدۇ.

جۇۋەينىنىڭ يېزىشىچە، قارا خىتايلار (مۇسۇلمان ئاپتورلار مۇشۇ ھۇجۇم قىلىپ كەلگۈچىلەرنى شۇ نام بىلەن يۈرگۈزىدۇ) قىرغىز يەرلىرىدىن ئۆتۈپ، ئېمىل دەرياسىغىچە كېلىپ، بۇ يەردە شەھەر سالىدۇ. 13 - ئەسىردە بۇ شەھەرنىڭ خانىۋەيران بولغان ئىزلىرىلا قالغان بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قارا خىتايلارنىڭ دەسلەپ كېلىپ ئورۇنلاشقان يەرلىرى ھازىرقى چۆچەك رايونى بولغان. ئۇلارنىڭ سانى بۇ يەردە 40 مىڭ چېدىرغا يېتىدۇ. قارا خانلار سۇلالىسىدىن بولغان بالاساغۇن ھاكىمى (بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلمەيدۇ) ئۆزىنىڭ ئۆزىنى قىستاپ تۇرغان تۈرك قەبىلىلىرىدىن قانقىل ۋە قارلۇقلارغا قارشى كۆرەشكە مەزكۇر قارا خىتايلارنى تەكلىپ قىلىپ چاقىرىدۇ. قارا خىتايلار بالاساغۇنغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئاجىز ھاكىمىنى ئورنىدىن چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ يېنىسەي دەرياسىدىن تالاسقىچە قەدەر سوزۇلغان دۆلىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار قانقىللارنى بويسۇندۇرىدۇ. شەرقىي تۈركىستاننى ئىتائەت قىلدۇرىدۇ. 1137 - يىلى ماۋارا ئۇننەھرنىڭ ھاكىمى مەھمۇدخاننى خوجەند ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىدۇ. 1141 - يىلى كاتۋان يايلىقىدا (سەمەرقەنتنىڭ شىمال تەرىپىدە، تاش كۆۋرۈك بىلەن يېڭى قورغان ئارىلىقىدا) سالجۇق سۇلتانى سەنجارنى تولۇق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. خارەزمنى بويسۇندۇرۇشقا مەخسۇس بىر قوشۇن ئەۋەتىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، يەتتە سۇ تۈركىستان ئۆلكىسى بىلەن بىرلىكتە قاراخىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىۋىگە كىرىدۇ. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ باشلىقى «گورخان» ئۇنۋانىدا يۈردى. مۇسۇلمان يازغۇچىلىرىنىڭ ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈشىچە، بۇ سۆز «خانلارنىڭ خانى» دېگەنلىك بولىدىكەن. گىرىگورىيېۋ دىن بۇيانقى بەزىبىر ياۋروپا ئالىملىرى بۇ سۆزنى «كۈلچە» «گورگان»[1] (كۈيىئوغۇل) سۆزى بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ. مەلۇمكى، بۇ ئۇنۋاننى ئاقساق تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى قوبۇل قىلغان ئىدى. قارا خىتاي ھۆكۈمرانلىرى شۇ مەزمۇندىكى ئۇنۋان

---

[1] گىرىگورىيېۋ نىڭ بۇ تەرىقىدە ئىزاھلىشى پۈتۈن تېرەپ تۇرالمايدۇ، ئاساسسىزدۇر BM.

بىلەن يۈردى دېيىلگەندە. ئۇلار بۇ ئۇنۋاننى شەرقتىكى لياۋ سۇلالىسىنىڭ تۇتقانلىرى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان بولىدۇ. لېكىن بۇ پىكىرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئاساسى بارلىقىغا بىر نەرسە دېيىش بەك مۇشكۇل ئىشتۇر.

گورخان ۋە كۈرگان سۆزلىرىنىڭ شەكلىنى قارا خىتايلارنىڭ دىيالېكت جەھەتتىكى پەرقلىرى بىلەلا چۈشەندۈرۈشنىڭ ئۆزى قانچىلىك ئاساسلىق ئىكەنلىكىگە بىر نەرسە دېيىش تەس. ئىچكى ئەھمىيەتلىرىنىڭ يېزىشىچە، بىرىنچى گورخان ئۆزىنىڭ قەددى ـ قامىتىنىڭ كېلىشكەنلىكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرغان، جۇڭگو يىپەكلىرىدىن تىكىلگەن كىيىملىرىنى كىيگەن ۋە ئۆز خەلقىنىڭ ئادىتى بويىچە يۈزىگە پەرەنجە تارتىپ يۈرگەن. مانى دىنىغا ئېتىقات قىلغان، ئۆزىگە تەۋە خەلقلەر ئىچىدە چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولغان. ئۇ ئۆز ئەسكەرلىرىنى قاتتىق ئىنتىزام بىلەن باشقۇرغان، ئەسكەرلەرنىڭ ئىشغال قىلغان بىرەر يېرىدە بۇلاڭچىلىق قىلىشىنى قاتتىق مەنئى قىلغان. بىرەر شەھەرنى بېسىۋالسا، شۇ شەھەردىكى ھەر بىر ئۆيدىن بىر دىنار ئېلىش بىلەن چەكلەنگەن، يەنى جۇڭگودا قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان ھەر ئۆي بېشىغا سېلىق سېلىش سىستېمىسىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن. لېكىن پاھىشىۋازلىق ئۈچۈن (يەنى يەرلىك خەلقنىڭ ئائىلىۋى ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلغانلىق ئۈچۈن) ئەسكەرلەر جاۋاپكارلىققا تارتىلمىغان. گورخان ئۆزلىرىنىڭ ياردەمچىلىرىگە سۇيۇرغال بەرمىگەن ۋە ھېچكىمنىڭ قولىغا 100 نەپەر ئاتلىق ئەسكەردىن ئارتۇق ئادەم بەرمىگەن (بىرەر يەرگە ھۇجۇمغا بارغاندىكى قىسقا مۇددەت ۋاقىتلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا). گورخانغا ئۆزىنىڭ بويسۇنغانلىقىنى ئىپادىلىگەن يەرلىك ھاكىملار بەللىرىدىكى كەمەرگە كۈمۈشتىن ياسالغان تاختايچە ئېسىپ، ئىتائەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ خىلدىكى بېقىندى يەرلەرنىڭ سانى خېلى كۆپ بولغان. گورخانلارنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا، مەلۇم بولۇشىچە، يەتتەسۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى، غۇلجا ۋىلايىتى، سىر دەريا ئوبلاستىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىي قىسمى بولغان. گورخاننىڭ ئاساسىي ئىش باشقۇرۇش ئورنى ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىدە، چۇ دەرياسىنىڭ ياقىسىدا بولغان. بالاساغۇندىن يىراق بولمىسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. گورخان جايلاشقان ئوردا خۇسۇن ـ ئوردۇ (كۈچلۈك ئوردا) ياكى خوتو (ئۆي) نامىدا ئاتالغان. يەتتەسۇنىڭ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قىسمى قارلۇق خانلىرىغا تەۋە بولغان، ئۇلارنىڭ پايتەختى قاپالنىڭ غەربىدىكى تۈزلەڭگە جايلاشقان قايالىق شەھىرى بولغان. ماۋارائۇننەھر بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى قاراخانلار ئىدارە قىلىپ تۇرغان. گورخانلار دۆلىتىدە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدا، ئىمپېرىيە باشلىقىغا نىسبەتەن 3 خىل دەرىجىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتىكى ھاكىملار بارلىقىنى كۆرىمىز. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى روسىيە تارىخىدىمۇ شۇنداق بولغان. قارلۇقلار خانى ھۇزۇرىدا گورخاننىڭ دائىمىي ۋەكىلى تۇرغان. سەمەرقەنت ھاكىمى يېنىدىمۇ شۇنداق بولغان. خارەزىم شاھىغا ۋە

باشقىلارغا مەلۇم بەلگىلەنگەن ۋاقىتلاردا سېلىق يىغقۇچىلارنى ئەۋەتكەن. بەزى يەرلەرگە، مەسىلەن، بۇخارادىكى مەلۇم بىر ۋاقىتلاردا مەمۇرى ھاكىمىيەت ۋە دىنىي ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان روھانىلار باشلىقىغا ھېچقانداق ئادەم ئەۋەتمەستىن، قارا خىتايلارغا تېگىشلىك سېلىقنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ يىغىپ ئەپ كېلىپ بېرىشىگە رۇخسەت قىلغان.

ئېبنى ئەلئەسىرنىڭ كۆرسىتىشىچە، بىرىنچى گورخان 1143 - يىلى ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ قىزى تەختكە چىققان. ئۇمۇ تېز ئۆلۈپ كەتكەن، ئىدارە قىلىپ تۇرۇش ۋەزىپىسى ئۇنىڭ ئانىسى، گورخاننىڭ تۇل خوتۇنىغا، ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەتكە قالغان. جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى گورخاننىڭ ئوغلى ياللۇغ - ئىلىنىڭ ئىدارە قىلغان ۋاقتى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ مۇۋەققەت باشقۇرۇشى ئۇنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئىدارە قىلغان ۋاقتىدىن بالدۇر بولغان. بۇنى جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ. جۇۋەينىنىڭ كۆرسىتىشىچە، 12 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى قاراختاي دۆلىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ گورخاننىڭ قىزى ئولتۇرغان. ياللۇغ ئىلى ئۆز يەرلىرىدىكى ئاھالىنىڭ سانىنى ئالغان، نوپۇس سانى 84،500 ئائىلىگە يەتكەن. بۇ سان گورخاننىڭ بىۋاستە قارىمىقىدىكى يەرلەرنىڭ كۆچمەن ئاھالىسىغا ئائىتتۇر. ياللۇغ ئىلىنىڭ سىڭلىسىنى جۇڭگولۇقلار بۇسۇ خۇئەن دەپ ئاتايدۇ. 13 - ئەسىردىكى بىر مۇسۇلمان يازغۇچىسى ئۇنى «خانلار خانى» ئۇنۋانى بىلەن تەرىپلەيدۇ. جۇۋەينىنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ ئايال ئىدارە قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ يېنىدا ئەمەلىي ئىش باشقۇرغۇچى ئۇنىڭ ئېرى بولغان ئىكەن. جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، بۇ پادىشا ئايال ئۆزىنىڭ ئېرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۆزىنىڭ مەھبۇبى بىلەن تۇرۇشقا باشلىغان. ئۆلگۈچىنىڭ ئاتىسى تەرەپتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار سارايىنى قورشىۋالغاندا، پادىشا ئايال ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۆزىنىڭ مەھبۇبىنى خەلق ئالدىدا ئۆلتۈرىدۇ. بۇ ۋەقە ئۇ ئايالنىڭ ئامان قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. جۇۋەينى گورخاننىڭ تۇل قالغان ئايالى ئۆزىنىڭ ئاشىقى بىلەن بىرگە ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ يەردە گورخاننىڭ قىزى ئورنىغا ئۇنىڭ تۇل ئايالى دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى كېرەك. جۇۋەينى ئۆزىنىڭ قارا خىتايلار تارىخىغا ئائىت قىسمىدە گورخاننىڭ بۇ قىزىنى تىلغا ئالمايدۇ. لېكىن، باشقا بىر ماتېرىيالدا بۇ قىزنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقتىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇسۇ خۇئەن ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە گورخان ياللۇغ ئىلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جى لۇگو كۆتۈرۈلىدۇ. جۇۋەينىنىڭ يېزىشىچە، جى لوگو ئۆزىنىڭ ئاكىسىنى ئۆلتۈرگەن ئىكەن. بەزى مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ئاخىرقى گورخاننىڭ ئىسمى «مانى» دەپ كۆرسىتىلگەن، بەزىلىرىدە «كومان» دەپ كۆرسىتىلگەن.

ئايالنىڭ تېز - تېز مۇۋەققەت ھۆكۈمدارلىقى، بولۇپمۇ يەتتەسۇدىكى مارىيە ئىستىۋ-
ئارتنىڭ شەخسى تۇرمۇشى تەختنىڭ ئابرويىنى ئاجىزلاشتۇردى. مۇسۇلمان
يازغۇچىلىرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، قارا خىتايلارنىڭ بەزى بىر ئەمەلدارلىرىنىڭ
كۈچ - قۇۋۋىتى گورخاننىڭ كۈچ قۇۋۋىتىدىن ئازلا پەرق ئەتكەن. مۇنداق شارائىت ئاستىدا،
ئىدارە قىلىشتىكى بىز بايان قىلىپ ئۆتكەن تەرتىپلەرنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ قېلىش
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ۋەتەنلىرىدە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق مۇۋە-
لىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن قارا خىتاي ئىمپېرىيىسى بۇ تەرتىپ - قائىدىلىرى بىلەن باشقا
كۆچمەنلەرنىڭ دۆلىتىدىن قاتتىق پەرقلىنىپ تۇراتتى. جۇۋەينىنىڭ كۆرسىتىشىچە، قارا خىتاي-
لارنىڭ سېلىق يىغقۇچىلىرى بۇرۇنقى ۋاقىتلارنىڭ ئەكسىچە، خەلققە بەك زۇلۇم سالمىغان.
گورخان ئەلچىلىرىنىڭ كىبىرلىكى بېقىندى خاقانلارنىڭ چىشىغا تېگىپ ھاقارەتلەپ تۇرغان
ئىدى. ئاخىرى، ئىسلام دىنىدىكى بولمىغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتىنى
ھاقارەتلىگەن. مۇسۇلمانلار بولسا ئۇلارنىڭ ئىمپېرىيىدىكى ئازلا كەم كۆپچىلىكنى تەشكىل
قىلغان. گورخانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قايسى دىنغا ئېتىقات قىلغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە
دېيىش تەس. بىرىنچى گورخان ئىبنى ئەلئەسىر كۆرسەتكەندەك، ھەقىقەتەن مانى دىنىدا
بولغانمۇ ياكى، ئوپپېرت ۋە تارىخچىلار تەخمىن قىلغاندەك، خىرىستىيان
دىنىدا بولغانمۇ؟ بۇ ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش مۇشكۈل. ئوپپېرت بىلەن تارىخچى ئۇنى
ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپا ئەپسانىلىرىدىكى «مۇقەددەس ئىيوئانا» بىلەن تەڭلەشتۈرىدۇ.
گورخاننى خىرىستىيان دىنىدا بولۇشى كېرەك، دېگەن تەخمىننى ئىسپاتلايدىغان ئىشەنگىدەك
ھېچقانداق ماتېرىيال يوق. 15 - ئەسىردىكى ماتېرىيال رەتلىگۈچىلەرنىڭ: كېيىنكى گور-
خاننىڭ قىزى خىرىستىيان دىنىدا ئىدى، دەپ يازغانلىرىمۇ ئۇنىڭدىن ئاۋالقى مەنبەلەردە
ئىسپاتلانمايدۇ. ئىسلام دىنى قىيىنچىلىققا يولۇقمىغان؛ مۇسۇلمان يازغۇچىلىرى دەسلەپكى گور-
خانلارنىڭ ئادالەتلىك ئىكەنلىكىنى ۋە ئىسلام دىنىغا بولغان ھۆرمىتىنى يازىدۇ. ئىسلام
دىنى بۇ چاغلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى دىن مەۋقەسىنى يوقىتىپ، باشقا دىنلار بىلەن
بولغان باراۋەرلىك ئورنى بىلەن قانائەتلىنىشكە تېگىشلىك بولدى. باشقا دىنلار بولسا
ئۆزلىرىگە بېرىلگەن بۇ ئەركىنلىكتىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىگە ئېتىقات قىلغۇچىلارنىڭ سانىنى
كۆپەيتىشكە تىرىشتى. نېستورىيان دىنىنىڭ پاترىئارخى (شەيخى) ئىلىيا III (1176 —
1190) قەشقەردە بۇ دىننىڭ بىر دىنىي پونكىتىنى قۇرغان. قەشقەردىكى مىتروپولىتنىڭ
(بۇ دىنىي ئۇنۋان — س) قەشقەر ۋە نەۋاكەت مىتروپولىتى دېگەن ئۇنۋانى بولغان،
يەنى قەشقەردىكى دىنىي پونكىتنىڭ (مىتروپولىيە) تەركىبىگە يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي
قىسمىمۇ كىرگەن. توقماق ۋە پىشپەك قەۋرىستانلىقىدىكى قەدىمقى نېستورىيان قەۋرىلىرى
قارا خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرگە ئائىتتۇر. خىرىستىيان دىنىنىڭ مۇۋەپپەقى-

يەتلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي قوزغىلىشلىرىغا بولغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولسا ۋە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن بىرگە قوشۇلۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ مۇسۇلمانچىلىق ھەركەتلىرىنىڭ بىرىسىنى قوزغىدى.

گورخان بۇ ھەركەتنىڭ بەك قورقۇنۇچلۇق ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ ھەركەتنىڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتى بولغان كۆلىمىنى دەسلەپتىلا چۈشەنگەن بولۇشى كېرەك. ھەركەت خوتەن ھاكىمى-نىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرىشى بىلەن باشلاندى. گورخان دەرھاللا ئەڭ يېقىن ئۆزىگە قاراشلىق مۇسۇلمان خانى — قارلۇقلارنىڭ باشلىقى ئارسلانخاندىن شۇبھىلەندى ۋە ئۇنىڭغا تېزلىكتە قوزغىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن قوشۇمچە ئەسكەر چىقىرىشنى تاپشۇردى. بۇنداق قىلىش بىلەن گورخان ئۇنى ياكى ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا قوزغىلاڭغا قاتنىشىشقا ياكى مۇسۇل-مانلارغا قارشى بولغان سوقۇشقا ئىشتىراك قىلىشقا مەجبۇرلاش ئىدى. ئەگەردە ئۇ، مۇسۇل-مانلارغا قارشى سوقۇشقا قاتناشقان تەقدىردىمۇ، بىر بانا تېپىپ بۇ قورقۇنۇچلۇق ئادەمنى يوقىتىش غەرىزىدە ئىدى. خان گورخاننىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلىدى. خاننىڭ قارا خىتاي ئەمەلدارلىرى ئىچىدە شاۋۇر تايانگۇ ئىسىملىك بىر دوستى بار ئىدى. بۇ ئادەم گور-خاننىڭ غەرىزىنى ئارسلانخانغا ئۇقتۇرۇپ قويدى. ئەگەردە، گورخاننىڭ غەرىزى ئەمەلگە ئېشىپ قالغان تەقدىردە، خاننىڭ پۈتۈن ئۇرۇق - ئەۋلادى قوشۇپ يوقىتىلىدىغانلىقىنى قوشۇپ ئېيتتى. شۇڭلاشقا، خان ئۆزىنىڭ ئەۋلادىنىڭ كېلىچىكىنى ئويلىسا، ئۆزلۈكىدىن زەھەر ئىچىپ، بۇنىڭدىن گورخاننى خەۋەرلەن-دۈرۈپ قويۇن. شۇنداق قىلغانىدا، خاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى كۆتۈرىلىشى مۇمكىن، دېگەن مەسلىھەتنى بەردى. ئارسلانخان باشقىچە يول تاپالماستىن، مۇشۇ مەسلىھەت بويىچە ئىش كۆردى. شاۋۇر تايانگۇ ئارسلان خاننىڭ ئورنىغا ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ئوغلىنى كۆتەردى. ئۇ، گورخاننىڭ ۋەكىلى بىلەن بىرگە قايالىق شەھرىدە يۇرت سوراشقا باشلىدى.

قارا خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆزىگە قاراشلىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۇسۇلمان ھاكىملىرى بىلەن بولغان كۈرەشنى باشتا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ باردى. ئىمپېرىيىنىڭ شەرق تەرەپ-تىكى چېگرىسىدا چىڭگىزخان مۇڭغۇلىيىدىن سۈرۈپ چىقارغان كۆچمەنلەر توپى يېتىپ كەلگەن-دىلا ئەھۋال ئۆزگەردى، بۇ توپىنىڭ بېشىدا كۈچلۈك تۇردى. ئۇ بولسا غەربىي مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك بولغان نايمانلار خانىنىڭ ئوغلى ئىدى. بەزى مەلۇماتلارغا قارى-غاندا، كۈچلۈك يەتتە سۇغا (1209 - يىلى) يەتكەندىن كېيىن، گورخان ئالدىغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەلگەن ئىكەن. باشقا بەزىبىر ماتېرىياللارغا قارىغاندا، كۈچلۈك قارا خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان بولۇپ، كېيىن گورخاننى ئۆزىگە جەلپ قىلالىغان ئىكەن ۋە گورخاندىن ئۆزىنىڭ چېچىلىپ كەتكەن قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرىنى بىر يەرگە توپلاشقا رۇخسەت ئالغان ئىكەن ھەمدە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە مېھرىۋانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان ئادەمگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئىكەن. قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۇسۇلمان ھۆكۈم-

رالىرىنىڭ ئەڭ كۈچلۈكى بولغان خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن كۈچلۈك ئوتتۇرىسىدا گويا تۈزۈلگەن توختام ھەققىدە جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرى زادى ئەقىلغا سىغمايدۇ. بۇ توختام بويىچە، كىم بىرىنچى بولۇپ گورخاننى مەغلۇپ قىلسا، شەرقىي تۈركىستان، غۇلجا ۋىلايىتى ۋە يەتتە سۇ شۇ غالىپ بولغان ئادەمگە قاراشلىق بولغان ئىكەن. خارەزىم سارىيىدىكى ئىشلار بىلەن يېقىندىن تونۇش بولغان ۋە مۇھەممەتنىڭ كۈچلۈككە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ بىرسىنى شەخسەن تونۇغان تارىخچى نەسەۋىنىڭ سۆزىچە، كۈچلۈك قارلۇق خانى ئارسلانخاننىڭ ئوغلى مامدۇخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ئىكەن، يەنى يەتتە سۇدىكى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغان ئىكەن. كۈچلۈك گورخاننىڭ ئۆزگەنتتە ساقلىنىپ تۇرغان غەزنىسى بۇلاپ كېتىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتلاردا (1210 -يىلى)، خارەزىم شاھى سەمەرقەنت خانى ئوسمان بىلەن بىرلىشىپ، تالاس ئەتراپىدا ئىلامىش دىگەن تۈزلەڭدە قارا خىتاي ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ، جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپ ئەسكەرلىرىنىڭ ئولاڭ قانىتى تار-مار كەلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جەڭ ئۈزۈل-كېسىل بىر تەرەپنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ھەل بولمايدۇ. لېكىن، قارا خىتايلارنىڭ سەردارى تايانكو-تاراز مۇسۇلمانلار قولىغا ئەسىر چۈشىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىدۇ. مىش-مىش گەپلەر بىلەن تېخىمۇ كۆپتۈرۈلگەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ دانا مۇشۇ ئۇتۇغىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، بالا ساغۇن ئاھالىسى خارەزىم شاھىنىڭ تېزلىكتە بۇ شەھەرگە كېلىشىگە ھېچقانداق گۇمان قىلماستىن. قاراخىتايلار كېلىش ئالدىدىن شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقىۋالىدۇ. گورخاننىڭ خىزمىتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭ بايى مەخمۇت باي ئۇنداق قىلماستىن، ئىتائەتچان بولۇشقا قانچىلا دەۋەت قىلسىمۇ، بۇنىڭغا ھېچكىم قۇلاق سالمايدۇ. 16 كۈن مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، قارا خىتايلار شەھەرنى ئىشغال قىلىپ 3 كۈن تالان-تاراج قىلىدۇ، شەھەردە 47 مىڭ مۇسۇلمان ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يەتتە سۇ مۇسۇلمانلىرىنىڭ خارەزىم شاھىدىن كۈتكەن ياردەملىرى دىگەن يەردىن چىقمايدۇ. مۇھەممەت ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ماۋارا ئۇننەھردىلا تىكلىنىشىگە قانائەت ھاسىل قىلىپ توختاپ قالىدۇ. كۈچلۈكمۇ قارا خىتايلار تەرىپىدىن بالا ساغۇن ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىنىدۇ. گورخان غەزنىسى قارا خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. گورخان ئەسكەرلەردىن ئۆز غەزنىسىنىڭ پۇللىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئەسكەرلەر ئىچىدە بۇنىڭغا نارازىلىق پەيدا بولۇپ، قوزغىلاڭ كۆتىرىلىدۇ. كۈچلۈك بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتەرگەن قارا خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى بولۇۋالىدۇ.

ھەممىدىن ئايرىلىپ قالغان گورخان ئۆز دۈشمىنىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. كۈچلۈك كۆرۈنۈشتە گورخاننى ھۆرمەتلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى تەختىدە ئۇ ۋاپات بولغىچە يەنە ئىككى يىل قالدۇرىدۇ. لېكىن، ئەمەلىي ھاكىمىيەت، ئەلۋەتتە، تولۇق كۈچلۈك قولىدا بولىدۇ.

مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى 1212-يىلى يۈز بەرگەن بولۇشى كېرەك، دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. بۇلەردىن سەل ئەۋۋەلرەك، 1211-يىلى يەتتەسۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چىڭگىزخاننىڭ سەردارلىرىدىن بىرسى بولغان قۇبىلەي نويون باشچىلىقىدا موڭغۇل قوشۇنلىرى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. قارلۇقلار باشلىقى ئارسلانخان (بۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ۋە ھامدۇخاننىڭ ئوكىسى بولۇشى كېرەك) قارا خىتايلارنىڭ قايالىق شەھىرىدىكى نائىبىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپ، ئۆزىنىڭ چىڭگىزخانغا ئىتائەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. غۇلجا ۋىلايىتىدە مۇسۇلمانلار كۆتۈرۈلۈشى مەزگىلىدە يېڭى بىر ھاكىمىيەت تەشكىل قىلىنغان بولىدۇ. بۇرۇن ئات ئوغرىلاپ بىر بۆلۈك قاراقچىلارنىڭ باشلىقى بولۇپ يۈرگەن بوزار ئىسىملىك مۇسۇلمان (جۇۋەينى بۇنىڭ ئىسمىنى ئوزار، دەپ يازىدۇ؛ جامال قارشى بولسا بوزار، دەپ يازىدۇ) كېيىن كۈچىيىپ كېتىپ، بۇ يەرنىڭ ئاساسىي شەھىرى ئالمىلىقنى ئىگەللەپ، توغرۇل خان ئۈنۋانى بىلەن ئىدارە قىلىشقا باشلايدۇ. مەزكۇر بوزارمۇ ئۆزىنىڭ چىڭگىزخانغا بويسۇنغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

موڭغۇللارنىڭ غەرپ تەرەپتىكى ئىلگىرىلەشلىرى 1211-يىلى جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرىدا باشلانغان سوقۇشلار نەتىجىسىدە ئاستىلاپ قالىدۇ. موڭغۇللارنىڭ كۈچى ئىككىنچى تەرەپكە تارتىلغانلىقتىن پايدىلىنىپ، كۈچلۈك تارمار كەلتۈرۈلگەن گورخانلار ئىمپېرىيىسىدە ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى چىڭىتىۋالىدۇ. كۈچلۈك ھەممىدىن ئاۋۋال قوزغىلاڭغا ئاتلانغان مۇسۇلمانلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. كۈچلۈك ئۆزىنىڭ مەقسەتلىرى ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ ھەركىتىدىن بۇرۇن ئۆزى پايدىلانغانلىقىنى بىز كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق. دىنىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلار گورخان ھوكۈمرانلىقى بىلەن چىقىشالمىغانغا ئوخشاشلا، كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىقى بىلەنمۇ ئەپلىشەلمەس ئىدى. كۆپچىلىك نايمانلارغا ئوخشاش، باشتا كۈچلۈكمۇ خرىستىيان (نېستورىيان) دىنىدا ئىدى، كېيىن، كۈچلۈك گورخاننىڭ سابىق كېلىنى مەشھۇر قارا خىتاي ئايالىغا ئۆيلىنىدۇ.

بۇ ئايال كۈچلۈكنى ئېزىقتۇرۇپ بۇتپەرەسلىك يولىغا باشلىدى (ئېھتىمال بۇددىزم بولۇشى كېرەك). بۇندىن باشقا، مۇسۇلمانچىلىق ھەركىتىنىڭ ئاساسىي رەھبىرى — خارەزىم شاھى مۇھەممەت كۈچلۈكنى، خارەزىم ئەسكەرلىرىنىڭ قارا خىتايلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبە مېۋىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇسۇلمانلارغا تېگىشلىك غەنىمەتلەرنى ئېلىۋالدى، دەپ ناھەق ئەيىپلىدى. خارەزىم شاھى كۈچلۈككە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تەھدىت سالدى. ئەمما بۇ ئىشنىڭ ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى. خارەزىم شاھ گورخان ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كۈچلۈكنىڭ قولىغا تاشلاپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇش بىلانلا قالماي، ھەتتا سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئۆزىنىڭ يەرلىرىدىنمۇ (بىر نەچچە قەلئەلەردىن باشقا) ۋاز كەچتى ۋە بۇ جايلار كۈچلۈككە قالىدىغان بولدى، دەپ ئۇ يەرلەرنى ئۆزى ۋەيران قىلدى.

مۇھەممەت شەرقىي تۈركىستاندا كۈچلۈكنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشىغىمۇ دىگەندەك پۈتىلمەكاشالق بولالمىدى. كۈچلۈك شەرقىي تۈركىستانغا بېسىۋېلىش ھەربىي يۈرۈشى قوللانغاندىن، پەقەت ئۇ ما ۋاقىتتا 3-4 يىل قاتار ۋەيرانچىلىق ئېلىپ كېلىدىغان ھۇجۇملارنىلا قىلدى. ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئاھالىلارنىڭ ئاخىر كۈچلۈككە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن، كۈچلۈك ئىسلامغا قارشى ئەڭ كەسكىن چارىلار قوللاندى. ئۇ، مۇسۇلمانلارغا خىرىستىيان دىنىنى ياكى بۇددىزىمنى قوبۇل قىلىڭلار، دەپ تەلەپ قويدى. ئەگەر دە ئۇنىڭغا ئۇنىمىغانلار كۆرۈنۈشتە ئۆز دىنىڭلاردىن ۋاز كەچكەن بولۇپ، خەنزۇچە كىيىم كىيىڭلار، دەدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، كۈچلۈك خۇددى لىيۇدۇڭ XIV گوگىنوتلارغا قارشى قوللانغان چارىلارغا ئوخشاش ۋاسىتىلارنى قوللاندى، يەنى ھەر بىر ئائىلىگە ئەسكەر تۇرغۇزدى. كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرى ھەر بىر مۇسۇلمان ئائىلىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە بۇ ئەسكەرلەرگە بويسۇنمىغۇچىلارغا قاتتىق چارە كۆرۈش ھوقۇقلىرى بېرىلدى. مۇسۇلمانلارغا يىغىلىپ ئىبادەت قىلىش ۋە دىنىي دەرسلەرنى ئۆتۈش قەتئىي مەنئى قىلىندى.

كۈچلۈك ئۆز يەرلىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بوزارنى ئەسىرگە ئالدى. كۈچلۈك ئۆزىنىڭ بۇ دۈشمىنىنى ئۆلتۈرۈپ، ئالمالىقنى قورشىۋالدى. لېكىن، 1217-يىلى غەرپ تەرەپكە ئۆزلىرىنىڭ يۈرۈشىنى باشلىغان موڭغۇللارنىڭ يېقىنلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئالمالىقتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. 1218-يىلى جەبە — نويون قوماندانلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن كۈچلۈككە قارشى ئېۋەتىلدى. كۈچلۈكنىڭ ئالمالىقنى قورشاپ تۇرغان ئەسكەرلىرى جايلىرىدىن چېكىندى. جەبە بوزارنىڭ ئوغلى سوقۇناق تېكىننى ئالمالىققا باشلىق قىلىپ قويدى. موڭغۇل قوماندانى جەبە-نويون كۈچلۈكنىڭ يەرلىرىگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ جايلاردىكى ھەربىر ئادەم ئۆز ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقات قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، دەپ جاكارلىدى. مۇشۇنداق جاكارلاشنىڭ ئۆزى مۇسۇلمانلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىنىنى تەقىپ قىلغان ئادەملەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئېلىپ كەلدى. كۈچلۈك يەتتەسۇ يەرلىرىدىكى تاغلىق يوللارنىڭ بىرسىدە موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا ئورۇنۇپ كۆردى، لېكىن، ئەسكەرلىرى تولۇق تار-مار قىلىنىپ، ئۆزى قەشقەرىيىگە قېچىپ كەتتى. ئېھتىماللارغا كۆرە، بالاساغۇننى موڭغۇللار قارشىلىقسىز ئىگەللىۋالدى. شۇڭلاشقا «ياخشى شەھەر» دىگەن مەنىدىكى «گوبالىق» دىگەن نامغا ئىگە بولدى. موڭغۇللارغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىتائەت قىلغان شەھەرلەرنى موڭغۇللار ئومۇممەن مۇشۇنداق نامىلارنى بېرەتتى. قەشقەرىيىدە مۇسۇلمانلار كۈچلۈكنىڭ ئۆز قورۇلىرىغا جايلاشتۇرۇپ قويغان ئەسكەرلىرىنى تولۇق يوقاتتى. موڭغۇللارنى بولسا ئۆزلىرىنى قۇتقازغۇچىلار سۈپىتىدە قارشى ئالدى. موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ ئىچىدە يولغا قويۇلغان قاتتىق ئىنتىزام نەتىجىسىدە، قەشقەرىيىنىڭ تىنچ ئاھالىسى ھېچقانداق زىيان-زەخمەتكە يولۇقمىدى. كۈچلۈك سارىقول

دىگەن يەرگىچە قاچتى ۋە ئارقىدىن قوغلاپ بارغان موڭغۇللار تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلۈپ ئۆلتۈرۈلدى.

× × × × ×

ئىزاھات:

قارا خىتايلارنىڭ شەرقتىكى ئىمپىرىيىسى ھەققىدە پروفېسسور ۋ. پ. ۋاسىلىيېۋنىڭ «قەدىمقى زامان تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە تەپسىلى مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئوپپېرت ۋە تارىخىي ئەسەرلىرىدە قارا خىتايلار ھەققىدە مەلۇماتلار توپلىمى تۈزۈشكە بولغان ئىنتىلىشلارنى كۆرىمىز. 15-ئەسىردىكى ۋەقەلەر يازغۇچى مىرخوند ئۆز مەلۇماتلىرىنى 13-ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى جۇۋەينىدىن ئالغان. مىرخوندنىڭ يازغانلىرىدىن ئوپپېرت پايدىلانغان. جۇۋەينى باشقا مۇسۇلمان يازغۇچىلىرىغا قارىغاندا، قارا خىتايلار توغرۇلۇق تەپسىلى مەلۇمات بېرىدۇ. لېكىن بىز جۇۋەينىنىڭ بايانلىرى ئىچىدە كۆپلىگەن بىر-بىرىگە زىت نەرسىلەرنى يولۇقتۇرىمىز. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ يازغانلىرىدىن بەك ئېھتىيات بىلەن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. مەن جۇۋەينىنىڭ قارا خىتايلار ھەققىدە يېزىلغان ئىككى قولىيازمىسىدىن پايدىلاندىم. بۇ قولىيازما فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، دوسسوننىڭ «موڭغۇل تارىخى» دىگەن ئەسىرىنىڭ 1-تومىغا بېرىلگەن.

(ۋىتفوگېل-فېڭ جىياشېڭنىڭ «لياۋ» دىگەن ئەسىرىگە قاراڭ. كىدانلار توغرۇلۇق دۇماننىڭ «تارىخقا دائىر» دىگەن ئەسىرىگە قاراڭ. رودوينىڭ «كىدانلار» دىگەن ئەسىرىگە قاراڭ. ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ ئىلمىي ئىشلاردا پايدىلىنىلىۋاتقان جۇڭگو ساياھەتچىلىرىنىڭ قارا خىتايلار ھەققىدە بەرگەن قىممەتلىك مەلۇماتلىرىنى چاۋاننېس، ۋورويىا گېرسلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆرۈڭ. ۋ. رومودىن)

(قارا خىتايلار تىلىنى پېللىيوت قاتتىق دەرىجىدە پاتالىزاتسىيە قىلىنغان (يۇمشالغان) موڭغۇل تىلى، دەپ قارايدۇ. ھازىرقى ياپون ئالىملىرى قارا خىتايلارنى تۇنغۇس قەبىلىلىرى دەپ خاتا ھالدا مۆلچەرلەپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ تىلى زادى قانداق تىل ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشقا ھازىر ئىمكانىيەت يوق، لېكىن بۇ تىلنىڭ موڭغۇل تىلى بىلەن باغلىنىشى بولغانلىقىغا ئاساسلار بار دەپ ھىساپلايدۇ. قارا خىتايلارنىڭ تۇنغۇسلار بىلەن ئېتنىك باغلىنىشلىرى توغرۇلۇق مۆلچەرلەر مەسىلىسىدە زالكىندنىڭ «كىدانلار»، ۋاسىلىيېۋىچنىڭ «كىدان ۋە تۇنغۇسلار ھەققىدىكى مەسىلىگە دائىر» دىگەن ئەسەرلىرىگە قاراڭ. ۋ. رومودىن)

VI

چاغاتاي دۆلىتى پارچىلىنىشقا قەدەر بولغان موڭغۇللار *

بىزگە شۇنىسى روشەنكى، يەتتە سۇ ۋە شەرقىي تۈركىستان موڭغۇللارغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىتائەت قىلدى. شۇڭلاشقا جۇڭگو، ماۋارائۇننەھر ۋە غەربىي ئاسىياغا سىلجىتۇرغاندا، موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىدىن ھېچقانداق زىيان - زەخمەتكە يولۇقمىدى. يەتتە سۇغا موڭغۇللار كېلىپ جايلاشقاندىن كېيىنكى يىللاردا، ئۇ يەرلەرگە كەلگەن ساياھەتچىلەر بۇ ئەلنى مەدەنىيەتتە ياشناپ تۇرغان بىر ئەل قىلىپ بايانلايدۇ. شۇنداق ساياھەتچىلەرنىڭ بىرسى 1212-يىلى چىڭگىزخانغا ئۇنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىدە ھەمرا بولغان جۇڭگولۇق ئەمەلدار يېلۈي-چۇسەيدۇر؛ يېلۈي-چۇسەي ئالمىلىق شەھرىدە كۆپرەك توختىلىدۇ. ئالمىلىقتا، يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا 8-9 شەھەرنىڭ ئىتائەت قىلغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. بۇ يەرلەردە مېۋە-چېۋىلەرنىڭ كۆپلۈكىنى، دېھقانچىلىقتا خەنزۇلارغا ئوخشاشلا بەش خىل زىرائەتنىڭ ھەممىسىنىلا تېرىيدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىدە تالاسقا بارىدىغان يول ئۈستىدە غەربىي لياۋنىڭ پايتەختى خۇسۇن ئوردۇ جايلاشقانلىقى ۋە ئۇنىڭغا بىر قانچە ئونلىغان شەھەرلەر ئىتائەت قىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. 1220-يىلى، چىڭگىزخانغا ئۇ شۇ غەربكە يۈرگەن چاغلاردا جۇرجېن (女真人) ئىمپېراتورىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ۋۇگۇسۇن دېگەن ئادەم ئۇچرىتىلىدۇ. مۇشۇ ۋۇگۇسۇننىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، شۇ چاغلاردا قارا خىتايلاردىن بەك ئاز ئادەم قالغان ئىكەن. مۇشۇ قالغان

---

* موڭغۇللار تارىخىنىڭ ئاساسىي مەنبەلىرى دېگەنلىك «ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر توغرىسىدىكى دوكلات» دېگەن كىتاۋىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ساناپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. ئەڭ ياخشى كىتابلارنىڭ بىرسى — مەن ئەسكەرتىپ ئۆتكەن دوسسوننىڭ كىتاۋىدۇر (مەزكۇر كىتابنىڭ 5-بابىغا قاراڭ). دوسسون، ئاساسەن، جۇڭگو ۋە ئىراندىكى موڭغۇللار تارىخى ئۈستىدە توختىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇللار تارىخى ھەققىدە ئاز بايانلايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇللار تارىخى ھەققىدە دوسسوندىن كېيىنكى يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ ئاز سۆزلەيدۇ. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەققىدە جۇۋەينىنىڭ كىتاۋىدىكى بابلارنى دېفرېمېرى نەشرىياتى فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسلىنى ئېلىپ نەشر قىلغان. شۇ زاماندىكى

(داۋامى 42 - بەتتە)

ئادەملىرى خۇي گۇ (回鹘) لاردەك ئۆرپ - ئادەتنى قوبۇل قىلىپ، شۇلارچە كىيىم - كېچەك كىيىدىغان بولۇپ قالغان ئىكەن. «خۇي گۇ» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن خەنزۇ يازغۇچىلىرى بەزىدە ئۇمۇمەن مۇسۇلمانلارنى ئىپادىلىگەن، بەزىدە تۈركلەرنى ئىپادىلىگەن، كۆپىنچە، ئۇيغۇرلارنى شۇ نام بىلەن ئاتاپ كەلگەن. بۇ تېرمىننى مۇشۇ ئورۇندا مۇسۇلمانلار مەنىسىدە قوللانغان بولسا كېرەك. موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن يۇقۇرىدا زىكرى قىلىنغان ۋەزىيەتنىڭ تەبىئى خۇلاسىسى ئىسلامنىڭ قۇۋۋەت تېپىشىدىن ئىبارەت بولدى. يەتتەسۇ مۇسۇلمانلىرى يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ خرىستىيان دىنىدىكى ۋەكىللىرىگە قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقلىرى بىلەن كۆپ ئىلگىرىلەپ تۇراتتى. ۋۇكۇسۇن ئېلىدا تۇرغان خۇيگۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە يەتتە سۇدىكى مۇسۇلمان خۇيگۇلارنىڭ ئاچكۆزلۈكى ۋە قاتتىق قىلمىشىنى قارشى قويۇپ سېلىشتۇرىدۇ. ئىلىدىكى خۇيگۇلار ئاجىز ۋە يۇمشاق خاراكتېرى بىلەن پەرقلىنىدىكەن، قاتىللىقلاردىن ئۆزىنى تارتقان ۋە دىنىي قائىدىلەرگە قاتتىق رىئايە قىلغان.

1221 - يىلى چىڭگىزخان داۋجىياۋ (道教) دىنىدىكى خەنزۇلارنىڭ راھىبى چيۇ چۇجى دېگەن ئادەمنى غەربىي ئاسىياغا چاقىرتىپ ئېكەلدى. چيۇ چۇجى ئۇيغۇردىيە ئارقىلىق غۇلجا ۋىلايىتىگە كەلدى. ئالمىلىق شەھرىدە شۇ چاغدا يەرلىك ھاكىم بىلەن بىر قاتار موڭغۇللار ۋەكىلى دارۇغاچى باشقۇرۇپ تۇردى. دېھقانلار يەرلىرىنى ئوبدان ئىشلەنگەن ئېرىقلار سېستىمىسى بىلەن سۇغۇرۇپ تۇراتتى. سۇ توشۇيدىغان كوزىلىرىنى بېشىغا قويۇپ ئېلىپ ماڭاتتى. چيۇچۇجى ئىلى دەرياسىدىن 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئالمىلىق شەھرىدىن تۆت كۈن يىراقلىقتىكى جايدا كېمە بىلەن ئۆتكەن (بۇ يەر، ئېھتىمال

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت كىتابلاردىن، جامال قارشىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ 4 - بابىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، 15 - ئەسىر يازغۇچىلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان كىتابلىرىدىن بەك ئاز قىسىملىرىلا بىزگە يەتتى.

مەسىلەن، تۆمۈر لەڭ تارىخىغا شەرەپىددىن يەزدىنىڭ يازغان كىرىش سۆزى (بۇ كىرىش سۆز پېتى دېلىسە كىروئانىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسىگە كىرگۈزۈلمىگەن. 1887 - 1888 - يىللاردا كالكوتتىدا نەشر قىلىنغاندىمۇ كىرگۈزۈلمىگەن ئىكەن). 1926 - يىلى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «موڭغۇل شەجەرىسى» (نەسەل - نەسەپ شەجەرىسى) (مەن بۇنىڭ پارىژدىكى قول يازمىسى) دىن پايدىلاندىم.

1414 - يىلى ئەتراپىدا مۇسەۋۋى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى ھەيرەت»، بۇ قول يازما لوندون ۋە ئوكسفورت شەھەرلىرىدە ساقلانغان بولۇپ، مەن شۇ چاغلاردا ئاسىيا مۇزېيخانىسىدا ساقلانغان ئۈچىنچى قول يازمىسىدىن پايدىلانغان

(داۋامى 43 - بەتتە)

چارىنىڭ قويۇلىدىغان يېرىدىن يىراغراق بولمىسا كېرەك). بۇ دەريانىڭ جەنۇب تەرىپىدە بوغۇتا تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كىچىكرەك بىر شەھەر بار ئىدى. سايياھەت-چى كاستېلىك دېگەن داۋاندىن ئۆتۈپ، ئاي ئاخىرىدا بىر مۇسۇلمان شەھىرى-گە يېتىپ كەلگەن، بۇ يەردە 30 سانتىمېتىر (بىر ئىنگلىزچى) قېلىنلىقتا قار ياققان. لېكىن، ئاپتاپ چىققاندىن كېيىنلا بۇ يەرلەردىكى قارلار ئېرىپ كەتكەن. 11-ئاينىڭ 1-كۈنى چۇ دەرياسىدىن تاختايدىن ياسىغان كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، ئالېكساندىروۋسكى ئالا-تاغ تىزمىسىنىڭ ئېتىكىگە يېتىپ كەلدى. چۇ دەرياسى بىلەن تالاس ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەردە، بۇ يەردىكى ئاھالىلار دېھقانچىلىق بىلەن ۋە شۇنىڭدەك يېمەكچىلىك ۋە شاراپ-چىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. بۇ جايلار ئاۋال غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ جايلاشقان ئورنى بولغان ئىكەن. بۇ يەردە جۇڭگودا ئۆسىدىغان مېۋىلەر ئۆسىدىكەن. بۇ ئېتىزلارغا مەخسۇس ياسالغان ئېرىقلار بىلەن ئاپىرىلىدىكەن. چيۇچۇجى 1223-يىلى قايتىپ يولغا چىققاندا، ئىلى دەرياسىدىن ئالمىلىق شەھىرىگە بار-يوقى 100 لى-چاقىرىم (رۇس ئۆلچىمىدە 30 چاقىرىم ئۆپچۆرى-سىدە) كېلىدىغان يىراقلىقتىكى جايدىن ئۆتكەن. چيۇچۇجى ئالمىلىق شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن-دە، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئورۇنلاشقان چاغاتاي ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنغان. چيۇچۇجى يۇرتىغا بالدۇرراق يېتىۋالاي دەپ ئالدىراپ بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىغان.

چيۇچۇجىنىڭ سۆزلىرىدىن چىڭگىزخان ئۆزى ھايات چېغىدىلا ئوغۇللىرىغا ئايرى-ئايرىم جايلارنى بۆلۈپ بەرگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ چۈشىنىشىچە، بۇ چوڭ ئىمپېرىيە (دۆلەت) پۈتكۈل خان ئورۇغىنىڭ شەخسىي مۈلكى ھېساپلىنىپ، خان

ئىدىم. ئۇلۇغبەگنىڭ «تۆت ئۇلۇس تارىخى»، بۇ ئەسەرنىڭ بىزگە بەك قىسقارتىلغان ھالدا ئىنگلىزچە تەرجىمىسى يېتىپ كەلگەن (مايلس تەرجىمە قىلغان «شەجەرەئى ئەل تۈرك»كە قاراڭ).

[بارتولددىن كېيىن، يەتتە سۇنىڭ شۇ چاغدىكى دەۋرىگە بېغىشلانغان مەخسۇس تەت-قىقات ئەسەرلىرى يېزىلمىدى. تۈركىستان تارىخىدا ئومۇمەن چىڭگىزخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆتكەن بىر قانچە ئون يىللارنىڭ تارىخىغا (1269-يىلىغىچە)، بارتولد تەرىپىدىن يېزىلغان ۋە ئۇنىڭ 1-تومىغا كىرگۈ-زۈلگەن «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 2-بابى بېغىشلانغان. بارتولد ئەسەرلىرىنىڭ 1-تومىدا كۆرسىتىلگەن كىتاپلار روېختىدە مۇشۇ دەۋرگە مۇناسىۋەتلىك بەزى يېڭى كىتاپلارمۇ كۆرسىتىلدى. چاغاتاي دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە بېغىشلانغان يېڭى ئەسەرلەر قاتارىدا ستروۋېۋ يازغان «كۆچمەن ۋە ئولتۇراقلىق بۇقۇدى قاتلام كۈرىشى»، ماسوننىڭ «تارىخىي ئوچېرىك» دېگەن ئەسەرلىرى كىرىدۇ — ۋ. دومودىن]

ئۇرۇغىنىڭ ھەر بىر ئەزاسى بۇ مۈلۈكنىڭ بىر قىسمىدىن پايدىلىنىشقا ھەقلىق بولغان. شۇڭلاشقا، چىڭگىزخان ئۆزى ھايات چېغىدىلا ئۆزىنىڭ ئۈچ چوڭ ئوغلىنىڭ ھەر بىرسىگە كەڭ يەرلەر ۋە مەلۇم ساندا كۆچمەن قەبىلىلەر (ئۇلۇس) ئاجرىتىپ بەرگەن. بۇنى شۇ چاغدا ئىنچۇ دەپ ئاتىغان. ھەر بىر ئۇلۇس ھەربىي قوشۇنلار چىقىرىپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان، بۇ قەبىلىلەرگە ئۆزلىرىنى تەمىن قىلىدىغان بوش يەرلەرنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن، بۇ بالىلىرىغا بۆلۈپ بېرىلگەن جايلارنىڭ ئېنىق بەلگىلەنگەن چېگرىسىمۇ بولمىغان. تەخمىنەن ئوتتۇرا ھالدىلا كۆرسىتىپ بېرىلگەن ئىكەن. ئەڭ ئاۋۋال چىڭگىزخان چوڭ ئوغلى جۇجىنى 1207 - يىلى ئەتراپىدا بۆلۈپ چىقىرىپ، سېلىنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىن ئېرتىش دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئورمان ئىچىدىكى خەلقلەر - نى باشقۇرۇشنى تاپشۇرغان ①. راشىدىدىننىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، جۇجىنىڭ باش ئوردىسى ئېرتىش دەرياسىنىڭ ياقىسىدا بولغان ئىكەن. شۇ ۋاقىتلاردىكى ئۆرپ - ئادەتنىڭ تەلىۋىگە مۇۋاپىق ھالدا، چىڭگىزخان چوڭ ئوغلىغا ئۆز جايلىرىنىڭ ئەڭ يىراق ئۆلكىلىرىنى بۆلۈپ بەرگەن، تېخى چىڭگىزخان ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرمىغان. ئەمما يېقىن كېلەچەكتە بويسۇندۇرىمەن، دەپ ئويلىغان غەرب تەرەپتىكى جايلارنىڭ ھەممىسىلا سېنىڭ بولسۇن، دەپ كۆرسەتمە بەرگەن ئىكەن. چىڭگىزخان ۋاپات بولغان يىلى جۇجىغا قارايدىغان يەرلەرنىڭ تەركىۋىگە يەتتە سۇنىڭ شىمالىي تەرىپى ۋە ھازىرقى قازاق دالىسى، خارەزم ۋە مازاندارا كىرگەن ئىكەن. چاغاتايغا تېگىشلىك يەرلەر ئۇيغۇرىيىدىن باشلاپ سەمەرقەنت، بۇخاراغىچە ھەممە ئالتاينىڭ جەنۇبىدىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ جايلار كىرگەن. ئۈچىنچى ئوغلى ئۆگدەينىڭ باش ئوردىسى تارباغاتايدا ئېمىل ۋە قوبۇق دەريالىرى بويىدا بولغان. ئۆگدەيگە بېرىلگەن جايلارنىڭ چەك - چېگرىسى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن ②. كىچىك ئوغلى تولۇيغا ھېچقانداق جاي بۆلۈپ بېرىلمىگەن. چۈنكى، شۇ ۋاقىتلاردىكى يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە كىچىك ئوغۇل دادىسىنىڭ ئەسلى ماكانىغا ۋە ئەسكەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىكەندۇق. ئۈچ ئوغۇلنىڭ ھەربىرسىگە 4 مىڭ نەپەر مۇنتىزىم موڭغۇل ئەسكىرى تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. بۇلاردىن باشقا، ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ئۇلۇسلارنىڭ ۋە ئۆزلىرى بويسۇندۇرۇۋالغان خەلقلەرنىڭ خېلى دەرىجىدىكى قوشۇنلىرىمۇ بۇلارنىڭ ئىلكىدە بولغانلىقى مەلۇم.

---

① بۇ مەلۇمات چيۇچۇجى خاتىرىلىرىدىن ئېلىنغان، كاۋاروۋ تەرجىمىسىنىڭ 132 - بېتىدە.

② چىڭگىز بالىلىرى ئوتتۇرىدىكى تېپىلى يەر تەقسىماتىنى جۇۋەينى بايانلايدۇ. كازنوۋنىي نەشرى، 1 - توم، 31 - بەتكە قاراڭ.

دېمەك، چىڭگىز ئىمپېرىيەسىنىڭ بەك كەڭ بولۇشىغا قارىماي، دەسلەپكى چاغلاردا چىڭگىزنىڭ ئۈچ چوڭ ئوغلىنىڭ ئوردىلىرى (قارارگاھى) ئۆز ئارا بىر بىرىدىن يىراق بولمىغانلىقى روشەن. ئانا مۇشۇنىڭ ئۆزىلا دەسلەپتە ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەن ئۇلۇسلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىكىگە ئوخشاش يېرىم مۇستەقىل دۆلەت بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. خان ئۇرۇغىنىڭ ئەزالىرىغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر شۇ ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىغا لازىم كىرىم مەنبەسى بولغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا ئىمپېرىيەنىڭ باشلىقىغا ئىتائەت قىلغان ھالدا تۇرغان. تەرەققى تاپقان جايلار بويسۇندۇرۇلغاندا ئۇنىڭدىن كىرگەن كىرىملەر بىرەر شاھزادىنىڭ مۈلكى (ئىنچىسى) قىلىپ بېرىلمەستىن، ھەممىسىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. بويسۇندۇرۇلغان شەھەرلەردىكى قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ كىرىم مەنبەسى بولىدۇ، دەپ ھېسابلانغان. بۇ قول ھۈنەرۋەنلەر شاھزادىلارنىڭ قارمىقىغا تاپشۇرۇلغان. ئۇلار قول ھۈنەرۋەنلەرنى ئۆزلىرى خالىغان بىرەر شەھەرگە تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا مەلۇم خىزمەت تاپشۇرغان①. شاھزادىلار ئالۋان - سېلىق يىغىش ئىشلىرىغا ئارىلىشىش مەنئى قىلىنغان. سېلىق يىغىش ئۈچۈن ۋە شۇنىڭدەك ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئىمپېرىيەنىڭ باشلىقى ئالاھىدە نائىپلار (ۋالىيلار) بەلگىلىگەن. ئەمما بۇنداق تۈزۈم ئۇزۇن ۋاقىت داۋام قىلىپ تۇرالمىغان. ئۇلۇغ خان تەرىپىدىن ئىمپېرىيە مەركىزىدىن يىراق جايلاردىكى يەرلەرگە قويۇلغان ۋالىيلارنىڭ ئابروي - ئىناۋىتى، قوللىرىدا ئەسكىرى كۈچ تۇتۇپ تۇرغان يەرلىك شاھزادىلارنىڭ ئابروي - ئىناۋىتى بىلەن بولغان رىقابەت كۈرىشىدە بەرداشلىق بېرەلمىگەن. كېيىن تەدرىجى ھالدا بۇ شاھزادىلارنىڭ قولىغا بارلىق ھاكىمىيەت ئۆتۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېرىيە بىر نەچچە مۇستەقىل دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. چىڭگىزخاننىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئۆگدەي پادىشالىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا (1229 — 1241) ئىمپېرىيەنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ساقلىنىپ تۇرۇلدى. خان ئۇرۇغىنىڭ بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش پىرىنسىپى ئۆگدەي يۇرت سوراپ تۇرغان چاغدا بەك ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ كېلىندى. پۈتۈن ئىمپېرىيەگە مۇناسىۋەتلىك چارە - تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن، ھەر بىر ئۇلۇسنىڭ باشلىقى ئۆزلىرىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئادەملەرنى بەلگىلەپ، مەركەزگە ئەۋەتىپ تۇردى. ھەربى يۈرۈشلەر بولغان چاغلاردا، ھەر بىر ئۇلۇس بىرەر شاھزادىنى بەلگىلەپ ھەربى يۈرۈشكە قاتناشتۇردى. يېڭى يەرلەرنى بويسۇندۇ-

① رۇبرۇكنىڭ قورال ياسايدىغان نېمىس ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چاغاتاي شاھزادىسى بۈرىنىڭ قارمىقىدا بولۇپ، كېيىن تالاسقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرىغا قارالسۇن. بۈرى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلۇغ مۇنكې خان بۇ ھۈنەرۋەنلەرنى بۇرتالا ۋادىسىدىكى پولات شەھىرىگە كۆچۈرگەن.

رىۋالغانلىدا، ئۇ يەرلەرگە ئۇلۇغ خان تەرەپتىن قويۇلغان نائىپلار (ۋالىلار) نىڭ يېنىدا شاھزادىلار ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىمۇ بولۇپ تۇردى. بىزنىڭ بۇ يەردە خان ئۇرۇغى ئەزالىرىنىڭ ئۆز ئارا كېلىشىپ بىرلىكتە چىقارغان قارارلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ سېلىق ئۆلچەملىرىنى بەلگىلەشكە مۇناسىۋەتلىك قارارلار توغرىسىدا، ئەلچىلەرنى ئۇياقتىن - بۇياقتىن ئاپىرىش ئۈچۈن پوچتا بېكەتلىرى ئورنىتىش، خەۋەر بۇيرۇق ئېلىپ ماڭغۇچىلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار ۋە ئۇنىڭدەك سۈيى يوق يايلاقلارنى قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغۇرۇپ، يايلاق دائىرىسىنى كېڭەيتىش توغرىسىدىكى سۆزلىرى ئۈستىدە تەپسىلى توختاپ ئۆتۈشكە ئىمكانىيىتىمىز يوق ①.

جوچى قارىمىقىدىكى يەرلەرنىڭ ئىمپېرىيە باشلىقى بىلەن بولغان ئەمەلىي مۇناسىۋىتى بەك قويۇق ئەمەس ئىدى. جوچىنىڭ ئۆزىدە مۇستەقىل بولۇشقا ئىنتىلىش ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. پەقەت جوچىنىڭ ۋاپات بولۇپ كېتىشى تۈپەيلىدىنلا، ئاتا بىلەن بالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ سوقۇش بولماي قالدى. جوچى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى قارىمىقىدىكى يەرلەرگە يۈرۈشلىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، يەتتە سۇنىڭمۇ بىر قىسمى كىرەتتى. جوچىنىڭ چوڭ ئوغلى ئوردانىڭ قارارگاھى 1246 - يىلى بۇ يەرلەرگە پلانو - كارپىنى كەلگەن چاغدا ئالا كۆل كۆلىنىڭ يېنىدا ئىدى. ئۇنىڭدىن سەل غەربتەرەك قارا خىتايلارنىڭ بۇرۇنقى يېرىدە ، ئېھتىمال يەتتە سۇنىڭ ئۆزىدە، جوچىنىڭ 2 - بىر ئوغلى شەيبانىنىڭ قارارگاھى ئورۇنلاشقان ئىدى.

چىڭگىزخاننىڭ 2 - ئوغلى پۈتۈن ئىمپېرىيە بويىچە، ئۇلۇغ ئەمەلدىكى بىر ئاقساقال ۋە چىڭگىزخاننىڭ ھايات چېغىدىلا موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى ياسانىڭ ئىجراسىغا نازارەتچى قىلىپ تەيىنلەنگەن ئادەم سۈپىتىدە چوڭ ئابرويى - ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. چاغاتاينىڭ يازدا تۇرىدىغان جايى ئىلى دەرياسى ۋادىسى ئىچىدە — ئالمىلىق شەھىرىدىن يىراق بولمىغان كۆك نامىدىكى ئېگىز تاققا يېقىن قۇياش (قاش دەرياسى بويىدىكەن - يە — ئۇ. س.) دىگەن جايدا ئىدى. قىش پەسلىنى مىرا ئۇزۇق-ئىلى دىگەن جايدا ئۆتكۈزەتتى ، ئېھتىمال، بۇ ئورۇنمۇ ئىلى دەرياسى ياقىسىدا بولسا كېرەك. چاغاتاي قۇياش دىگەن جاينىڭ يېنىغا قۇتلۇق (بەختلىك) نامىدا بىر كىچىك شەھەر (يېزا) نىمۇ بىنا قىلغان ئىدى. چىزچۇجىنىڭ بايان قىلغانلىرىغا قارىغاندا، چاغاتاينىڭ ئوردىسى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولغان. ئېھتىماللارغا كۆرە ، چاغاتاينىڭ ئىز باسارلىرىمۇ شۇ يەرنى ئۆزلىرىگە قارارگاھ قىلغان بولسا كېرەك. جۇۋەينى بۇ جاينى ئۇلۇغ ئىف (ياكى ئىق) دەپ ئاتايدۇ. جامال قارشى چاغاتايغا تېگىشلىك يەرلەرنىڭ

① بۇ ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى دوسسوننىڭ «موڭغۇل تارىخى» 2 - توم، 63 - بېتىدىن چىۋ چۇجى خاتىرىسىنىڭ كافاروف تەرجىمە قىلغان نۇسخىسىنىڭ 158 - 159 - بەتلىرىدىن كۆرۈڭ.

ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان جايلارنى ئىلى ـ ئالارغۇ دەپ ئاتايدۇ (ئىلى ـ ئالاۋى دەپ يېزىلغان ئورۇنلارمۇ ئۇچرايدۇ). ئىلى ئالارغۇ ۋىلايىتىنىڭ چوڭ شەھرى ئالمىلىق ئىدى.

چاغاتاي بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان ئاھالىسى ئوتتۇرىسىدا ياسا (چىڭگىزخاننىڭ ئادەت قانۇنى) غا مۇناسىۋەتلىك پات ـ پاتلا توقۇنۇش بولۇپ تۇراتتى. شامان دىنىدىكى ھەممە ئادەملەرگە ئوخشاش، موڭغۇللارمۇ دىن ئەركىنلىكىگە شەرتسىز يول قويىدى ۋە ھەممىلا دىندىكى دىنىي زاتلارغا باراۋەر ھۆرمەت قىلدى ھەمدە دىنىي زاتلارنى ھەر قانداق ئالۋاڭ ـ سېلىقتىن ئازات قىلدى. پەقەت يەھۇدىي دىنىدىكى روھانىيلار ـ راۋۋىلار بۇ ھوقۇقتىن مەھرۇم ئىدى. مۇبادا، ئىمپېرىيىدىكى بارلىق دىنغا ئېتىقات قىلغۇچىلارنىڭ تولۇق باراۋەرلىكى ئاساسىدا دىنلار ئارىسىدا تېچلىق ـ ئەمىنلىك بولماي قالغان بولسا، بۇ ئىش ئۆز ئارا رىقابەتلىشىۋاتقان ھەر خىل دىن ۋەكىللىرىنىڭ موڭغۇل خانلىرىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىش ئۈچۈن ئۆز رەقىبلىرىنى قارىلاپ بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىشى نەتىجىسىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ. مەدىنىي خەلقلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن پەقەت مۇسۇلمانلارلا (ئاساسەن تاجىكلار) ۋە ئۇيغۇرلار ئۆز يۇرتىدىن چەتتە، ئىمپېرىيىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ چوڭ رول ئوينىدى ۋە خانلار ئالدىدا ئىناۋىتى بار ئىدى (باشقا تائىپىلەردىن بولغانلار ئاز ئۇچرايدۇ). ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى خىرىستىيان دىنىغا، بىر قىسمى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغان بولۇپ، بۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ قاتتىق دۈشمەنلىرى ھېسابلىناتتى①. تۈرلۈك دىن ۋە ھەر خىل مەدەنىيەت ۋەكىللىرىنىڭ دىنىي دۈشمەنلىكى ۋە سىياسىي رىقابىتى باشقا يەرلەرگە قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ جىددىي تۈس ئېلىشقا تېگىشلىك بولۇپ قالدى، چۈنكى بۇ يەردە ھەر ئىككى پىرقىنىڭ كۈچلىرى تەخمىنەن ئوخشاش ئىدى. ئۇ چاغلاردا غۇلجا ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى ۋىلايەتلەردە ئىسلام دىنى كۆپچىلىك ئېتىقات قىلىدىغان دىن ئەمەس ئىدى②. بۇنىڭدىن باشقا، مۇسۇلمانلار ياشايدىغان ۋىلايەتلەردە، شۇ قاتاردا يەتتەسۇنىڭ ئۆزىدىمۇ، باشقا دىندىكى ئادەملەرمۇ خېلى ئۇچرايتتى. پىشبەك ۋە توقماقتىكى قەۋرىستانلىقلار چۇ دەرياسى ۋادىسىدا نېستورىيان دىندىكىلەرنىڭ يېزىلىرى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. 1253 ـ يىلى يەتتەسۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە قايالىق دېگەن جايدىن 13.5 چاقىرىم شىمال تەرەپتە رۇبرۇك پۈتۈن ئاھالىسى نېستورىيان دىندىكىلەر بولغان يېزىغا كەلگەن ۋە بۇ يەردە نېستورىيانلارنىڭ چىركاۋ ـ ئىبادەتخانىلىرىنى كۆرگەن. ئاخىرىدا، ئىسسىق كۆل ياقىسىدا

① رادلوفنىڭ «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنىڭ 61 ـ بېتىگە قاراڭ.
② راھىپ چىيۇ چۇجىنىڭ كاۋارۇ تەرجىمە قىلغان خاتىرىلىرىنىڭ 303 ـ بېتىگە قاراڭ.

ۋە شۇ ئىمامدىكى بىر يېزىدا 14 - ئەسىردىلا ئىمارەتلەرنىڭ ماناستىرى بولغان بولۇپ، كېيىن - سۆزلەرگە قارىغاندا، ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ 12 شاگىرتىنىڭ بىرسى بولغان (ماۋادى) مات ئىبىنىڭ جەسىدى ساقلانماقتا ئىكەن.

چاغاتاي خىرىستىيان دىنىدىكىلەرگە ھامىيلىق كۆرسىتىپ كەلگەن. ماركوپولو — چاغاتاينىڭ ئۆزى خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلغان ئىدى، دېگەن بىر ئەپسانىنى كەلتۈرىدۇ. مۇسۇلمانلار ئىككىنچى تەرەپتىن شەرىئەتنىڭ بەزى قائىدىلىرى ياسادا كۆرسىتىلگەن بەزى تەرتىپلەر بىلەن زىت كېلىپ قالدى، دەپ، چاغاتاينىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ كەلگەن. مەسىلەن: ياسادىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، ئېقىۋاتقان سۇغا كىرىش مەنئى قىلىنغان. بۇ ئىش مۇسۇلمانلارنىڭ سۇغا چۈشۈپ يۇيۇنۇپ تەرەت ئېلىشىنى قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇپ قويغان. خۇددى شۇنىڭدەك، ھايۋانلارنى بوغۇزلاپ تامىقىنى كېسىپ تاشلاش مەنئى قىلىنغان. مۇشۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن، مۇسۇلمانلار چاغاتايىنى ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمانلارغا بەك ئۆچ ئىكەن، دەپ ھېسابلىغان. چاغاتاينىڭ ئۆلۈشىگە بېغىشلانغان بىر شېئىردا، خەلقلەرنى قورقىتىپ سۇغا چۈشۈرمەي تۇرغان ئادەمنىڭ ئۆزى بۈگۈن ئەجەل ئوكيانىدا غەرق بولدى، دەپ يازغان ئىكەن. شۇ زاماندا ئۆتكەن بىر ئادەم①: چاغاتاي زامانىدا ھەر قانداق بىر كىشى بىرەر مۇسۇلماننىڭ ئېتىنى ئاتىماق بولسا، ئالدىدا ئۇنى بىر تىللاپ سۆكمەي تۇرۇپ ئېيتالمايدۇ، دەپ گۇۋالىق بېرىدۇ. كېيىنرەك ئۆتكەن بىر يازغۇچىنىڭ② سۆزىگە قارىغاندا، چاغاتاي كىمدە - كىم ئۇنىڭغا بىرەر مۇسۇلماننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى خەۋەر قىلسا 500 دىنار سۆيۈنچە بېرىدىكەن. چاغاتاينىڭ بۇيرۇقى بىلەن 1229 - يىلى (ھىجرىيە 626 - يىلى) مۇسۇلمانلارنىڭ مەشھۇر ئالىمى ئەبۇ ياقۇپ يۇسۇپ سەككاكى ئۆلتۈرۈلگەن ئىكەن، ئۇنىڭ قەۋرىسى 16 - ئەسىردە تېكەس دەرياسىنىڭ ياقىسىدا بولغان ئىكەن③.

ئەمما بىز چاغاتايغا ئەڭ يېقىن ئادەملەر ئىچىدە مۇسۇلمانلارنىڭمۇ بولغانلىقىنى بىلىمىز. بۇ مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئەڭ ئىناۋەتلىكى قۇتبىدىن ھەبەش ئامىد دېگەن ئادەم بولۇپ، باي مۇسۇلمان سودىگەرلىرى قاتارىدىكى ئادەم بولسا كېرەك. بۇ ئادەم موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئومۇمەن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئادەم ئىدى. تارىخچى ۋەساف دېگەن ئادەم ئۇنىڭ بايلىقىنى بەك ماختاپ يازىدۇ. چوڭ يەرلەرنى سوراپ تۇرغان سۇلالىلەر (ئاقسۆڭەك) لەرنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تۇققانچىلىق قىلىپ كەلگەن.

---

① جۇزجانى. راۋېرتى تەرجىمىسى، 2 - توم، 1146 - بەت.

② 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان ھىرات تارىخىنىڭ ئاپتورى ئىسفىزارى.

③ بۇ ھەقتە بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. 1 - توم، 542 — 544 - بەتلەر.

موڭغۇللار ئۇ ئادەمگە خارەزىم شاھى مۇھەممەتنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەرگەن، مۇھەممەت شاھنىڭ 2 - قىزىنى بولسا چاغاتاي ئۆز ئىگىلىۋالغان ئىكەن ①. ئىسلام دىنىنىڭ ۋەكىللىرى ھەيۋەتلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىدىن بەك نارازى ئىدى. مەشھۇر سوپى سەيپىدىن باھارزى ھەممىگە قادىر بىر ئەمەلدارغا يوللىغان بىر شېئىرىدا، تەجرىبىسىز ياشلارنىڭ ئۆزىنىڭ بىلىمى بىلەن ۋە مۇقەددەس ھاياتى بىلەن مەشھۇر بولغان پېشقەدەملەرگە ئۆز يولىدا دىگىنىدەك ھۆرمەت قىلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن ۋە ئومۇمەن مەمۇرى ھاكىمىيەتنىڭ دىن ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىدىن ئۆزىنىڭ نارازى ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىگەن: «خان سارىيى مېھراب بولۇپ قالغاندىن، شۇنداق مېھرابنىڭ پۈتۈنلەي بولمىغىنى ئۆزى ئەۋزەل».

چاغاتاي يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىللىرىنىڭ ئاخىرقى پەيتلىرىدە سارايدا بىر خەنزۇنىڭ ئورنى كۆتىرىلىپ كەتتى. بۇ ئادەم ئاۋال چاغاتاي يېنىدىكى خەنزۇ تىۋىپنىڭ خىزمەتچىسى بولغان ئىكەن، كېيىن، موڭغۇللارنىڭ يۇقۇرى ئەمەلدارى خوشۇت نويون قولىدا پادىچى بولۇپ ئىشلەپتىكەن. بۇ خەنزۇ بۇ ئەمەلدارنىڭ ئۆيىدە يۈرۈپ چىڭگىزخاننىڭ ھەممە ھەربىي يۈرۈشلىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى پۇرسەت تېپىپ ئىپادىلەپتۇ. بۇ يۈرۈش-لەرنى ئۇ ئادەم تەپسىلىي يېزىۋالغان ئىكەن. كېيىن، بۇ خەۋەر چاغاتايغا يېتىپتۇ، چاغاتاي بۇ خىل بىلىملەرگە بەك چوڭ باھا بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئادەمنى ئۆزى ئوردىسىغا ئېلىۋاپتۇ. ئۆگەي چاغاتاينىڭ سارىيىدىكى بۇ ئادەمنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ۋەزىر دىگەن ئۇنۋاننى بەرگەن ئىكەن. بۇ ۋەزىرنىڭ بويى پاكار، قىياپىتى خۇنۈك، ئەمما، ئەقىللىق، سۆزمەن ئادەم ئىكەن. بىرەر ئىش ئۈستىدە مەسلىھەتلەشكەندە، باش-قىلاردىن جۈرئەتلىك بولۇپ پىكىر بېرىدىكەن. ئۇ بىر قېتىم چاغاتاينىڭ ئايالىغا: «سىز-خوتۇن كىشى، مۇنداق ئىشلارغا گەپ ئېچىپ ئارىلاشماي قويۇڭ» دەپ ۋاقىرىغان ئىكەن. يەنە بىر نۆۋەت چاغاتاينىڭ كېلىنىنى ئۆزبېچىلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان ئىكەن. چاغاتاي ئۇنىڭدىن بۇ نېمە قىلغىنىڭ، دەپ سورىسا، سىزدەك بىر ئادەمنىڭ كېلىنى شۇنداق سەت ئىشلارنى قىلىپ خان ئايالىرىنىڭ نامىنى بۇلغىسا بولامدۇ؟ دەپ جاۋاپ قايتۇرغان ئىكەن. چاغا-تاي ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە ماقۇل بولۇپ قوشۇلغان ئىكەن. شۇ زاماندا بىللە بولغان ئادەملەر بۇ ۋەزىرنىڭ ئىش باشقۇرۇشتا ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ: «مەن سېنى بار دەپ ھېچقانداق بىر جاننى دوست تۇتمىغان ئىدىم، ئەمدى سەندىن كېيىن مېنى ھېچكىم ئايىمايدۇ» دىگەن ۋە بۇ سۆزلەرنى چاغاتايغا ۋەزىر ئۆزى ئېيتقان، دىگەن گەپلەر بار②.

---

① جۇۋەينى ئەسەرلىرى 2 - توم، 200 - بەتكە قاراڭ.

② راشىددىنىڭ كىتاۋىنىڭ، 19 - ، 197 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئۆگدەي 1241 - يىلى ۋاپات بولدى ①. چاغاتاي ئۆلگەندىن بىر نەچچە ئاي ئوشۇق ياشىدى. ئۆگدەي ئالىجاناپ، ئادەمگەرچىلىكى كۈچلۈك، لېكىن كەيپى - ساپاغا بېرىلگەن ئادەم ئىدى. ئۇ، چاغاتاينىڭ ھەر قانداق ئىشتا قاتتىق قىززىقلىقىنى يۇمشىتىشنىڭ چارىسىنى بىلىدىغان ئىدى. شۇنىڭدەك، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىمۇ ئۆز ئارا بىر-بىرى بىلەن رەقىبلىشىپ، بىر-بىرسىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنىدىغان ماجىرالىرىنىمۇ يۇمشىتىپ ھەل قىلالايدىغان ئىدى. ئۆگدەينىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇچىلار مۇنداق تۇققۇنۇشلارنىڭ تەسىرىگە پۈتۈنلەي بويسۇنۇپ كەتتى. بىر قاتار ئالا يامان قاتىللىقلار باشلاندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوردىغا كېلىشنىڭ ئۆزى - ئازاپ تارتىپ ئۆلۈش بىلەن باراۋەر - بولۇپ قالدى. بۇ قورقۇنۇشلۇق ۋەقەلەرنى موڭغۇللارنىڭ ۋەھشىلىكىدىن كېلىپ چىقتى، دەپ قاراش توغرا بولمايدۇ. تارىخ بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى مەدىنى خەلقلەر ۋەكىللىرىنىڭ پىتنە - ئىغۋاچىقىمچىلىقلىرىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. موڭغۇللار كۆپىنچە ھۆكۈم قىلىنغۇچىنى ئەيىپلىگۈچىنىڭ قولىغا بېرىش بىلەنلا چەكلەندى. نەتىجىدە، بۇ بەختسىز ئادەمنىڭ تەقدىرى موڭغۇللارنىڭ ئۆزى جازالىغان ئادەملىرىنىڭ تەقدىرىدىن يېنىك بولمىدى.

چاغاتاي ئۆزى ھايات چېغىدىلا ئۆزىنىڭ نەۋرىسى — قارا - ھولاكۇنى ئۆگدەينىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئۆزىنىڭ ئىز باسارى قىلىپ بەلگىلىدى. چاغاتاينىڭ تۇل قالغان ئايىلى يېسۇلۇن ۋە ھەبەش ھامىد ھازىر بۇ شاھزادىنى پۈتكۈل چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھاكىمى دەپ ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ھەبەش ھامىد بۇ يېڭى پادىشاھلىقنىمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى ساقلاپ قالدى. چاغاتاينىڭ ئورنىغا ئولتۇرغانلار ئىشنى چاغاتاينى ئوبدان داۋالىمىدىڭ، دەپ ئۇنىڭ يېنىدىكى تېۋىپلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىن باشلىدى، ھېلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋەزىرنى ۋە مۇسۇلمان تېۋىپ مەجىدىدىننى قەتلى قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا قارا - ھولاكۇ ئوردىسىدا يېسۇلۇن خانىم (چاغاتاينىڭ ئايىلى) غا قوپاللارچە سۆزلەپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن يىللار موڭغۇللارنىڭ پىرسىيەدىكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇر قۇرقۇز ئۆلتۈرۈلدى.

ئۆگدەي ۋاپاتىدىن كېيىن، 1246 - يىلغا قەدەر، خاقان (ئۇلۇغ خان) نىڭ ئورنى ئادەم بەلگىلەنمەي بوش تۇرۇپ قالدى. 1246 - يىلى، قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ ئۆگدەينىڭ چوڭ ئوغلى كۈيۈك خاقان دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ ئادەم 2 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ئادەمنىڭ ئۆزى خرىستىيان دىنى تەربىيىسىدە ئۆسكەن ئىدى. ئۇنىڭ خۇددى چاغاتايغا ئوخشاش، ئىسلام دىنىغا قاتتىق ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدى. شۇڭلاشقا، خرىستىيان دىندىكىلەر پۈتكۈل ئىمپېرىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ

---

① جامال قارشى بۇ ئادەمنى 1244 - 1245 - يىللاردا ئۆلگەن، دەپ ھېساپلايدۇ.

قالدى. چاغاتاي ئۇلۇسىدا قارا ـ ھولاكۇ كۈيۈك خاقاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئورنىغا خاقاننىڭ شەخسى دوستى چاغاتاينىڭ يەنە بىر ئوغلى يەسۇ مۆنكې قويۇلدى. يەسۇ مۆنكې راشىددىننىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ھاراقكەش، شۇنچىلىك دەرىجىدە كەيپكە بېرىلىپ كەتكەن ئادەم بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئىشى ئەمەس، ھەتتا ساراي ئىچىدىكى ئۆزىنىڭ ئادەتتىكى ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرالمايدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشىنى ئايالى تۇقاشى خانىم باشقۇراتتى. بۇ يېڭى خاننىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن ھەبەش ئامىدنىڭمۇ تەلىيى كېتىپ، ئەمەلدىن ئايرىلىپ قالدى.

ھەبەش ئامىد چاغاتاي ھاياتى چاغلىرىدىلا چاغاتاينىڭ ھەر بىر ئوغلىنىڭ قېشىغا ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىردىن قوشۇپ قويغان ئىدى، بۇنىڭدىكى مەقسەت، ئۆزىنىڭ ۋە ئۆز ئۇرۇغىنىڭ ھاكىمىيەتتىكى ئورنىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەسۇ مۆنكىگە ئۆزىنىڭ بېقىۋالغان ئوغلى باھاۋىددىن مەرگىنانى قوشۇپ قويغان ئىدى. باھاۋىددىن بولسا پەرغانىلىق ـ ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان شەيخۇل ئىسلامنىڭ ئوغلى ئىدى. ئانا تەرەپتىن قاراخانىلار ئەۋلادلىرىدىن ئىدى. يەسۇ مۆنكې ھەبەش ئامىدنى قارا ـ ھولاكۇنىڭ تەرەپدارى دەپ يامان كۆرەتتى. شۇڭلاشقا ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باھاۋىددىننى ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە قويغان ئىدى. باھاۋىددىن بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھەبەش ئامىدقا بولغان ئۆچمەنلىكىنى يۇمشىتىشقا تىرىشتى ۋە نەتىجىدە ئۇنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالدى. جۇۋەينى شەخسەن ئۆزى باھاۋىددىننى كۆرگەن بولۇپ، باھاۋىددىن ھەققىدە: «ئۇ ئادەم دىنىي ۋە پەننىي ئىلىملەرنى ئوخشاشلا بىلەتتى، ئۇنىڭ ئۆيىگە ئامان قالغان ئالىملار كېلىپ ـ كېتىپ يۈرەتتى، باھاۋىددىننىڭ ۋاقتىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلىم ـ پېنى ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەھمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى» دەپ يازدى①.

جۇجى ئۇلۇسىنىڭ باشلىقى باتۇ خاقان كۈيۈككە قەستەن قىلىپ ساداقەتلىك بىلدۈرۈشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالدى. 1248 ـ يىلى ئەتىيازدا كۈيۈك نۇرغۇن ئەسكەر باشلاپ باتۇغا قارشى يۈرۈش قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسىدىنى يوشۇرۇپ، ئېمىل دەرياسى بويىغا بېرىپ ئۆز ئۇرۇغۇمىنىڭ يۇرتىدا سالامەتلىكىمنى ئەسلىگە كەلتۈرىمەن، دىگەن گەپنى تارقاتتى. باتۇغا كۈيۈكنىڭ ئۇنىڭغا قارىتا يامان نىيەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى بىرسى خەۋەر قىلىپ قويىدۇ، بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، باتۇمۇ نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ شەرق تەرەپكە يۈرۈش قىلىدۇ. ئالا ـ قاماق دىگەن يەرگە كەلگەندە (بۇ جاي قايالىق دىگەن يەردىن يەتتە كۈنلۈك يىراقلىقتا بولۇپ، يەتتەسۇنىڭ جەنۇبىدا ئالا تاۋ تاغلىرىنىڭ

① جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىدىن ئېلىنغان. كازىۋىنىي نەشرىياتى، 1 ـ توم، دېغبېرېرى نەشرىياتى، 401 — 405 ـ بەتلەر.

يېنىغا جايلاشقان)، خاقاننىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدۇ. باتۇ ئالا - قاماقتا توختاپ، شۇ ئورۇغنىڭ ئىچىدىكى ئاقساقال سۈپىتىدە، باشقا خانزادىلارنى ئۆز يېنىغا چاقىرىپ، كىمنىڭ خاقاننىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. ھەممە بىردەك باتۇنىڭ كەلگەن قارارىغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئەتىمدە، تولۇينىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭ-كېنى خاقان قىلىش پىكرىگە كېلىشتى. بۇنىڭغا ئۆكدەيىنىڭ ئەۋرىلىرى بىز بىر چەتتە قېپقالدۇق، دەپ نارازىلىق بىلدۈردى. ئۇلارنىڭ بۇ نارازىلىقىنى چاغاتايدىن بولغان شاھزادىلارنىڭ كۆپچىلىكى (شۇ قاتاردا يەسۇ مۆڭكىمۇ) قوللاپ قالدى. پەقەت 1251 - يىلى قارا قورۇم شەھرىدە چاقىرىلغان قورۇلتايدا تەنتەنىلىك ھالدا مۆڭكې خاقانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئۆكدەينىڭ ئەۋلاتلىرى قورۇلتايغا ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن تولۇق قوراللىنىپ كېلىپ، بۇيەردە قوزغىلاڭ كۆتىرىشنى مەقسەت قىلدى. بۇلارنىڭ بۇ سۈيىقەستى پاش بولۇپ قالدى. بۇ ئىشتا ئەيىپلىك ئادەملەر قارشىلىقسىز قولغا ئېلىندى. 77 نەپەر چوڭ ئەمەلدار ئۆلتۈرۈلدى، خان زادىلار يىراق جايلارغا ئەۋەتىلدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كېيىن شۇيەرلەردە مەخپى ئۆلتۈرۈلدى. يەسۇ ئۆزىنىڭ ئوردىسىدا ئىدى. ئۇنىڭغا خاقاننىڭ ۋەكىللىرى كېلىپ، ئەگەردە ئۇ مۇشۇ سۈيىقەستكە ئىشتىراك قىلمىغان بولسا، دەرھال خاقاننىڭ ئالدىغا كىرىپ قەسەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. جادال قارشىنىڭ باياتلىرىغا قارىغاندا، قارا - ھۇلاكۇ ئىشنىڭ بېشىدىلا مۆڭكېنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىگەن ئىكەن ۋە ئۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسىدا ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئۇكىسى بۈرىگەمۇ ئۆز تەرىپىنى كۆرسىتىپ، مۆڭكېنى قوللاشقا كۆندۈرگەن ئىكەن. مۆڭكېنىڭ قېشىغا يېتىپ كېلىش بىلەنلا يەسۇ — توقاشى ۋە بۈرە دەرھال قولغا ئېلىندى. توقاشى قارا - ھولاكۇغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. ئۇ، بۇ ئايالنى ئېرىنىڭ ئالدىدىلا سوتلاپ، ئۇنى ئاتتا دەسسىتىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلدى. يەسۇ بىلەن بۈرىنى باتۇنىڭ ئوردىسىغا يوللاپ بەردى. باتۇ بۈرىنى ئۆزىنىڭ ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان دۈشمىنى ھېساپلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇنى دەرھال ئۆلتۈردى①. يەسۇنى بولسا ئۆز يۇرتىغا قويۇۋەتتى. ئۇ ئۆز ئېلىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قارا - ھولاكۇنىڭ تۇل ئايىلى ئېرگىنە② نىڭ ئۆچ ئېلىشى بىلەن ھالاك بولدى. قارا - ھولاكۇنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ باش-لىقلىق ۋەزىپىسىنى مۆڭكې قاغان ئىسلىگە كەلتۈرگەن ئىدى. لېكىن ئۇ، ئۆز يۇرتىغا كېتىۋېتىپ ۋاپات بولغان ئىدى. يەسۇ مۆڭكېنىڭ ئوردىدىن چۈشۈشى بىلەن ھەببەش ھامىد

---

① ئوردىدا بولغان مۇشۇ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتىنى دوسسون ئۆزىنىڭ «موڭغۇل تارىخى» دىگەن كىتاۋىدا بايان قىلمىغان ئىكەن. بارتولد بۇنى جۇۋەينى ئەسەرىدىن پايدىلىنىپ يازغان.

② مىنورسكى نىڭ پىكرىچە، ئېرگىنە دەپ يېزىش توغرا بولماستىن، ئورۇقنا دەپ يازسا توغرا بولىدىكەن.

ئەمما ھاكىمىيىتىمىزنىڭ ئورنى ئەسلىگە كەلدى. قارا - ھۇلاكۇ ھەبەش ھامىدكە باھاۋۇ-
ددىننى پۈتكۈل ئائىلىسى ۋە مال - مۈلكى بىلەن تاپشۇرۇپ بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى.
ھەبەشھامىد ئۆزىنىڭ بۇ رەقىبىنى قەتلى قىلدى.

مۆنكې ئۆز دۈشمەنلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىش مەقسىتىدە غەرب تەرەپكە ئورغۇنلى-
غان ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇ ئەسكەرلەر قارا قورۇم بىلەن بەشبالىق ئارىلىقىدىكى جايلار-
نى ئىگەللەپ تۇرۇشى ۋە جوچى ئەۋلادىنىڭ قايالىق بىلەن ئوترار ئارىلىقلىرىغا ئورۇنلاش-
قان ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇشى تېگىشلىك ئىدى. جوچى ئەۋلادىنىڭ ئەسكەرلىرىگە
ئوردانىڭ ئوغلى ۋە ئىز باسارى خوڭ كىرانە (خوڭقۇرانە) قوماندانلىق قىلاتتى.
چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى سۈيىقەستچىلەرگە يانداشلىق قىلغان دەپ گۇمان قىلىنغان بارلىق
ھەربىي باشلىقلار ئۆلتۈرۈلدى.

شۇنداق قىلىپ ئىمپېرىيىنىڭ بىرلىكى ئىككى ئۇلۇسنى تار - مار قىلىش ۋاستىسى
بىلەن ساقلىنىپ قالدى. ئەمما ئۆگدەي زامانىدا پۈتۈن خان ئورۇغى بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق
قىلىپ كەلگەن بولسا، ئەمدى ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككى ھاكىمىيەت قۇرۇلدى. باتۇنىڭ پۈتۈن ئۇرۇغى-
نىڭ ئاقساقىلى بولۇشتىكى ئەھمىيىتى ۋە مۆنكېنى تەختكە ئورناتقان ئاساسىي ئادەم
بولۇشتىكى ئەھمىيىتى خاقان مۆنكېنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىدىن ھېچقانداق قېلىشمەيدى. مۆنكې
خاقان رۇبرۇككا: «خۇددى قۇياش ئۆز نۇرىنى ھەممە يەرگە چېچىپ تۇرغانغا ئوخشاش،
مېنىڭ ھاكىمىيىتىم بىلەن باتۇنىڭ ھاكىمىيىتى بارلىق ئەللەرگە يېيىلىپ تۇرىدۇ① » دەپ ئېيتقان ئىكەن.
مۆنكې خاقان ئۆزى بىلەن باتۇ ئوتتۇرىسىدا تولۇق ئىناقلىق بارلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن،
تۆۋەندىكى بىر مىسالنى كەلتۈرگەن: «بىر باشتا ئىككى كۆز بولىدۇ. لېكىن
كۆز ئىككى بولسىمۇ، ئۇلار بىر نەرسىنى كۆرىدۇ. بىر كۆز ئۆزىنىڭ نەزىرىنى قايسى تەرەپكە
ئەۋەتسە، ئىككىنچى بىر كۆزمۇ نەزىرىنى شۇ تەرەپكە ئەۋەتىدۇ»②. خاقان مۆنكې بىلەن
باتۇنىڭ «تەسىر دائىرىسى» (ئەگەردە مۇشۇ سۆزنى مۇشۇ يەردە قوللىنىش مۇۋاپىق
بولسا) چېگرىسى تالاسنىڭ سەل شەرقىدىنىرەك بولۇنىدۇ. رۇبرۇككا باتۇ باشقۇرۇپ تۇرغان يەر-
لەردىكى ئۇلۇغ خان (مۆنكې) نىڭ ۋەكىللىرىنىڭ ئىناۋىتى باتۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئادەم-
لىرىنىڭ ھۆرمىتى - ئىناۋىتىگە قارىغاندا سەل تۆۋەنرەك تۇيۇلغان. شۇنداق قىلىپ، يەتتە
سۇ خاقاننىڭ بىۋاستە ئىدارە قىلىدىغان يېرى بولۇپ قالغان. چاغاتاي ئۇلۇسىنى بىۋاس-
تە باشقۇرۇش قارا - ھولاكۇنىڭ تۇل ئايىلى ئورگىنە خانىمغا تاپشۇرۇلغان. بۇ تۇل

① «رۇبرۇك ئەسەرلىرى»، 307 - بەت. «مېيشىل - رايتا» نەشرىياتى نەشرى.

② يۇقىرىقى كىتاب، 361 - بەت.

ئايالىنىڭ يېنىدا مۇھىم ئادەملەردىن ئىش باشقۇرۇپ تۇرغانلار ھەبەش ھامىد ۋە ئۇنىڭ ئوغلى لەسىرىددىن بولغان. ۋەسسافنىڭ قىلغان بايانلىرىغا قارىغاندا، ئېرگىنە خانىم ئۆزى بۇددا دىنىدا بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى ھەم بەك ھىمايە قىلىپ كەلگەن ئىكەن. جامال قارشى بولسا ئېرگىنە خانىمنى مۇسۇلمان دىنىدا ئىدى، دەپ يازىدۇ. 1254 - يىلى ئېرگىنە خانىم مۆڭكې خاقانىنىڭ ئۇكىسى ھولاكۇنى ئالمالىق شەھرىدە قوبۇل قىلدى؛ بۇ ئادەم خاقانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەسكەرلەرگە قوماندان بولۇپ، غەربىي ئاسىيانى بويسۇن-دۇرۇشقا ماڭغان ئىدى. ھولاكۇنىڭ ئەسكەرلىرى يەتتە سۇ ۋە سىر دەريا ۋىلايەتلىرىدىن ئالدىرىماي ئۆتۈپ، 1255 - يىلى كۈزدە، سەمەرقەنت شەھرىگە يېتىپ باردى.

يەتتە سۇنى 1253 - يىلى 11 - ئايدا بېسىپ ئۆتكەن رۇبرۇك مۆڭكې پادىشالىقىدىكى بۇ ئەلنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. رۇبرۇك ئىلى دەرياسىدىن ئۆتكەندە، ۋەيران بولغان ئىستىھكاملارنى كۆرگەن. بۇ ئىستىھكاملارنىڭ تېمى سوقما تام ئىكەندۇق، بۇ ۋەيران قىلىنغان ئىستىھكامنىڭ يېنىدا ئېتىزلىقلار بار ئىكەن. بۇيەردىن سەل يىراغراق جايدا ئوتتۇرا ھال بىر شەھەر بولۇپ، بۇنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمان ئىكەن ۋە ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىكەن. بۇ شەھەرنى رۇبرۇك لاتىنچە « Equius » دەپ يازىدۇ. بۇ شەھەر جۇڭگو مەنبەلىرىدە بايان قىلىنغان ئىلى بالىق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىنراق. بۇ جايلارغا 1255 - يىلىنىڭ باشلىرىدا كېلىپ كەتكەن ئەرمەن پادىشاسى گايتون بۇ شەھەرنى « ئىلان بالىق » دەپ ئاتايدۇ. ئىككىنچى كۈنى رۇبرۇك ئانچە ئېگىز بولمىغان تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ، كەڭ بىر چىرايلىق تۈزلەڭلىككە چىقىدۇ، بۇ تۈزلەڭلىك تاغدىن ئېقىپ چۈشىدىغان ۋە بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان كۆپلىگەن ئۆستەڭلەر بىلەن سۇغۇرۇ-لىدىكەن. بۇ يەردە قايلاق (قايالىق) دېگەن چوڭ شەھەر بولۇپ، بۇنىڭدا نۇرغۇن سو-دىگەرلەر ياشايدىكەن. بۇ تۈزلەڭلىكتە بۇرۇن نۇرغۇن شەھەرلەر بولغان ئىكەن. ئەمما شۇ چاغلاردا بۇ شەھەرلەر تاتارلار تەرىپىدىن ئاساسەن ۋەيران قىلىنىپ تاشلانغان ئىكەن، تاتارلار بۇ يەرنى مال ئۈچۈن يايلاق قىلىپ پايدىلانغان ئىكەن.

دېمەك ، رۇبرۇكنىڭ سۆزلىرى بۇ جايلاردا دېخانچىلىق زىرائەتلىرىگە بۇرۇنقىدەك ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكى، بۇرۇنقى بېشىشىق يەرلەرنىڭ يايلاقلارغا ئايلاندۇرۇلغانلىقىدىن گۇۋالىق بېرىدۇ. يەتتەسۇنىڭ شىمالىي قىسمىنى موڭغۇل كۆچمەنلىرىنىڭ ئىگەللىۋالغانلىقىنى جۇۋەينىنىڭ سۆزلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭ سۆزىچە، خاقان مۆڭكې ئۆزىنىڭ ئوغلى ئارسلانخانغا قارلۇقلار شەھرى ئۆزگەند (قايالىق ئەمەس) نى بەرگەن ئىكەن.

يەتتە سۇنىڭ بىر قىسمى بولغان ئىلى ۋە چۇدەريالىرى ئارىلىقىدىكى جايلارنىڭ ئەھۋالىنى 1259 - يىلى خاقانىنىڭ ھولاكۇغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىسى سۈپىتىدە بۇ يەرلەر-دىن ئۆتكەن خەنزۇ چاڭ دې بايان قىلىدۇ. ئۇ، بۇ جايلارنى يىدۇ دەپ ئاتايدۇ. بۇ

يەردە كۆپ ئاھالىلار ياشىغان ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ جايلاردا ئورنىتىلغان سېپىللار-نىڭ خارابىلىرى ۋە شەھەر خارابىلىرى بار ئىكەن. دېمەك، بۇنىڭدىن يەتتە سۇدا ئولتۇ-راقلاشقان ئاھالىنىڭ مەدەنىيىتى 13 - ئەسىردىن باشلاپ تەدرىجىي يوقىلىشقا يۈزتۇتقان-لىق ئېھتىمالىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ مەدەنىيىتى يەتتەسۇدا پەقەت 19 - ئەسىردىلا بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن سارتلار ۋە رۇسلار تەرىپىدىن قايتا باشلاندى. بۇ ھادىسىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى يەتتە سۇ يايلاقلىرىنىڭ بەك ئوبدان بولۇشى ۋە شۇ توپىلىسى، كۆچمەنلەرنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلالىغىنىدىن بولغان.

مۆڭكې 1259 - يىلى جوڭگوغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشى ئۈستىدە ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ئۆۋەت تەختكە كىم ئولتۇرۇش تالىشى ئۇنىڭ ئىككى ئوكىسى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەردى. 1260 - يىلى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە بىرىنچى ئۆۋەت ئىككى ئادەم تەڭلا خاقان دەپ ئېلان قىلىندى. جوڭگوغا كېتىۋاتقان ئەسكەرلەر قۇبلەينى خان قىلىپ، ئۇنىڭغا قەسەمىيات قىلدى. قاراقۇرۇم شەھرىدە مۆڭكېنىڭ كىچىك ئوكىسى ئارىق بوقا ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ باشلىقى ئېرگىنە خانىم ئارىق بوقىنى قوللايدۇ. قۇبلەي چاغاتاي ئۇلۇسىدا ئۆزىنى قوۋۋەتلەيدىغانلارنىڭ قوزغىلىشىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، بۆرىنىڭ ئوغلى شاھزادە ئابىشكىنى ئەۋەتتى. يولدا كېتىۋاتقاندا، بۇ شاھزادىنى ئارىق بوقىنىڭ تەرەپدارلىرى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئارىق بوقا چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئالغۇي (بايدارنىڭ ئوغلى) نى غەرب تەرەپكە ئەۋەتىدۇ. راشىددىننىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئالغۇي تۈركىستانغا كېلىپ، ئۇ يەردىن موڭغۇلىيىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرىنى باشقۇر-ماقچى بولىدۇ، چۈنكى، قۇبلەي شۇ كەمگىچە جوڭگودىن موڭغۇلىيىگە ئەۋەتىلىپ تۇرىدىغان ئاشلىقنى توختىتىپ قويغان ئىكەن، نەتىجىدە، قاراقۇرۇمدا ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن.

ئالغۇي تۈركىستاندا بەك قەتئىلىك بىلەن پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرى ئارىق بوقىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. ئۇ، ئۆز تەرىپىگە چاغاتاي ئۇرۇغىنىڭ ئەزالىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرىنى تارتىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ خىزمەتچىسى سۇ-پىتىدە ھەبەش ھامىدنىڭ ئوغلى سۇلايمان بەكنى ئىشلىتىدۇ. ھەبەش ھامىد بولسا، جامال قارشىنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، 1260 - يىلى ئالغۇي ئىدارە ئىشىغا كىرىشكەن يىللارنىڭ باشلىرىدىلا ۋاپات بولغان ئىكەن. ئېرگىنە ئارىق بوقىنىڭ يېنىغا كېتىپ يۇرتتىن يىراقلاشقان ئىكەن. ئالغۇي ئۆزىنىڭ ئاساسىنى پۇختىلىۋالغاندىن كېيىن، جوجىچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان نائىپلارنى چاغاتاي يەرلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىن قوغلاپ چىقىرىۋېتىدۇ ۋە شۇ-نىڭدەك ھېچقاچانىدا چاغاتاي ئوردىسى ھاكىمىيىتىنىڭ قول ئاستىدا بولمىغان خارەزىم، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىغا ئوخشاش جايلارنىمۇ ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي، ئۇ ئارىق بوقىغا قارشى ئوچۇق سوقۇش ئېلىپ بارىدۇ. ئارىق بوقا بۇ چاغلاردا

قۇبلەينىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن موڭغۇلىيەدىن سىقىپ چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يىنەي دەرياسىنىڭ ياقىلىرىغا چېكىندى. قۇبلەينىڭ ئارىق بوقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئوڭۇشلۇق جەڭلىرى شۇ كەملەردە جۇڭگودا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار نەتىجىسىدە پەسىيدى. ئارىق بوقا بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن كۈرەشنى ئالغۇيغا قارىتتى. 1262 - يىلى. ئالغۇي سايرام كۆلىنىڭ بويىدا ئارىق بوقا ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمىنى تار - مار قىلدى، لېكىن، 1263 - يىلى ئەتىيازدا، ئالغۇينىڭ ئەسكەرلىرى ئىلى ۋادىسىدا مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى ۋە شەرقىي تۈركىستان تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئارىق بوقىنىڭ ئەسكەرلىرى غۇلجا ۋىلايىتىدە قىشلاش ئۈچۈن جايلاشتۇرۇلدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، يەتتەسۇدىمۇ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى جايلاشتۇرۇلغان بولۇشى كېرەك، چۈنكى ئارىق بوقا بىلەن بىللە يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ئېرگەنە خانىم 1263 - يىلى يازنى ئات بېشى يېنىدىكى تاغلاردا ئۆتكۈزىدۇ.

ئارىق بوقىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىلى ۋادىسىنىڭ مۇنبەت يەرلىرىدە نۇرغۇن بۇغدايىنى غەنىمەت ئالدى، نەتىجىدە، ئۆزلىرىنىڭ ئاتلىرىغا بۇغدايىنى يەم - خەشەك ئورنىدا بېرىدۇ. خەلقنىڭ قولىدىن شۇنچىۋالا ئاشلىقنى تارتىۋېلىش — بۇ جايلاردىكى ئاھالىلار ئىچىدە ئاچارچىلىق پەيدا قىلدى، ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆزىگىمۇ زىيان بولدى. 1264 - يىلى باھاردا، بۇغداي يەپ ئۆگىنىپ قالغان ئاتلار قارئاستىدىن تېپىپ يەيدىغان ئوت - چۆپلەرگە ئۆگىنەلمەستىن ئاغرىشقا ۋە ئۆلۈشكە باشلايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئارىق بوقىنىڭ رەھىمسىزلىكى ئۈچۈن ئۇنى ئوبدان كۆرمەيدىغان ھەربىي باشلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئارىق بوقىنى تاشلاپ كېتىدۇ. ئارىق بوقا ئالغۇينىڭ ئۆزىگە قارشى ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئېرگەنە خانىمنى ئالغۇيغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئالغۇينىڭ ئۆزى بولسا قۇبلەيگە ساداقەتلىك ۋە ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا كېتىدۇ. ئېرگەنە خانىم ئالغۇيغا تۇرمۇشقا چىقىشقا رازى بولىدۇ.

قۇبلەي پۈتۈن ئىمپېرىيە بويىچە خاقان (ئۇلۇغ خان) دەپ ئېتىراپ قىلىندى، ئەمما بۇ ئىش شەكلەنلا شۇنداق بولدى. ماھىيەتتە، ھولاكۇ پېرسىيەدە (ئىراندا)، ئالغۇي ئوتتۇرا ئاسىيادا، باتۇنىڭ ئۆكىسى بېركەي جوجى ئۇلۇسىنىڭ يەرلىرىدە، ئەمەلىيەتتە، مۇستەقىل بىر دۆلەت بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، بۇلارنىڭ ئاۋالقى ئىككىسى ئۈچىنچىسىگە نىسبەتەن ئوچۇق سوقۇش قىلىش ۋەزىيىتىدە تۇراتتى. بېركەينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىتتىپاقچىسى ئۆكدەينىڭ نەۋرىسى خەيدۇ بولۇپ قالدى.

خەيدۇ، مۇسۇلمان يازغۇچىلىرىنىڭ ئۇنىڭ ھەققىدە يازغانلىرىغا قارىغاندا ۋە خەيدۇنىڭ پائالىيەت نەتىجىسىگە قاراپ مۆلچەرلىگەندە، ئۇ، موڭغۇللار ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان ئەڭ ئوبدان ئادەملەرنىڭ بىرسى بولغان ئىكەن. لېكىن، بىز ئۇنىڭ ھاياتى

ۋە ئۇنىڭ ئىش يۈرگۈزۈپ تۇرغان چاغدىكى ئەھۋاللىرى ھەققىدە پاكىتلىق مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. بۇ، ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىشتۇر. جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خەيدۇ 1235 - يىلى ئەتراپىدا تۇغۇلغان ئىكەن. ئۇنىڭ دادىسى قاشى دېگەن ئادەم ھاراققا بېرىلىپ كېتىپ، بالىسى تېخى تۇغۇلمىغان چاغلىرىدىلا ۋاپات بولۇپ كەتكەن. خەيدۇ كېيىن خاقان ئوردىسىدا تەربىيىلەنگەن ئىكەن. ئۇ ئانا تەرەپتىن ئەسلى كېلىپ چىقىشى نامەلۇم بېكرىن (مەكرىن) ناملىق تاغلىق بىر قەبىلىگە مەنسۇپ ئىكەن. راشىددىن بېكرىنلەرنى «موڭغۇللىمۇ ئەمەس، ئۇيغۇرمۇ ئەمەس» دەپ يازىدۇ. سىرتقى قىياپىتىدىن قارىغاندا، خەيدۇ ئېيىن موڭغۇل ئىدى، راشىددىننىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ ساقىلىنىڭ ئورنىدا ئاران 9 تال تۈك بار ئىكەندۇق.

خەيدۇ 1260 — 1962 - يىللار ئارىلىقىدىكى مالىمان يىللاردا ئارىق بوقىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدە ئىدى. ئارىق بوقا قۇبىلاينىڭ قېشىغا ماڭغاندا ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارماستىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا قېپقالغان ئىدى. خەيدۇ گويا چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيىتى سۈپىتىدە ئېيتىپ يۈرگەن ئۆگدەي ئەۋلادىنىڭ بىرەر ئادىمى ساق - سالامەت تۇرغان چاغدا خاقان تەختىدە باشقا ئادەمنىڭ ئولتۇرۇشىغا بولمايدۇ، دېگەن رىۋايەتكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، پۈتۈن ئىمپېرى-يە بويىچە بىرىنچى ئورۇندا قۇبىلاي ئەمەس، مەن — خەيدۇ تۇرۇشقا كۆپرەك ھەقلىقمەن، دەپ ھېساپلايدىغان ئىدى. خەيدۇنىڭ قول ئاستىدا ئۇنىڭ بوۋىسى (ئۆگدەي) دىن مىراس قالغان بىرەر ئەسكىرىي قوشۇنمۇ يوق ئىدى. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ھەربىي كۈچ تەشكىللەشكە دۇچ كېلىپ قالدى. ئۇ، بۇ ۋەزىپىنى يەنى قوشۇن تەشكىللەش ئىشىنى شۇنچىلىك ئوڭۇشلۇق دەرىجىدە ئېلىپ باردىكى، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ باتۇرلۇقى ۋە ئىنتىزامچانلىقى ماقال-تەمسىل سۆزلەر قاتارىدا خەلق ئارىسىدا سۆزلىنىدىغان بولدى①. خەيدۇنىڭ ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك ئىدى، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئىش باشقۇرۇش قابىلىيىتىمۇ كۈچلۈك ئىدى. خەيدۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىشنىڭ ئۇسۇلىنى بىلەتتى، ئەسكەرنىڭ مەنپەئەتىنى دەپ خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلمايتتى. خەيدۇ ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان چاغلاردا، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بەك يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى، ھەممە باياشات ئىدى. شۇنىسى بەك ئوبدان بىرلىشانكى، بىرۋاسىمۇ ھاراقكەش، دادىسىمۇ ھاراقكەش (ئالكاگولىك) بولغان بۇ خەيدۇ ھېچقاچاندا ئاغزىغا ئاق ھاراق ياكى ۋىنو ئالغان ئەمەس — ھەتتا قىمىزمۇ ئىچكەن ئەمەس. مۇشۇ جەھەتلەردە ئۇ پۈتكۈل چىڭگىز ئەۋلادىدىن پەرقلىنىپ تۇرار ئىكەن.

---

① ۋەسسافنىڭ يازغانلىرىدىن خاممېرە نەشر قىلغان ئەسىرىنىڭ 133 - بېتىدە، ئۇنىڭ تەرجىمىسىنىڭ 127 - بېتىگە قاراڭ.

خەيدۇ ھەممىدىن ئاۋال ئۆز تەرەپكە ئانىسىنىڭ قەبىلىسىنى تارتقان. بېكرىنلەر تاغلىق رايونلاردا ھەركەت ئېلىپ بېرىشتا ئەڭ پايدىلىق ئەسكەرلەر، دەپ ھېساپلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، خەيدۇ ئالغۇي بىلەن بەركەي ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشتىن پايدىلىنىپ، ئۇ ئۆزى بەركەيگە ياردەم قىلدى. بەركەي خەيدۇ ھەققىدە ئۆزىنىڭ مۇنەججىملىرى (پالچى-رەمباللىرى) بىلەن مەسلىھەت قىلىپ كۆردى. مۇنەججىملەر خەيدۇنىڭ ئىستىقبالىنىڭ ئۇلۇغلىقىنى مۆلچەرلەپ ئېيتىپ بەردى. جۇجىچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن خەيدۇ ئانچە چوڭ بولمىغان بىر يەرگە ئىگە بولدى ۋە ئالغۇي قوشۇنلىرىنىڭ بىرسىنى تولۇق يوقاتتى. ئالغۇي بۇنىڭغا قارشى ئۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتتى. خەيدۇنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى ①. خەيدۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئامان قېلىشىغا ئالغۇينىڭ ۋاپاتى سەۋەپ بولۇپ قالدى.

ئالغۇي 1265 - يىلىنىڭ ئاخىرى ياكى 1266 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن② 1266 - يىل 3 - ئاي ئىچىدە، ئاخمىگىران دېگەن جايدا، يەنى ئانگېرېن ۋادىسىدا جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، قارا - ھولاكۇ بىلەن ئېرگىنە خانىمدىن تۇغۇلغان بالا مۇبارەكشاھ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىندى. مۇبارەك شاھ چاغاتاي ئەۋلادىدىن بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئادەمدۇر. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرىنچى قېتىم موڭغۇل ئەمەلدارى خاقان تەرەپتىن بەلگىلەنمەستىن تەختكە ئولتۇردى. قۇبىلەي بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، مۇبارەكشاھنىڭ خان دەپ ئېلان قىلىنىشىغا قوشۇلمايدۇ ۋە تۈركىستانغا مۇبارەكشاھ بىلەن تاغمۇدەتچى بولغان (ئاكا - ئۇكىنىڭ بالىلىرىدىن بولغان) چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ بىرسى باراخ (بوراخ) نى ئەۋەتتى. باراخ ئۆزىگە قۇبىلەي تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئۆزىنى خان قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى توغرىسىدىكى پەرمانىنى يوشۇرۇپ ھېچكىمگە ئېيتمايدۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا پانا ئىزلەپ كەلگەن ئادەم سۈپىتىدە كېلىپ، ئۆز ئادەملىرىنى توپلاشقا رۇخسەت قىلىشنى سورايدۇ ھەمدە مۇبارەكشاھنىڭ ماقۇللىقىنى ئالغاندىن كېيىن، باراخ ۋە ئۇنىڭ تۇققانلىرى ئۆز ئۇرۇقىنىڭ يۇرتىغا — سۇرخان دەرياسى ۋادىسىغا باردى. باراخ قەدەممۇ - قەدەم يەرلىك ئاھالىلار بىلەن پات - پات توقۇنۇشۇپ تۇرىدىغان موڭغۇل قوشۇنلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتتى. مۇبارەك شاھ بولسا مۇنداق توقۇنۇشلاردا دائىم يەرلىك ئاھالىنى قوللاپ چىقتى. 1266 - يىل 9 - ئايدا، مۇبارەكشاھ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوجەند يېنىدا تار - مار قىلىندى ۋە شەخسەن ئۆزى ئەسىرگە چۈشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، باراخ ئۆزكەند شەھىرىدە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى

① بۇ ۋەقەلەر مىرخوندنىڭ يازغانلىرىدىن ئېلىندى، ئۇنىڭ تېھىراندا بېسىلغان تاش باسما ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىلدى، 65 - بەت.

② بۇ يىللار جامال قارشى، راشىددىن، ۋەسسافلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان.

ۋە ئالغۇي بىلەن ئېرگەنە خانىمنىڭ ھەممە بايلىقلىرىنى غەنىمەت ئالدى. باراخ شەرقىي تۈركىستاندىن خاقان ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا يۇقۇرقىدەكلا مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. خاقان باراقنىڭ ئۆزىگە ئىتائەتلىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قارشى ئەسكەر چىقاردى.

بۇ مالىمانچىلىقلاردىن خەيدۇ يەتتەسۇنى ۋە سىردەريا ئوبلاستىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۆزىنىڭكىگە كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن پايدىلىنىپ كەتتى. خەيدۇ بىلەن باراخ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقتى. خەيدۇ، باراخنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئەسكەرلەر تەرىپىدىن تالان - تاراجغا ئۇچرىغان ئاھالىنىڭ ھىمايىچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. 1268 - يىلى (راشىددىننىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا)، خەيدۇ جۇجىلارنىڭ باشلىقى مەنگۇ - تۆمۈرنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ رەقىبىنى سىر دەرياسى بويىدا تار - مار قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىمايدۇ. بەلكى ئىككىنچى يىلى باھاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان قۇرۇلتايغا كېلىشنى ۋە مۇشۇ قۇرۇلتايدا ھەممە ئىشلارنى تېنچلىق ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. 1269 - يىلى ئەتىيازدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا بىرىنچى قېتىم قۇرۇلتاي ئېچىلدى. خەيدۇ رەھبەرلىكىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. خەيدۇ بىلەن باراخ بىر - بىرىنى ئاندىچىلار (ئانتلار) دەپ ئاتاشتى. بۇ سۆز ئەھدى يېقىن، مۇستەھكەم دوستلۇق، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. باراخنىڭ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى ئېنىق قىلىپ بەلگىلەندى. ئومۇمەن، شاھزادىلار تاغلاردا ۋە كەڭ دالىلاردا تۇرۇشقا، ئۆزلىرىنىڭ چارۋىلىرىنى ئېتىزلارغا قويۇۋەتمەسلىككە، ئاھالىدىن قانۇنسىز سېلىق ئېلىشتىن باشقا ۋە ھەر بىر شاھزادىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق قول ھۈنەرۋەنلەردىن تېگىشلىك كىرىم ئېلىشتىن باشقا، خەلقتىن ھېچنېمە ئالماسلىققا كېلىشتى ①.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالاھىدە بىر موڭغۇل دۆلىتى قۇرۇلدى ۋە يەرلىك ئاھالىنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن كونكرېت چارىلار تۈزۈپ چىقىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ باشلىقى خەيدۇ بولدى. لېكىن، خەيدۇ قارارگاھىنىڭ قايسى يەردە بولغانلىقى توغرىسىدا بىۋاستە مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، خەيدۇنىڭ چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دەپمۇ قىلىنغانلىقىغا قاراپ، خەيدۇنىڭ ئوردىسى يەتتەسۇدا ئىدى، دېگەن خۇلاسىغا كەلگىلى بولىدۇ. مۇسۇلمان يازغۇچىلىرى: خەيدۇ ئادىل ئىدى، ئىسلام دىنىغا ھامىيلىق كۆرسەتكەن ئىدى، دەپ ...اپ يازىدۇ. ۋەساپ ئۆزى ئەجەبلەنگەن ھالدا، خەيدۇنىڭ شۇنداق ئوبدان ئالىي دەرىجىلىك ئەسكەرلىرى بار تۇرۇقلۇق، باشقا

① بۇ مەلۇماتلار دوسسوننىڭ «موڭغۇل تارىخى» 3 - توم، 430-431 - بەتلىرىدىن ئېلىنغان.

ئۈچ موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئۇنىڭ يەرلىرىنى ئېلىۋېلىش مەقسىتىدە قىلغان داۋاملىق ھەرىكەتلى-
رىگە قارشى ھېچقانداق ھۇجۇم ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بارمىغانلىقىنى، پەقەت ئۆز يېرىنى
مۇداپىئە قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەنلىكىنى ئالاھىدە بايان قىلىدۇ. مەزكۇر ئۈچ موڭغۇل
دۆلىتى بىلەن بولغان كۈرەشنى ئۇ چوڭ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئېلىپ بارغان. چۈنكى ئۇ،
چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ جېدەل ــ ماجىرالىرى نەتىجىسىدە بەك جاپا تارتىپ كەتكەن
ئۆز قارىمىقىدىكى يەرلەردە ئوبدان تەرتىپ ئورنىتالىغان ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ، ئۇنىڭ باش-
قىلار بىلەن بولغان كۈرىشىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. باراق 1269 ــ يىلى قۇرۇلتايدىن
كېيىن، ئۆزىنىڭ پائالىيىتىگە ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزمىگەن. خەيدۇنىڭ ۋاپاتىدىن
كېيىن (1271 - يىلى ۋاپات بولغان) يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقلار نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ
قارىمىقىدىكى ئاماللار ۋەيرانچىلىققا يولۇقتى. بۇ ماجىرالارغا خەيدۇ تەرىپىدىن ئۆز ئۇلۇس-
لىرىغا باشلىق قىلىپ قويۇلغان دەسلەپكى چاغاتاي شاھزادىلىرى قارشى تۇرۇشقا ئاجىز-
لىق قىلدى. خاتىرجەملىك خەيدۇ تەرىپىدىن تالانتلىق، قاۋۇل تۇۋۋا (دۇۋا) خانلىق
ئورنىغا قويۇلغاندىن كېيىنلا ئەسلىگە كەلدى ① (1282 ــ يىل). تۇۋۋا باراقنىڭ
ئوغلى ئىدى.

خەيدۇ پادىشالىق قىلىپ تۇرغان پۈتكۈل ۋاقىت ئىچىدە، تۇۋۋا خەيدۇنىڭ ئەڭ سادىق
ئىتتىپاقچىسى بولۇپ تۇردى ۋە خەيدۇ باشقا موڭغۇل خانلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان
سوقۇشلارغا ئىشتىراك قىلدى. قۇبىلاي ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان توقۇنۇشلار، ئاساسەن،
موڭغۇلىيىدە يۈز بەردى. يەتتىسۇ ئۈچۈن جۇجى ئۇلۇسى بىلەن بولغان توقۇنۇشلار، بولۇپمۇ
بايان (ئوردانىڭ نەۋرىسى) باشچىلىقىدىكى جۇجى ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي تارمىقى بىلەن
بولغان توقۇنۇشلار ئەھمىيەتلىك ئىدى. جۇجى ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي تارماقتىكى ئۆزلىرىنى
«ئاق ئوردا» (بەزى مەنبەلەردە قارىشىچە «كۆك ئوردا») دەپ ئاتايدىغان خانلىرى،
ئەمەلىيەتتە، تامامەن مۇستەقىل بولۇپ، ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ قۇرۇلتايلىرىغا بارماي-
دىغان ئىدى. لېكىن، ئىسمىلىرىنى شەكلەن ئالتۇن ئوردىنىڭ يۇقىرىلىرىمىز، دەپ يۈرۈي-
دىغان ئىدى. بايانغا ئۇنىڭ ئەمەكە ۋەھچىسى (قېرىنداش ئۇرۇغلارنىڭ 3 ــ بوغۇنى)
كۆيۈك قارشى چىقتى ھەم خەيدۇ ۋە تۇۋۋانىڭ ياردىمى بىلەن بايانىنى قوغلىۋەتتى.

---

① جامال قارشى بۇنى ھىجرىينىڭ 681 - يىلى بولغان، دەپ يازىدۇ. راشىددىن ۋە
ۋەسسافنىڭ يازغانلىرىمۇ مۇشۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ يېزىشىچە، بۇخارا ھىجرى
674 ــ يىللىرى (مىلادى 1275 ــ 1276 ــ يىللىرى) ۋەيران قىلىنىپ، ئارىدىن 7
يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئەسلىگە كەلگەن ئىكەن. بۇنى دوسسوننىڭ «موڭغۇل تارىخى»
458 ــ بېتىدىكىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇڭ.

بايان جۇجىچىلارنىڭ باشلىقى توختىغا (1290 — 1312) ياردەم سوراپ مۇراجىئەت قىلدى. توختا ئۇنىڭغا دىگەندەك ياردەم كۆرسىتەلمىدى. چۈنكى توختىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىسيان كۆتۈرۈپ قارشى چىققان ھەربى قوماندانى نوغاي بىلەن سوقۇشىۋاتاتتى. لېكىن توختى بايانغا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئوردا ئۇلۇسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئەينى ۋاقىتتا خەيدۇ بىلەن تۇۋاغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ قويلۇقنى قايتۇرۇپ بېرىش تەلىۋىنى قويدى، ئەمما بۇ تەلەپ ئورۇندالمىدى. بايان 14-ئەسىردىمۇ قويلۇق ۋە ئۇنىڭ ئەتتىپاقچىلىرى بولغان خەيدۇ ۋە تۇۋانىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشلار ئېلىپ باردى. 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا 18 قېتىم جەڭ بولغان ①.

13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بايان قۇبلايىنىڭ ۋارىسى تۆمۈرنىڭ جۇڭگودىكى ئوردىسىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىدۇ. ئەلچىلەر خەيدۇ بىلەن تۇۋاغا قارشى ھەربى ئەتتىپاق تۈزۈشنى تەكلىپ قىلىدۇ. ۋەكىللەر خەيدۇ بىلەن تۇۋاغا قارشى بىرلا ۋاقىت ئىچىدە تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم باشلاش يەنى غەربىي شىمال تەرەپتىن توختى بىلەن بايان ئەسكەرلىرى، پېرە-يىنى سوراپ تۇرغان غازان خان غەربىي جەنۇپتىن، بەدەخشاننى سوراپ تۇرغان ھاكىم شەرقىي جەنۇپتىن، جۇڭگونىڭ ئىمپېراتورى شەرقتىن ھۇجۇم قىلسا دىگەن مۆلچەرلەردە بولىدۇ. لېكىن، خاقان تۆمۈر ئاپىسىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئەلچىلەرنىڭ بۇ تەكلىپلىرىنى رەت قىلىدۇ ②.

چىڭگىزخاننىڭ ئۇسۇلىغا ئوخشاش، خەيدۇ ئايرىم - ئايرىم ئەسكىرىي قوشۇنلار تەشكىل قىلىپ، قوشۇنلارغا ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىنى قوماندان قىلىپ بەلگىلەيدۇ. خەيدۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئوغۇللىرىغا ئۆز دۆلىتىنىڭ چېگرا رايونلىرىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. جۇڭگو بىلەن بولغان چېگرىدىكى ئەسكەرلەرگە ئوروس قوماندانلىق قىلىدى. جوجى يەرلىرى بىلەن بولغان چېگرىدىكى ئەسكەرلەرگە بايبىكچەر قوماندانلىق قىلدى، ئافغانىستان چېگرىسىدىكى ئەسكەرلەرگە ساربان قوماندانلىق قىلدى (ئافغانىستاندىن خەيدۇ بىلەن تۇۋانىڭ قوشۇنلىرى ھولاكۇ ئەسكەرلىرىنى تەدرىجى ھالدا سىقىپ چىقىرىۋەتكەن ئىدى). خەيدۇنىڭ چوڭ ئوغلى ۋە ئىزباسارى چاپارنىڭ خەيدۇ ئۆزى ھايات چېغىدا قانداق رول ئوينىغانلىقى ھەققىدە بىزگە ئېنىق مەلۇماتلار يوق. چۇ دەرياسى ۋادىسىدا شۇ چاغلاردا نۇرغۇن يېزىلار بولغان

---

① بۇ ۋەقەلەر ھەققىدە راشىددىن جۇجىچىلارنىڭ شەجەرىسىنى بايان قىلغاندا تەپسىلى سۆزلەيدۇ.

② دوسسوننىڭ «موڭغۇل تارىخى» 2 - توم، 515 - بېتى، راشىددىن ئەسەرنىڭ 611 - بېتىگە قاراڭ.

ئىدى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا خەيدۇنىڭ قىزى ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خەيدۇنىڭ قەۋ- رىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ باتۇر، پائالىيەتچان بىر قىز بولۇپ، دادىسىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە بىۋاستە قاتناشتى ۋە تۇرمۇشقا چىقىشنى ياقتۇر- مىدى ①. ئاخىردا خەلق ئىچىدە بۇ قىز ھەققىدە تۈرلۈك سۆز -- چۆچەكلەر تارقىلىپ كەتتى. بەزىلەر، خەيدۇ بۇنى قىزى سۈپىتىدە ياراتمايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇنى ھېچكىمگە ئەرگە بېرىشكە ئۇنىمايدۇ، دەپ يۈرىدۇ. بۇ گەپ تارقالغاندىن كېيىن، خەيدۇ قىزىغا: سېنى تېزرەك تۇرمۇشقا چىقارى، دەپ تەلەپ قىلىدۇ. بۇرۇن بۇ قىز پېرسىيە خانى غازانغا تۇرمۇشقا چىقىشقا ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، بۇ چاغدا بۇ مەلىكە ئۆز دادىسىنىڭ باش داستىخانچىسى (كېلىپ چىقىشى خەنزۇ) غا تۇرمۇشقا چىقىشقا ماقۇل بولىدۇ②.

خەيدۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە بىزگىچە بىر - بىرىگە زىت مەلۇماتلار يېتىپ كەلدى. راشىددىننىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، 1303 -- يىلى پېرسىيىگە شۇنداق خەۋەر يەتكەن، بۇ خەۋەرچە، خەيدۇ بىلەن تۇۋانىڭ ئەسكەرلىرى بىرىدىن سەل ئاۋالراق خاقاننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تار-مار قىلىنغان، خەيدۇ جەڭدە قۇربان بولغان، تۇۋا بولسا ئېغىر يارىلان- غان، شۇندىن بۇيان تۇۋا ساقايماس كېسەل بولۇپ قالغان. شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان ۋە شۇ ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولغان جامال قارشىنىڭ ئەسەرلىرىدىن خەيدۇنىڭ 1301 - يىلى كۈزدە ۋاپات بولغانلىقىنى بىلىمىز. دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىس- مىدا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەنىڭ خەۋىرى پېرسىيىگە بىر يېرىم يىلدىن كېيىن يەتكەن بولىدۇ. مۇشۇ پاكىتنىڭ ئۆزى راشىددىن تەپسىلى يازغان نەرسىلەرنىڭ توغرىلىق دەرىجە- سىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خەيدۇنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە ۋەسساف باشقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. ۋەسسافنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خەيدۇ خاقاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە غالىپ بولىدۇ، ئەمما كېيىن ئاغرىپ قالىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ تۇغلىق ئورۇسقا ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ئۈچۈن

---

① خوتۇلۇن چاغا (چاغا) نىڭ قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى توغرىسىدا راشىددىن كۆپ نەرسىلەرنى يازىدۇ. ماركوپولومۇ بۇنىڭ ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ. راشىددىن ئەسەرلە- رىنىڭ 1 - نەشرىنىڭ 11 - 13 - 15 - ماتېرىياللىرىغا قاراڭ. تاتارلار بۇ قىزنى ئاق يارىم دەپ ئاتايدىكەن. ماركو پولو بۇنى فرانسۇز تىلىدا «يورۇق ئاي» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، دەيدۇ.

راشىددىن: «خوتۇلۇن چاغا قورلاس ئۇرۇقىدىن بولغان ئاتباقول دېگەن ئادەمگە تۇرمۇشقا چىقتى» دەپ يازىدۇ. بۇ كىتابنىڭ بەزى تەرجىمىلىرىگە بەرگەن ئىزاھلىرىدا، ئاتباقولنى خەنزۇ ئىدى دەپ ئىزاھلايدۇ. مىنورسكى ئۆزىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدە ئاتباقولنى شىمالىي جۇڭگولۇق ئادەم، دەپلا كۆرسىتىدۇ.

سۇ ۋە ئوت - چۆپ باز جايغا ئاپىرىشنى تاپشۇرىدۇ، ئۇ ماناما مۇشۇ يۇرۇشتە ۋاپات بولىدۇ.
ھازىر خەيدۇنىڭ باش ياردەمچىسى تۇۋۋا ئەڭ ئابرويلۇق ئادەملەردىن بولۇپ قالىدۇ.
ۋەسساپنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، خەيدۇ ئۆز ئوغلى ئورۇسقا ھەر قانداق ئىشتا تۇۋۋا-
نىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا ۋەسىيەت قىلغان ئىكەن. تۇۋۋا بارلىق
شاھزادىلارنى خەيدۇنىڭ تاۋۇتىنىڭ ئەتراپىغا يىغىپ، بۇ شاھزادىلارنى خەيدۇنىڭ چوڭ
ئوغلى چاپارنى بۇلاردىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا قەسەمەت قىلىپ
كۆندۈرگەن، شۇنىڭدىن كېيىن خەيدۇنىڭ تاۋۇتى ئۆز ئورۇغىنىڭ كونا يۇرتىغا ئېلىپ
بېرىلىپ، چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى شەۋلىق دېگەن ئېگىز تاققا كۆمۈلگەن
ئىكەن. چاپار خەيدۇ دېگەن نامنى ئۆزىگە قوبۇل قىلغان. جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىغا
قارىغاندا، ئۇنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇش تەنتەنىسى 1303 - يىلى ئەتىيازدا
ئېمىل دەرياسى بويىدا بولغان ئىكەن. ئېھتىماللارغا كۆرە، بۇنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇ-
رۇشىنىڭ كېچىكتۈرۈلۈشى بىر مۇنچە ئادەملەرنىڭ، جۈملىدىن خوتۇلۇننىڭ خانلىق
تەختىگە ئورۇسنى ئولتۇرغۇزۇش تەرەپدارى بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلىنىدۇ.
پېرسىيىگە 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خەيدۇنىڭ باللىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىش، ماجى-
رالار قورالىق توقۇنۇش خاراكتېرىنى ئالدى، دېگەن خەۋەرلەر يېتىپ بارغان ئىكەن.

چاپارنىڭ خاراكتېرى — خۇي - پەيلى ھەققىدە بىزنىڭ مەلۇماتىمىز ئاز (راشىد-
دىننىڭ سۆزىگە قارىغاندا، چاپارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى رۇسلارغا ياكى چېركەسلەرگە
ئوخشايدىكەندۇق). ئەھۋالغا قارىغاندا، چاپار پۈتۈنلەي تۇۋۋانىڭ تەسىرىدە بولۇپ كەل-
گەن بولسا كېرەك. تۇۋۋانىڭ قايناپ تۇرغان جەددى پائالىيىتى راشىددىننىڭ «ئۇ ساقاي-
ماس ئاغرىق ئىدى» دېگەن سۆزلىرىنى تولۇق ئىسپاتلىمايدۇ. جامال قارشى تۇۋۋانى چاپار
ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي تىرىكى دەپ كۆرسىتىدۇ. خەيدۇ ۋاپاتىدىن كېيىن يۈز بەرگەن ھالە-
مانچىلىقلار بىلەن ئاجىزلىشىپ قالغان دۆلەتنىڭ ئومۇمى ۋەزىيىتى خېلى ئېغىر ئىدى. توختا
قويلۇقنى تاپشۇرۇپ بېرىڭلار، دېگەن تەلەپنى يەنە قوزغىدى. ئۇنىڭ تەلىۋى رەت قىلىنغان-
دىن كېيىن، توختا 2 تۈمەن ئەسكەرنى بايانغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. 1303 -
يىلى 2 - ئاينىڭ بېشىدا، راشىددىننىڭ سۆزىگە قارىغاندا، بايانىڭ ئەلچىلىرى باغداد
شەھىرىگە كېلىدۇ. ئەلچىلەر بايانىڭ، چاپار بىلەن تۇۋۋاغا قارشى شۇ يىلىنىڭ ئىچىدە
ھۇجۇم باشلاشقا تەييار تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. بايانىڭ ئەسكەرلىرى خاقاننىڭ
ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ ئىككى قوشۇننىڭ قوشۇلۇشىغا پۈتلە-
كاشاڭ بولۇش ۋەزىپىسىنى خەيدۇ ئۆزى ھايات چېغىدىلا ئوغۇللىرى باي كېچەر ۋە شاھ-
لارغا، مۇنكې خاننىڭ نەۋرىسى تودا — تۆمۈرگە ۋە ئارىق بوقىنىڭ ئوغلى مەلىك - تۆمۈر
قاتارلىقلارغا تاپشۇرىدۇ. ئەلچىلەرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئوردا ئۇلۇسىنىڭ كۆپ قىسمى

بايان ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇپ تۇرغان، قويلىۇقىنىڭ تەسىرىدە بولغان. بايانىنىڭ ئەسكەرلىرىنى دائىم بىلۇپ تۇرىدىغان بۇ سوقۇشلار بەك ئاجىزلىتىپ قويىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمىلا ئاتلىق ئىدى. ئېھتىمال، بۇ ئۇرۇشلار ئوردا ئۇلۇسىنىڭ مەركىزىنى يەتتە سۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىن سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا يۆتكىشىگە سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. ئوردا ئۇلۇسىنىڭ مەركىزى يەتتە سۇنىڭ شىمالىدا 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرغانلىقى بىزگە مەلۇم ئىدى.

دەل شۇ يىللاردا تېۋانىڭ تەشەببۇسى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىكرى پەيدا بولدى. بۇ بىرلىكنىڭ شەكلى شۇ چاغلاردا پەقەت فېدېراتسىيە شەكلىلا بولۇشى مۇمكىن ئىدى (ئۇنىڭدىن ئوشۇقراق تەلەپنى قويۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى). ئايرىم دۆلەتلەرنىڭ باشلىقلىرى خاقاننىڭ شەكلەن رەھبەرلىكى ئاستىدا، ئۆز ئارا سوقۇشماستىن تىنچ تۇرۇش مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۈستىگە ئېلىشلىرى لازىم ئىدى. پۈتكۈل ئىمپېرىيىنىڭ كەڭ تېررىتورىيىسىدە بىردە تىجارەت تاماملەن ئەركىن بولۇشى كېرەك ئىدى. مۇشۇنداق پىلان ھەممىدىن ئاۋال خاقان ھوزۇرىغا قويۇلدى. خاقان بۇنىڭغا تولۇق قوشۇلدى. 1304 - يىلى 8 - ئايدا خاقاننىڭ ئەلچىلىرى چاپار بىلەن تېۋانىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە پېرسىيىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردىمۇ ۋە جوجى ئەۋلادىنىڭ ئوردىسىدىمۇ تېۋانىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا قارشىلىق بولمىدى. شۇنداق قىلىپ توختام تۈزۈلدى. ئەمما بۇ توختام كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن قۇرۇق بىر قەغەز بولۇپ قالدى.

1305 - يىلى ماۋارائۇننەھردە چاپار ئەسكەرلىرى بىلەن بەزى بىر چاغاتاي شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار پەيدا بولدى. مەزكۇر شاھزادىلار مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە يولۇقتى. تېۋا چاپارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ياش باللارنىڭ يېڭىلتەكلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن ئەپۇ سورىدى. بۇ ياش يىگىتلەر ئۇنىڭ سۆزىچە كۆڭۈلسىز ۋەقەلەرگە سەۋەب بولغان ئەمەلدى باولىق جاڭجاللارنى بىتەرەپ ئادەملەر ھۆكۈم چىقىرىپ بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. بۇ تەكلىپ قوبۇل قىلىندى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىگە ۋاستىچىلىك قىلىدىغان ئادەملىرىنى بەلگىلىدى ۋە بۇ ئادەملەر تاشكەنتكە يىغىلىپ باش قوشماقچى بولدى، ئەمما كېلىشىم شاھزادىلار تەرىپىدىن بۇزۇلدى (بۇ شاھزادىلار ئىچىدە يالغۇز چاغاتايىنىڭلا ئەمەس، ئۆگەدەينىڭمۇ ئەۋلادلىرى بار ئىدى). مەزكۇر شاھزادىلار چوقبالىق دېگەن يەردە چاپارنىڭ نۆكىسى شاھنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. شاھ ئۆز دۈشمەنلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ سەپلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا تېۋانىڭ يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئارپا دېگەن جايدا قىشلاۋاتقان ھەربىي قوماندانلىرى شاھ ئەسكەرلىرىگە

ئىككىنچى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. شاھ ئۆزىنىڭ قالغان 7 مىڭغا يېقىن ئەسكىرى بىلەن قېچىپ كەتتى ۋە ئۇ كەينى باي كېچەرنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭغا قوشۇلدى. بۇ جەڭدە غالىپ كەلگەن نادىمار تالاس ۋادىسىدا شاھنىڭ - ئالتۇن ئوردا - سىنى ۋەيران قىلدى ۋە خوشنا شەھەرلەرنىمۇ تالان - تاراجغا سالدى. چاپار بۇ چاغلاردا ئىرتىش دەرياسى بويىدا، ئالتايغا يېقىن جايلاردا خاقاننىڭ ھەربىي قوماندانلىرى بىلەن سوقۇشىۋاتاتتى. تۇۋا بۇ ھەربىي قوماندانلارنى دۈشمەنلىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ ئوت ئېچىش ھەققىدە گەپ قىلىپ يۈرۈپ كۈندۈرگەن ئىدى. چاپار ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ ۋە شاھزادىلارنىڭ يۈز ئۆرۈشى نەتىجىسىدە يېنىدا قالغان 300 چە ئاتلىق ئادىمى بىلەن تۇۋانىڭ قېشىغا كېلىشكە مەجبۇر بولىدى. تۇۋا چاپارنى رەھىمدىللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا تۇرىدىغان ئالاھىدە يۇرت كۆرسىتىپ بەردى. چاپارنىڭ ئوغۇللىرىمۇ غالىپ كەلگۈچىلەرگە ئىتائەتچانلىق كۆرسەتتى. چاپارنىڭ ئۆز يەرلىرى (ئەنچىسى) باي كېچەرگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. كۈيۈك خاقاننىڭ نەۋرىسى تۆكمەنگە ئۆز بوۋىسىنىڭ يۇرتى تەگدى. خەيدۇنىڭ مەلىك تۆمۈر بىلەن بىللە خاقاننىڭ يېنىغا كەتكەن ئەسكەرلىرىدىن باشقا ئادەملىرى تۆكمەن، باي كېچەر ۋە شاھلارغا بۆلۈپ بېرىلدى. بۇ يەردە شاھقا چوڭ ھۆرمەت كۆرسىتىلدى.

ۋەسساپنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى بىر يىلنىڭ ئىچىدە بولۇپ ئۆتكەن. ۋەسساپنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، تۇۋا 1307 - يىلى پالەچ كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان ئىكەن. ئەمما، راشىددىننىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، تۇۋا مېڭىسىگە سوغ تېگىپ ئۆلگەن ئىكەن ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى خەۋەر 1306 -- يىلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى پېرسىيىگە يېتىپ كەلگەن. شاھزادىلار تۇۋانىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى كۈنچەكنى باركۆلدىن (ئەسلىدە بارسكۆل -- يەنى بارسلار ئولتۇرغۇن كۆل دېگەن مەنىدىكى گەپ) چاقىرىپ ئېلىپ كېلىپ، ئالمالىقنىڭ يېنىدا سەپكۈنبالا دېگەن جايدا خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. كۈنچەك 1308 -- يىلى يۇلتۇزدا ۋاپات بولدى . بۇ خانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا شاھزادىلارنىڭ بىر قېتىم ئىسيانى بولدى. ئىسيانچىلار بۆرى بېشى دېگەن جايدا (بۇ جاي تۆمۈرلەڭنىڭ ھەربىي يۈرۈش تارىخىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ، جاينىڭ ئۆزى سىر دەريا ئوبلاستىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياكى يەتتە سۇنىڭ غەربىي قىسمىدا بولسا كېرەك) ئاۋال غالىپ كەلدى، كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ يۈز ئۆرۈشى نەتىجىسىدە تار - مار قىلىندى. ئىسيانچىلارنىڭ باشلىقى ئۆگدەينىڭ ئەۋلادىدىن بولغان شاھزادە كۆرسېبە قېچىپ كېتىۋاتقان يېرىدە ئۆلتۈرۈلدى.

① بۇ ۋەقەلەرنى راشىددىننىڭ يازغانلىرىدىن ئالدۇق، ۋەسساف بۇ ھەقتە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.

خالىق تەختىنى بۇ قېتىم 1251 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن بۆرىنىڭ نەۋرىسى شاھزادە تالىكو ئىگەللىۋالدى. بۇ ئادەمنىڭ يېشى چوڭ يىمپىقالىغان ئىدى. تالىكو كەرمەنىڭ دەل كىمنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمى خىزىر ئىدى. باشقا شاھزادىلار تالىكونىڭ ئىسلام دىنىغا بېرىلگەك يان بېسىپ ئۇنى ھىمايە قىلغانلىقى ئۈچۈن ۋە شۇنىڭدەك تۇۋۋانىڭ ئوغلى ھەممە ئۇنىڭ ئەمىرلىرىگە قارشى قوللانغان چارىلىرى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن نارازى ئىدى، باشقا نۇرغۇن ئادەملەر خانلىق تەختىگە تۇۋۋانىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرسى ئولتۇرغان بولسا قانۇنلۇق بولار ئىدى، دەپ ھېساپلىغان ئىدى. بۇخارادىكى ئادەملەردىن بۆرىنىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئۆرۈك دىگەن ئادەم. چاپارنىڭ ئىنىكىسى شاھ قاتارلىقلار قوللايتتى. گەپ - سۆزلەرگە قارىغاندا، بۇ ئادەملەرگە چاپارنىڭ ئۆزى قۇتۇراتقۇلۇقى قىلغان ئىكەن. تالىكو بارلىق شاھزادىلارنى چوڭ تويغا يەنى قۇرۇلتايغا تەكلىپ قىلغاندا، ئۆرۈك بىلەن شاھ بۇ يەرگە كېلىشكە ئۇنىماي ئىسيان كۆتەرگەن. جەڭ مەيدانىدا ئۆرۈك ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئۆلتۈرۈلگەن. شاھ ئەسىرگە ئېلىنغان. تالىكو ئەسكەرلىرىنىڭ باشقا ئىسيانچىلارغا قارىتا قىلغان ھەركەتلىرىمۇ ئوبدان ئوڭۇشلۇق بولغان. خان بىلەن ئوچۇق مەيداندا كۆرەش ئېلىپ بېرىشتا ئاجىزلىق قىلغان تۇۋۋانىڭ ئوغۇللىرى تەكلىپكە بىنائەن تويغا كەلگەن ۋە بۇ يەردە خاننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن سۇيىقەست ھازىرلىغان. كېچىسى تۇۋۋانىڭ ئوغلى كېپەك 300 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن تۇيۇقسىزدىن خان ياتقان چېدىرغا ھۇجۇم قىلىپ تالىكونى ئۆلتۈرگەن. ۋەسساپنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، ① ئىش 1308 — 1309 - يىللاردا (ھىجرىيە 708 - يىلى) يۈز بەرگەن ئىكەن موڭغۇل تارىخىنىڭ شەجەرىسىنى يازغان ئاپتور تالىكونىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتىنى 1309 — 1310 - يىللار (ھىجرىيە 709 - يىل) دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ئۆلگەن ۋاقتىنى ھىجرىيە 710 - يىل دەپ كۆرسىتىدۇ.

چاغاتاي ئۇلۇسىدا پەيدا بولغان بۇ مالىمانچىلىق چاپاردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنى پەيدا قىلدى. چاپار تۆكمە، باي كېچەر ۋە ئوردۇسىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىككە كېلىپ كېبەككە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە تار - مار قىلىندى. چاپار تۆكمەنىڭ ماقۇللىقىنى ئالغاندىن كېيىن ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇ ئىگەللەپ تۇرغان يەرلەرگە كەردى. بۇ يەردە ئۇلار

① ۋەسساف مۇشۇنداق دەپ يازىدۇ. لېكىن بۇنى راشىددىننىڭ يازغانلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ. ۋەللىرىغا قارىغاندا، بۇنىڭ دەل مۇشۇنداق بولۇشىغا ئاز - تولا گۇمانىمۇ يوق ئەمەس. شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى، راشىددىننىڭ قەدىمقى قول يازمىلىرىغا قارىغاندا، تالىكو بۆرىنىڭ بالىسى بولماستىن، چاغاتاينىڭ ئۆزىنىڭ بالىسى بولۇشى مۇمكىن.

ئوتتۇرىسىدا جەدەل چىقتى. چاپار تۆكمەنى تار - مار قىلىپ، ئۇنىڭ يۇرتىنى ۋەيران قىلىپ، شەرق تەرەپكە — خاقاننىڭ يېنىغا ماڭدى. تۆكمە قېچىپ يۈرگەن يېرىدىن كېبەك-نىڭ قوشۇنلىرىغا يولۇقۇپ قېلىپ، ئاردا جەڭ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. دۆلەت مانا مۇشۇنداق ئۆز ئارا ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە بەك خانىۋەيران بولدى. بولۇپمۇ دېھقانچىلىق ۋە سودا - تىجارەت قاتتىق زەربە يېدى. كېبەك بارلىق شاھزادىلارنى قۇرۇلتايغا كېلىشكە تەكلىپ قىلدى (ۋەسسافنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، مەزكۇر قۇرۇلتاي ھىجرىيە 709 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئېچىلغان ئىكەن)، قۇرۇلتايدا خانلىق تەختىگە كېبەكنىڭ ئاكىسى ئېسەن بۇقا قويۇلدى. بۇ ئادەم شۇ چاغلاردا شەرق تەرەپتە خاقانغا بىۋاستە قاراشلىق يەرلەردە ئىدى. خەيدۇغا تەگىشلىك جايلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەندىلىكتە چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. خەيدۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن پەقەت شاھ يالغۇزلا ئالاھىدە ماكانغا ئىگە بولدى ۋە ئالاھىدە مىڭبېشى بولدى.

ئېسەن بۇقا ئۆزىگە تېگىشلىك يەرلەردە مەلۇم دەرىجىدە ئىچكى تەرەپتىن تېچلىق - خاتىرجەملىك ئورنىتىشتا مۇۋەپپەق بولدى. لېكىن، ئۇ، خانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرلەردە، تاشقى تەرەپتىن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە بۇ سوقۇشلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكى مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ پاراۋانلىقىغا تەسىر كۆرسەتتى. قىشتا قوبۇق دەرياسى بويىدا، يازدائىسون - مودىن دەرياسى (ئېرتىش دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى) بويىدا تۇرغان خاقان ئەسكەرلىرىنىڭ قاراۋۇللىرى بىلەن بولغان چېگرا توقۇنۇشلىرى ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقاردى ①. بۇ ئۇرۇش داۋامىدا خاقان قاراۋۇلىنىڭ قوماندانى 3 ئاي داۋامىدا بېسىپ بارىدىغان يەرلەرنى ۋەيران قىلدى. خاقاننىڭ باشقا بىر تارماق ئەسكىرى قىرىق كۈندە بېسىپ بارىدىغان يەرلەرنى خانىۋەيران قىلدى. خاقاننىڭ ئەسكەرلىرى ئېسەن بۇقىنىڭ ئۆزىنىڭ قىشلىق قارارگاھىنى (ئىسسىق كۆل يېنىدا) ۋە يازلىق قارارگاھىنى (تالاس يېنىدا) تالان — تاراج قىلدى. ئېسەن بۇقىنىڭ 1312 - يىللاردا جوجى ئۇلۇسىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان ئۆزبەك بىلەن بىرلىشىپ، خاقانغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە بولغان دەسلەپكى ئۇرۇنۇشلىرى باشقا چىقمىدى، پەقەت 1315 — يىلىغا كەلگەندە، بۇ ئىككىسىنىڭ شۇ چاغدا پېرسىيىنى سوراپ تۇرغان ئولجەيت ② كە بولغان ئورتاق دۈشمەنلىكى ئاساسىدا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئانچە - مۇنچە يېقىنلىشىش يۈز بەردى. چاغاتاي ئەسكەرلىرى پېرسىيىدە شاھزادە ياساۋۇرنىڭ خائىنلىقى نەتىجىسىدە يەنىلا ھېچقانداق نەتىجىگە ئىگە بولالمىدى.

---

① بۇ سوقۇش ھەققىدە راشىددىننىڭ يازغانلىرىغا قاراڭ، ئاسىيامۇزېيخانىسىدىكى قوليازمىلارنىڭ 566 - نومۇر 556 - a (D • 66) 473 - ۋارىقى.

② دوسسون «موڭغۇل تارىخى» نىڭ 4 - تومى 574 بېتىگە قاراڭ.

تارىخچىلار ئەمەن بوقتىنىڭ ۋاپات بولغان يىلى ئۈستىدە توختىمايدۇ. ئېھتىماللارغا كۆرە، ئۇ 1318 - يىل ئەتراپىدا ۋاپات بولغان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇنىڭ ئوكىسى كېبەك 8 يىل يۇرت سوراپ، 1326 - يىلى (ھىجرىيە 726 - يىلى) ۋاپات بولغان. بۇ مەلۇمات شۇ چاغلاردا چىقىرىلغان مېتال پۇللاردىن ئېلىنغان. تارىخچىلار كېبەكنىڭ ئۆلۈمىنى 721 - ھىجرىيىدە بولغان، دەپ خاتا ھۆكۈم چىقىرىپ كەلگەن. ئەرەپ سايياھەتچىسى ئىبنى باتتۇتا 1333 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن ۋە بۇ يەردە كېبەك توغرۇلۇق بەزى گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلىغان. شۇ گەپ - سۆزلەرگە قارىغاندا، كېبەك ئادىل ھاكىم بولغان. پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۆزى شامان دىنىدا بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، دائىم مۇسۇلمانلارغا يان بېسىپ، ئۇلارنى ھىمايە قىلىپ كەلگەن ①. كېبەكنىڭ دۆلەتنىڭ پاراۋانلىقىغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى تارىخچىلارمۇ ئەس- كەرتىپ ئۆتىدۇ. مۇسەۋى بۇ جەھەتتە كېبەكنى ئەمەن بوقا بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. لېكىن كېبەك پەقەت ماۋارائۇننەھر بىلەن ئافغانىستانغىلا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇنىڭ پايى- تەختى شۇ چاغدا نەخشەپ شەھىرى بولغان ئىكەن. بۇ شەھەرنى كېبەك ئۆزىگە پايتەخت قىلغاندىن كېيىن، «ساراي-ئوردا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قارشى دېگەن نامغا ئۆزگەرتكەن (كېبەك مۇشۇ شەھەردىن 15 چاقىرىم يەنى 2،5 فەرساخ يىراقلىقتىكى بىر جايغا ئالاھىدە بىر ساراي سالدۇرغان ئىكەن ②).

تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، كېبەك مەيلى ئۆلۈم بىلەن ۋاپات بولغان ئىكەن. ئىبنى باتتۇتانىڭ سۆزىچە بولسا، ئۇ، ئۆزىنىڭ ئوكىسى تارماشىرىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئىكەن. كېبەك ۋاپاتىدىن كېيىن تارماشىرىن خانلىققا كۆتۈرۈلگىچە تۇۋانىڭ ئەل- چىگىدەي ۋە دۇررا - تېمۇر ئىسىملىك باشقا ئىككى ئوغلى ئاز ۋاقىت يۇرت سوراپ تۇرغان ئىكەن. ئەلچىگىدەي ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا كاتولىك دىنىنىڭ تەشۋىقاتى خېلىلا ئۇلغىيىشقا باشلىغان ئىكەن. بىزنى دومىنىكالىق فوما مانگا زولا ئېلىپ بارغان. فوما 1329 - يىلى ئاۋىن ئونغا قايتىپ كېتىدۇ. پاپا (كاتولىك دىنىنىڭ باشلىقى) ئىۋان XXII ئۇنى قايتىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا - سەمەرقەنتكە خىرىستىيان دىنى مۇتەۋەللىسى ئەمەلى بىلەن ئېۋەتىدۇ. ئۇنىڭ قولىغا ئەلچىگىدەيگە تاپشۇرسۇن، دەپ مەخسۇس بىر پارچە خەت بېرىدۇ. ئەمما فوما قايتىپ كەلگىچىلىك، مېتال پۇللاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەلچىگىدەي ئالەمدىن ئۆتكەن بولىدۇ. (ئەلچىگىدەي زامانىسىدىمۇ، كېبەك زامانىسىدىمۇ مۇشۇ دۆلەتتىكى ئاساسىي رول ماۋارائۇننەھردە بولغان ئىكەن).

---

① ئىبنى باتتۇتانىڭ 3 - توم، 31 -، 32 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② بۇ مەلۇمات شەرەپىددىن يەزدىنىڭ پ. ت. دېلە. كروئا تەرجىمە قىلغان 1 - توم 95 - بەتتىن ئېلىنغان.

دۇۋا - تۆمۈر خانلىق تەختىگە كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر. ئېھتىماللارغا قارىغاندا، شەرقىتىكى بىر ئوبلاستنىڭ ۋالىيسى بولغان بولسا كېرەك. جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدا ئۇنىڭ يۇرتىدا قۇرغاقچىلىق ئاپىتى پەيدا بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن جۇڭگودىن ئەۋەتىلگەن ئىقتىسادىي ياردەم ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان ئىكەن.

ئۆلچەملەرگە قارىغاندا، 1326 - يىلنىڭ ئاخىرى تەختكە ئولتۇرغان تارماشىرىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە بۇ ئادەمگە مۇسۇلمانچە ئالائىددىن (دىنىنىڭ ئۇلۇغلىقى) دېگەن نام بېرىلىدۇ. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە موڭغۇل خەلقى ئادەتلىرىگە سەل قارىغانلىقى تۈپەيلىدىن، موڭغۇللار ئۇنىڭغا — تارماشىرىنغا قارشى چىقتى. تارماشىرىن ئادەتتە ئۇزۇن ھەر يىلى بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان شاھزادىلارنى چوڭ تويغا تەكلىپ قىلىش ئىشىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئۇ ئافغانىستاندا سوقۇشلار ئېلىپ باردى ۋە ئەسكەر باشلاپ ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلدى ①. ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا پەقەتلا كۆڭۈل بۆلمىدى، ئۆزى خانلىق قىلىپ تۇرغان يىللارنىڭ ئاخىرقى تۆت يىلى ئىچىدە، ئالمالىق شەھىرىگە ۋە شەرق تەرەپتىكى يەرلىرىگە بىرەر قېتىممۇ بارمىدى. بۇ ئۇرۇندا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك، مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە چوڭ ھەۋەس بىلەن بىيان باسقان مۇبارەكشاھ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا خانلارغا موڭغۇللارنىڭ نارازى بولۇشى، ئىككىنچى تەرەپتىن، كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئولتۇراقلاشقان ئاھالە ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي كۆرەشلەرگىمۇ باغلىق. 1334 - يىلى دۇۋا تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى بۇزان دېگەن ئادەم موڭغۇللارنىڭ ياساسىغا (ئادەت قانۇنىغا) خىلاپلىق قىلدىڭ دەپ، تارماشىرىنغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئىبنى باتتۇتانىڭ گۇۋاھلىق بېرىپ يازغانلىرىغا قارىغاندا، بۇزان مۇسۇلمان ئىكەندۇق، (شەرەپىددىن ۋە ئۇلۇغبەگنىڭ مەلۇماتلىرىغا زىت كېلىدۇ②) لېكىن خەلقنىڭ ئادەتلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ئىكەن. تارماشىرىن چەت جاي — غەزنە تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما يولدا كېبەكنىڭ بالىخنى سوراپ تۇرغان ئوغلى ياڭگى تەرەپتىن قولغا چۈشىدۇ. ئۇ بۇنى بۇزانغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ ۋە نەتىجىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئىبنى باتتۇتا بۇزان ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ: ئۇ، پۇخرالىرىغا نىسبەتەن ئادىل ئەمەس ئىدى، مۇسۇلمانلارنى بوزەك قىلاتتى، خرىستىيان دىنىدىكىلەرگە ۋە يەھۇدىي

---

① بۇ ھەربىي يۈرۈشلەر ھەققىدىكى بايانلاردا بەزى زىت كېلىدىغان مەلۇماتلارمۇ بار. بۇ ھەقتە مەھدى ھۈسەيىننىڭ ئەسىرىگە قاراڭ. 100 — 107 - بەتلەر.

② بۇ ۋەقەلەر ھەققىدە ئىبنى باتتۇتا بەك تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. ئىبنى باتتۇتا 3 - توم 47 — 51 - بەتلىرىگە قاراڭ.

(يېپۇرى) لارغا ئۆزلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىنى ئىسلامغا كەلتۈرۈۋېلىشىغا رۇخسەت قىلغان، دەيدۇ. شەرەپىددىن ۋە مۇسەۋۋىنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، بۇزان كۆپلىگەن شاھزادە ۋە ئەمىرلەرنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقان ئىكەن. مىتال پولالاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇزاننىڭ خانلىق قىلغان دەۋرى ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان. تۇۋاننىڭ نەۋرىسى ئىر بۇگۇننىڭ ئوغلى جەڭگىچى يەنىلا شۇ 1334 - يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردۇ.

جەڭگىچى ئىسلام دىنى تەرەپدارى ئەمەس ئىدى. مۇسەۋۋى بۇ ئادەمنى بۇددا دىنى راھىبلىرىنىڭ يان باسارى ئىدى، دەپ سۆزلەيدۇ. جەڭگىچى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانىدا قەيسەر، جۇڭگو موڭغۇللىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغان ئىدى. 1322 - يىلى ئۇ قولغا چۈشكەن 172 رۇس ئەسىرنى جۇڭگوغا يوللاپ بېرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا نۇرغۇن پۇل ئىنئام قىلىدۇ ①. خان ئاساسەن ئالمالىق شەھىرىدە تۇرغان بولسا كېرەك. ئۇ خانلىقتا تۇرغان چاغدا كاتولىك دىنىنىڭ تەشۋىقاتچىسى مۇشۇ يەرگە كەلتۈرۈلىدۇ. جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئارخىيېپىسكوپ (خرىستىيان دىنىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ۋەكىللىسى) سۈپىتىدە تەيىنلەنگەن فىرانسىسكانلىق نىكولاي دېگەن ئادەمنى جەڭگىچى ئوردىسى ئوبدان قوبۇل قىلىدۇ. كاراسمون ۋە يوخاننەن (نىستورىيان دىنىدىكى ئادەملەر بولسا كېرەك) دېگەن يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار پاپا تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن خىرىستىيان دىنىنىڭ بۇ باشلىقى شەرىپىگە، ئالمالىق يېنىدىكى چوڭ بىر جاينى ئىنئام قىلدى. كېيىن بۇ يەرگە ناھايىتى چىرايلىق چېركاۋ سېلىندى. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، بىز ئالمالىق شەھىرىگە بورگۇندىيەلىك رىچارد ئىسىملىك ئادەمنىڭ يېپىسكوپ ۋەزىپىسى بىلەن كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئىسكەندىرىيەدىن كەلگەن ماناخ (دەرۋىش) فىرانسىسكا، رايموند روفىلارنى، ئىسپانىيەدىن كەلگەن پوپ پاسخالىسنى، پورۇۋانىستىن كەلگەن ئاكيا - ئۈركا دىنىدار پېتىر دېگەن ئادەمنى، ئىسكەندىرىيەدىن كەلگەن لاۋرىنتىيي دېگەن كىشىلەرنى كۆرىمىز. بۇ ئادەملەر ئاغرىپ قالغان خاننى داۋالاپ ساقايتىدۇ. داۋالاپ ساقايتقانلىقى ئۈچۈن خاننىڭ 7 ياشلىق بالىسىنى خىرىستىيان دىنىغا چوقۇندۇرۇشقا رۇخسەت ئالىدۇ ۋە بۇ بالىغا ئىيۇئان دەپ نام بېرىدۇ. پاسخالىس 1338 - يىلى كۈن - ئۈرگەنچ دېگەن جايدىن يولغا چىقىپ، 5 ئاي دېگەندە ئالمالىققا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ئادەمگە يولدا ئاستا مېڭىشقا، بەزى يەرلەردە توختاپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ، چۈنكى مەملىكەت ئىچىدە جېدەل - ماجرا بولۇۋاتقان ئىدى. مۇشۇ ماجرالار داۋامىدا جەڭگىچى ئۆزىنىڭ ئۆكىسى تەرىپىدىن

---

① بەرەتش نەيدىر ئەسىرىنىڭ 2 - تومى 81 - بېتىگە قاراڭ.

ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇسەۋىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، جەڭگەچى كېچىسى ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىقلانماي قالغان. پاسخالىسنىڭ گۇۋالىقىنى ئۆتۈپ يېزىشىچە، جەڭگەچىنىڭ قاتىلى ئۇنىڭ ئۆز ئوكىسى ئېبون تۆمۈر بولىدۇ. ئولۇقبەگنىڭ سۆزلىرىدىمۇ بۇ مەسىلىنى راست دەپ قارايدۇ. ئېبون تۆمۈر بۇ ئىشتا كېيىن بەك ئۆكۈنۈپ ۋىجدانى ئازابلىنىپ ساراڭ بولۇپ قالىدۇ ۋە نەتىجىدە ئۆز ئاكىسىنى ئۆلتۈرۈشكە دەۋەت قىلغان ئاپىسىنىڭ ئىككى ئەمچىكىنى ئويۇپ كېسىۋېتىدۇ.

1338 - 1339 - يىللاردا، يەتتە سۇدا دەھشەتلىك ۋابا كېسىلى ئاپىتى يۈز بېرىدۇ. بۇ مەسىلىنى نەستورىيان دىنىدىكىلەر يېزىپ قالدۇرغان. ئەمما پاسخالىسنىڭ يازغانلىرىدا ۋە باشقا تارىخىي مەنبەلەردە بۇ مەسىلە زىكرى ئېتىلمەيدۇ.

ئېبون - تۆمۈر ئۆگەدەي ئەۋلادىدىن بولغان شاھزادە مۇسۇلمان ئەلى سۇلتان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەلى سۇلتان خانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتتا، خرىستىيان دىنىغا قارشى دەھشەتلىك زۇلۇم يۈرگۈزىدۇ. بۇ ئىشتا مۇسۇلمان دىنىدىكى ئاددىي پۇقرالار ئىشتىراك قىلىدۇ. نەتىجىدە، يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن كاتولىك دىنىدىكى مىسسىيونېرلار 1339 - يىلى ئازاپ بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇ يۈرگۈزۈلگەن زۇلۇملار نەتىجىسىدە، يەتتە سۇدىكى نەستورىيان دىنىدىكىلەرمۇ زىيان تارتقان بولسا كېرەك. بۇ نەستورىيان دىنىدىكىلەر ئىچىدە دۆلەت ئىچىدە ئەمەل تۇتۇپ تۇرغانلارمۇ بار ئىدى ②. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئەلى سۇلتان يالغۇز خرىستىيان دىنىغىلا قارشى قاتتىق قوللۇق قىلىپ قالمىغاندەك كۆرۈنىدۇ. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىمۇ بۇ ئادەمنى قاتتىق زالىم ئىدى، دەپ يازىدۇ. ئەلى سۇلتاننىڭ ئورنىغا كۆن - چەك دېگەن خاننىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت پولات دېگەن ئادەم ئولتۇرىدۇ. كېيىن مۇھەممەت پولاتنىڭ ئورنىغا ياساۋۇرنىڭ ئوغلى قازان دېگەن ئادەم ئولتۇرىدۇ.

ئەمىنى باتتۇتا بۇ خانلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەيدۇ. ئۇنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، بۇزان خانغا قارشى ياساۋۇرنىڭ ئوغلى خەلىل قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىققان ئىكەن. خەلىلگە بۇ ئىشتا گېراتنىڭ پادىشاسى مەلىك خۇسەيىن ياردەم كۆرسەتكەن ئىكەن. مەلىك خۇسەيىننىڭ ئىتتىپاقچىسى ۋە ۋەزىرى تېرمىزلىق ئالا ئەلمۇلۇك خۇداۋەندە زادە دېگەن ئادەم ئىكەندۇق.

جەڭ ۋاقتىدا بۇزاننىڭ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرى بۇزاننى تۇتۇپ دۈشمەنگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، كېيىن بۇزان بوغۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. خەلىل ماۋارائۇننەھرگە ئىگە بولىدۇ

---

① ھۇۋاسوننىڭ: «قوشۇمچە ۋە تۈزۈتىشلەر» دېگەن كىتاۋىنىڭ 306 - بېتىگە قاراڭ.

② ھۇۋاسوننىڭ: «قوشۇمچە ۋە تۈزۈتىشلەر» دېگەن كىتاۋىنىڭ 307 - بېتىگە قاراڭ.

ۋە ئالمالىق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ. تاتارلار ئۆزلىرىگە باشقا بىر ئادەمنى خان قىلىپ كۆتىرىدۇ ۋە خەلىلگە قارشى چىقىدۇ. ئەمما، سوقۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. خەلىل ئالمالىقنى ئىگەللەيدۇ، جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغىچە يېتىپ كېلىدۇ ۋە قارا قورۇم، بەشبالىق دېگەن شەھەرلەرنى بېسىۋالىدۇ. جۇڭگونىڭ ئىمپېراتورى خەلىلگە قارشى ئەسكەر چىقىرىدۇ، كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىپ تىنچلىق بىتىمى تۈزىدۇ. خەلىل خۇداۋەندە زادىنى ئالمالىقتا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى سەمەر-قەنتكە قايتىپ كېلىدۇ. خۇداۋەندە زادىنى كۆرەلمىگۈچىلەر ئۇنى خەلىلگە چېقىپ، ئۇنىڭدا گۇمان پەيدا قىلىپ قويىدۇ. خەلىل ئۆزىنىڭ ۋەزىرىنى ئالمالىقتىن چاقىرتىۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشى بىلەنلا ئۇنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىدۇ. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن، خەلىل بىلەن مەلىك خۇسەيىن ئارىسىدا ماجرا تۇغۇلىدۇ. خەلىل جەڭ مەيدانىدا مەغلۇپ بولىدۇ ۋە ئۇنى گىراتنىڭ پادىشاسىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، گىرات پادىشاسى ئۇنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىپ، تۇرۇشقا يۇقۇرى تەمىنات بەلگىلەپ بېرىدۇ. 1347 - يىلى باھار پەسلىدە ئىبنى باتتۇتا ھىندىستاندىن قايتىپ كېلىۋېتىپ گىراتتىن ئۆتكەندە، خەلىل يەنىلا مۇشۇ شەھەردە ئىكەندۇق.

مۇشۇ بايان قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە راست ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش خېلى تەس، مۇشۇ بايان قىلىنغان پاكىتلارغا قارىغاندا، خەلىل قازانغا ئوخشايدۇ ۋە تارىخچىلار تەرىپىدىن ئىسلەپ ئۆتۈلمەيدۇ. ئەمما، 743 - ۋە 744 - ھىجرىيە يىللىرىدىكى يەنى مىلادى 1342 - ، 1344 - يىللاردىكى تەڭگىلەردە ئۇنىڭ نامى ساقلىنىپ قالغان. خۇسە-يىن بىلەن بولغان جېدەل - ماجرانى ۋە كېيىن ئوتتۇرىدا بولغان يارىشىشنى تارىخچىلار قازاننىڭ ئۈستىدىن غالىپ كەلگەن تۈرك ئەمىرى قازاغان ئىسمى، دەيدۇ.

قازان ئۆز ئارا جېدەل - ماجرالار نەتىجىسىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن خان ھاكىمىيىتىنىڭ ئابروي - ئىناۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆردى، تۈرك ئەمىرلىرى بىلەن كۆرەش قىلدى، ئەمما بۇ كۆرەش قازان ئۈچۈن ئوڭۇشسىز بولدى. 1347 - يىلى، قازان ئەمىر قازاغان بىلەن بولغان جەڭدە ھالاك بولدى. ماۋارائۇننەھردىكى شۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن چاغاتاي خانلىرى شەكلى ئۈچۈنلا قويۇپ قويۇلغان ئادەملەر بولۇپ، ئەمەلىي ھوقۇق - ھاكىمىيەت تامامەن تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ قالدى.

VII

موغۇلىستان *

تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ يەنى مۇسۇلمانلار گۇرۇھىنىڭ غەرب تەرەپتىكى تولۇق غەلىبىسى دۆلەتنىڭ شەرق تەرىپىدىكى موغۇل ئەمىرلىرىنىڭ تەختكە ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىنى كۆتىرىشكە

---

* بۇ دەۋرگە ئائىت ئاساسىي تارىخىي مەنبە — مۇھەممەت ھەيدەر دوغلات تەرىپىدىن
(ئاخىرى 73 - بەتتە)

بولغان ئىنتىلىشىنى قوزغىدى. بۇ ئەمىرلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى پولاتچى ئىدى. پولاتچىنىڭ قارىمىقىدىكى جايلار تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ يەرلىرى بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلىناتتى. پولاتچىنىڭ يەرلىرى ئەندىلىكتە ماڭلاي سۇبە دېگەن نامنى ئالدى (بۇ سۆز ئەڭ ئالدىنقى ۋىلايەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ). ماڭلاي سۇبەنىڭ دائىرىسىگە شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەشقەردىن تارتىپ كۇچارغىچە بولغان قىسمى ۋە يەتتە سۇنىڭ ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى قىسىملىرى كىرگەن.

ئەمىر پولاتچى 1348-يىلى غۇلجا ۋىلايىتىدىن موزات داۋىنى ئارقىلىق 18 ياشلىق شاھزادە تۇغلۇق تۆمۈرنى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. تۇغلۇق تۆمۈرنى تۇۋانىڭ نەۋرىسى دەپ ئېلان قىلىپ، ھەممە خەلقنى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ خانى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا كۆندۈردى. تۇغلۇق تۆمۈرنى بۈگەنگىچە موڭغۇل ئەمىرلىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئوغلى ئىدى، دەپ ھېسابلاپ يۈرەر ئىدى. ئەمدى بولسا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئانىسى تۇۋانىڭ ئوغلى ئىمىل - خوجاغا تۇرمۇشقا چىققان، ئىمىل - خوجا ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ ئايالى ھامىلىدار قالغان. تۇغلۇق تۆمۈر تېخى تۇغۇلمىغاندىلا ئۇ يەنە بىر قېتىم ئەرگە چىققان ۋە شۇ ئىككىنچى ئېرىنىڭ ئۆيىدە تۇغلۇق تۆمۈرنى تۇغقان.شۇڭلاشقا. تۇغلۇق تۆمۈر ئىمىل - خوجىنىڭ بالىسى ھېسابلىنىدۇ، دەپ ئېلان قىلىندى. پولاتچىنىڭ خان ئورنىغا بۇ ئەۋلادنى قانداق تېپىپ ئالغانلىقى ھەققىدە باشقا بىر ھېكايىلەرمۇ سۆزلىنىدۇ ①. شۇنداق قىلىپ، موڭغۇللار تەرىپىدىن خانلىققا كۆتۈرۈلگەن بۇ ئادەمنىڭ ھەقىقەتەن شاھزادە ئىكەنلىكى چوڭ گۇمانلىق ئىش بولۇپ

① مۇھەممەت ھەيدەر ۋە بابۇر تۇغلۇق تۆمۈرنى ئېسەن بوقا خاننىڭ ئوغلى، دەپ يازىدۇ. بۇ ئىشنى يىللارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈلسە مۇمكىن ئەمەسلىكى چىقىپ تۇرىدۇ.

يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» كىتاۋىدۇر. مەزكۇر ئەسەر 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېزىلغان بولۇپ، يېقىندا بۇ كىتابنىڭ ئىنگلىز تىلىدا قىلىنغان تەرجىمىسى چىقتى. رۇس تىلىدا مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئايرىم -- ئايرىم پارچىلىرى ۋېليامىنوۋا -- زېرنوۋا دېگەن ئادەمنىڭ «قاسىمۇ ۋە ئۇنىڭ پادىشالىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ 2-قىسمىدا كەلتۈرۈلگەن. مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ مەزكۇر كىتابتا يازغان مەلۇماتلىرىغا مۇھىم قوشۇمچىلارنى ۋە تۈزىتىشلەرنى بابۇر ئۆزىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدە بېرىدۇ (بابۇرنىڭ يازغانلىرىنى ئۇنىڭ «خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىنىڭ لېيدىن- ئېرسكىن دېگەن ئادەمنىڭ ئىنگلىز تىلىغا قىلغان تەرجىمىسىدىن پايدىلاندۇق). تۆمۈر-لەڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ تارىخىنى يازغۇچىلاردىن مۇسەۋۋى، شەرەپىددىن يەزدى، ھاپىزى ئابرۇ ۋە ئابدۇراززاق سەمەرقەندىلەرنىڭ يازغان ماتېرىياللىرىمۇ تولۇقلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا تۈزىتىش بېرىدۇ. ئابدۇراززاق سەمەرقەندىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئايرىم پارچىلىرىنى

(ئاخىرى 74-بەتتە)

قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ئادەمنى مۇشۇ ئورۇنغا تاللاپ قويۇش ناھايىتى ئوڭۇشلۇق بولدى. تۇغلۇق تۆمۈر 1360 - يىلى بارلىق تۈرك ئەمىرلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. تۇغلۇق تۆمۈر 1362 — 1363 - يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى ماۋارائۇننەھردىن سىقىپ چىقىرىلدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئالمىلىقتا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئالمىتو دېگەن يەردىن 8 چاقىرىم، خورىن مازار دېگەن تارانچى يېزىسىدىن 1 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا دەپنە قىلىنغان.

پولاتچى ۋە تۇغلۇق تۆمۈر بەرپا قىلغان دۆلەتنىڭ تېركۆۋىگە قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىيەت ئوچىقى بولۇپ كەلگەن شەرقىي تۈركىستاندىن باشقا، شىمالدا ئېرتىش ۋە ئەمىلدىن تىيانشانغىچە بولغان جايلار، بارىكۆلدىن باشلاپ پەرغانە ۋە بالقاشقىچە بولغان كەڭ جايلار كىرگەن. بۇ يەرلەردە كۆچمەن ئاھالە ياشايتتى. شىمالدىن جەنۇبقىچە، شەرقتىن غەربكىچە بولغان بۇ كەڭرى جايلارنى ئاتلىق 7 — 8 ئايدا مېڭىپ چىقىشقا بولار ئىكەندۇق. بالقاش كۆلى شۇ ۋاقىتتا كۆكچە دېڭىز دەپ ئاتىلىپ، موغۇلىستان بىلەن ئۆزبېكىستاننىڭ (يەنى جوچى ئەۋلادىنىڭ) يەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا دەپ ھېسابلانغان ئىكەن، بۇ دۆلەتنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك جەھەتتە (ئاھالىسىنىڭ تۈركىي جەھەتتە) بۇرۇن چاغاتايغا قاراپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يەرلەردىن قانچىلىك دەرىجىدە پەرق ئەتكەنلىكىنى ئۈستىدە بىر نەرسە دېيىش قىيىن، يەنى، موڭغۇللارنىڭ تۈركىي ئامىللار تەسىرىگە بويسۇنغانلىقى ھەققىدە بىر-نېمە دېيىش تەس. تۇرمۇش جەھەتتىن ئالغاندا، شەرق تەرەپتىكى كۆچمەنلەر بىلەن غەرب تەرەپتىكى ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى پەرق بەك چوڭ ئىدى. چاغاتاي دۆلىتىنى ھەتتا تۆمۈرلەرمۇ بىرلىكتە كېلتۈرەلمىگەن. ئىسلام دىنىغا ۋە مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە ھېداشلىق قىلماسلىق خانلارغا قارىغاندا خەلق ئىچىدە تېخىمۇ كۈچلۈكرەك

كاتېرمېر دېگەن ئادەم فىرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كۆرسەتمەدۇ. دوكتور بىرتشنيدىر ئۆزىنىڭ Mediaeualzeseazches دېگەن كىتاۋىدا جۇڭگو مەلۇماتىدىن ئالغا نامىرىنى كۆرسەتمەدۇ.

(بارتولد ھايات چېغىدىمۇ ياكى ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، ۋەيەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكىدا موغۇلىستان ھەققىدە يېزىلغان ئوبزورنىڭ ئورنىنى دەسسىگۈدەك تەتقىق قىلىپ چىققان ؛ ئەسەر ھازىرچە پەيدا بولمىدى. ئەمما بارتولد پايدىلانغان مەنبەلەر نەشر قىلىندى ۋە شۇ مەنبەلەر ئۈستىدە تەتقىقاتلار بولدى. بابۇر نامىنىڭ يېڭىدىن نەشر قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەرجىمىلىرىنى بارتولد ئەسىرىنىڭ مۇشۇ نەشرىنىڭ 1 - تومىدىكى مۇندەرىجىسىدىن كۆرۈڭ. شەرىپىددىن يەزدى، ھاپىزى ئابرۇ ۋە ئابدۇرازاقلارنىڭ نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرىنىمۇ يۇقىرىقى مۇندەرىجىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. بارتولد تەرىپىدىن ئىسكەرتىلمىگەن تارىخچى نىزامىددىن شامىنىڭ ئەسەرلىرىنىمۇ يۇقىرىقى مۇندەرىجىگە كىرگۈزۈلگەن.

ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىنى كىرگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانچە ئىسىملارنى قوللىنىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ كۆپچىلىكى بولسا ئىسلام دىنىدا ئەمەس ئىدى. پەقەت 15 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىلا ئۇلارنىڭ غەربتىكى خوشنىلىرى ئۇلارنى مۇسۇلمان دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ. دېگەن پىكىرگە كەلدى. تۆمۈرلەڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ دۆلىتى موغۇلىستان ئاھالىسىنى «جېتە» دېگەن ھاقارەت مەنىسىدىكى سۆز بىلەن ئاتاپ كەلدى، «جېتە» — بۇلاڭچىلار، قاراقچىلار، دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىكەن، «جېتىلەر ئېلى» دېگەن ئاتالغۇنى تارىخچىلار «موغۇلىستان» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن بىر مەنىدە قوللىنىپ كەلگەن①.

پولاتچى تۇغلۇق تۆمۈردىن ئەۋۋەلرەك ئالەمدىن ئۆتكەن. پولاتچىنىڭ ياشقا توشمىغان ئوغلى خۇدايدات ئۇنىڭ ۋارىسى بولۇپ قالدى. پولاتچىنىڭ ئۆكىسى قەمەرىددىن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىز باسارى ئىلياس خوجىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ يۈرىدىغان ئىدى، نەتىجىدە ئىلياس خوجىنى ئۆلتۈردى. ئىلياس خوجىنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ۋاقتى ناھايىتى قىسقا بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى ھېكايىلىرىدا ئۇنىڭ ئېتى تىلغا ئېلىنمايدۇ②. قەمەرىددىن ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تۇققانلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ يوقاتماق بولدى. مانا مۇشۇنداق مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەمىر تۆمۈر (تۆمۈرلەڭ) موغۇلىستانغا بىر قانچە قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇ چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ غەربتىكى دۆلىتىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. مۇسەۋۋىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، تۆمۈر ھىجرى 772 — يىلى (مىلادى 71 — 1370 — يىللار) دىلا قۇشقار دېگەن يەرگىچە كەلگەن ئىكەن. 1375 — يىلنىڭ بېشىدا تۆمۈر سايرامدىن چىقىپ چارىنگىچە يېتىپ كەلگەن③. قەمەرىددىننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تۇرغان جايى كۆك-

---

① كېيىنرەك بارتولد موڭغۇلچە «جېتە» دېگەن تېرمىننى «ئەركىن يۈرگۈچىلەر» دېگەن مەنىدە چۈشەندۈرۈپ كەلدى، بۇنى تۈركچە تېرمىن «قازاق» دېگەن بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ. بارتولد ئەسىرىنىڭ 2 - تومىنىڭ 154 ۋە 265 — بەتلىرىگە قاراڭ. پېتروۋشېۋسكىنىڭ «دىخانچىلىق» دېگەن ئەسىرىنىڭ 42 — بېتىگە سېلىشتۇرۇڭ.

② مۇھەممەت مىرزا ھەيدەرنىڭ ئەسىرى 23 — بەت.

③ تۆمۈرنىڭ بۇ ھەربىي يۈرۈشىنى شەرەپىددىن يەزدىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىن كۆرۈڭ. پ. ت. دېلەكروۋا تەرجىمىسىنىڭ 1. تومى 252 — بېتىگە قاراڭ. تۆمۈرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى تارىخدا سۆزلىنىپ تۇرىدىغان بۇ ساينىڭ ئېتى ھەممىلا جايدا ئېنىق ئەمەس. مېنىڭ يۇقۇرقى تەرجىمىدىن باشقا، كالكۇتتىدا نەشر قىلىنغان «زەپەر نامە» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىگىمۇ قارىدىم. «تارىخى رەشىدى» نىڭ تەرجىمىسى بىلەنمۇ سېلىشتۇردۇم.

تۆپە دېگەن تاغ ئىدى. قەمەرىددىن بەركايى — گورىيان ① دېگەن كىرىشكە تەس بولغان بىر سايدا ئىدى. بۇ چوڭ ساي يەنە 3 تار جىرادىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە كۆپ سۇ ئېقىپ تۇراتتى. تۆمۈر قەمەرىددىننى مۇشۇ يەرگىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇنى تار - مار قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزى بايتاق دېگەن يەرگە كەتتى. ئۇنىڭ ئۈچ ئەمىرى تۆمۈرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن دۈشمەنلەرنى ئىلى دەرياسىنى بويلاپ قوغلىدى. تۆمۈر بايتاقتا 3 كۈن تۇردى. تۆمۈرلەڭنىڭ ئوغلى جاھانگىر بۇ چاغدا قەمەرىددىننى تاغلاردا قوغلاپ يۈرۈپ ئۈچ پەرمان دېگەن جاي(شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر جاي) دا موغۇل قوشۇنلىرىنى تار - مار قىلدى. قەمەرىددىننىڭ خوتۇنى، قىزى جاھانگىرنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. تۆمۈر بايتاقتىن قارا - قاساق (كاستەك) دېگەن داۋان ئارقىلىق ئاتباشى دېگەن يەرگە كەلدى. ئۇ يەردىن ئارپا دېگەن ۋادىغا كېلىپ، قەمەرىددىننىڭ قىزىغا ئۆيلەندى ۋە ياسا (ياسى، جاسى) داۋىنىدىن ئۆتۈپ ئۆزكەندكە قايتىپ كەلدى.

ئىككىنچى يىلى — 1376 — يىلى ② قەمەرىددىن تۆمۈرنىڭ خارەزىمغا ھەربى يۈرۈش قىلىشىدىن پايدىلىنىپ پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. تۆمۈرنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئاتباشى دېگەن يەرگە چېكىنىپ كەلدى. تۆمۈر قەمەرىددىننىڭ ئىزىدىن قوغلاپ باردى. قەمەرىددىن بىرلا تۆمۈرنىڭ كېلىۋاتقان يولىدىكى بىر ئەپلىك يەردە موكۇنۇپ تۇرۇپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولدى لېكىن ئۇ يەنىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئىككىنچى قېتىم سەككىز يىغاچ دېگەن جايدا تار - مار قىلىندى ھەمدە ئۆزى يارىلاندى. تۆمۈر ئاتاقۇم ئارقىلىق سىردەريا ياقىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇ يەردىن سەمەرقەنت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.
تۆمۈر 1377 — يىلى ③ قەمەرىددىنگە قارشى يەنە ئەسكەر ئەۋەتتى. مەزكۇر ئەسكەرلەر قوراتۇ دېگەن يەردە قەمەرىددىننىڭ قوشۇنلىرىغا يولۇقۇپ ئۇلارنى شۇ يەردە تار - مار كەلتۈردى. يەنە شۇ يىلى تۆمۈر باشقا بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى باشلاپ ئۆزى يەتتە سۇغا باستۇرۇپ كىردى. تۆمۈر ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان قوشۇنلىرى بوئام دېگەن جىرادا قەمەرىددىن ئادەملىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. تۆمۈرنىڭ ئۆزى قوچقار دېگەن يەرگىچە كەلدى ۋە ئويناغۇ دېگەن يەردىن ئۆتۈپ ئۆزكەندگە قايتىپ كەتتى.

---

① بۇ جاي تۈركچە «ئوليازمىدا» «بەركەيى قوزغان» دەپ ئېلىنىپتۇ، «تارىخى رەشىدى» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە بۇ سۆزنىڭ ئورنىغا «ئارشال ئاتار» دەپ يېزىپتۇ.

② شەرەپىددىن يەزدى بۇنى 1377 — يىلى بولغان ۋەقە، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئابدۇراززاق ھەم شۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ.

③ ئابدۇراززاق بۇنى 1378 — يىلى دەپ ھېساپلايدىكەن.

تۆمۈرنىڭ يېڭى ھەربىي ھۇجۇمى 1363 - يىلى ① باشلاندى. يەتتە سۇغا ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە قوشۇن ئەۋەتىلدى. ئاخىرقى قوشۇنلار ئاتاتۇم دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئالدىنقى قوشۇنلار دۈشمەننى تار - مار قىلىپ بولۇپ، ئاناقونغا كەلگەن ئىدى. بۇ قوشۇنلار بىرلىشىپ ئىسسىق كۆل بويىدىن ئۆتۈپ كۆكتۆپە تېغىغا يېتىپ كەلدى. لېكىن ئۇ يەردە قەمەرىددىننى تاپالمىدى ۋە شۇندىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى.

مۇشۇ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلەر قەمەرىددىننى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويۇشقا تېگىشلىك ئىدى. قەمەرىددىننىڭ جىيەنى خۇدايدات شۇ چاغلاردا قەشقەرنى سوراپ تۇرغان ئىدى. خۇدايدات تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى شاھزادە خىزىر خوجىنى قەمەرىددىندىن يوشۇرۇپ قۇتقۇزۇپ قالدى. خىزىر خوجا دادىسى تۇغلۇق تۆمۈر ۋاپات بولغاندا تېخى ئەمچەكتىكى بالا ئىدى. قەمەرىددىن قۇدرەت تېپىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا، خىزىر خوجا قەشقەر بىلەن بەدەخشان ئوتتۇرىسىدىكى تاغدا يوشۇرۇن تەربىيە كۆردى، كېيىن دۆلەتنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ يېنىدا 12 يىل تۇردى. بۇ مەلۇماتلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە راست ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش تەس②. خۇدايدات خىزىر خوجىنى خۇددى پولاتچى تۇغلۇق تۆمۈرنى تاپقاندەك تېپىۋالغان ئەمەسمىدۇ. نېمە بولسا بولسۇن، 1389 - يىل ئەتراپىدا خىزىر خوجا خان دەپ ئېتىراپ قىلىندى.

يەنە شۇ 1389 - يىلى، تۆمۈر موغۇلستانغا يېڭى ھۇجۇمنى باشلىدى. تۆمۈر ئەل قوشۇن دېگەن يەردىن يولغا چىقىپ، بۆرى بېشى ۋە تۆپىلىك قاراق دېگەن يەرلەردىن ئۆتۈپ، ئۆرنەك (ياكى ئۆزنەك، ئورتاق) دېگەن تاغ ئۆتكىلىگە يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ كېيىنكى يوللىرى ئۈستىدە ئاتقان سۆرە ③ دېگەن بىر جاي بايان قىلىنىدۇ. بۇ جايدا يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدىمۇ قار ۋە مۇزنىڭ بارلىقى سۆزلىنىدۇ. تۇغرا - ئوتلاق، ئايغىر يىلى دېگەن تۈزلەڭ، ئۇلان - چارلىق دېگەن تۈزلەڭ، چاپار ئايغىر دېگەن جايلار تىلغا ئېلىنىدۇ. مانا مۇشۇ چاپار ئايغىر دېگەن يەردە ئاكا - تۆرەنىڭ باشچىلىقىدىكى موغۇل ئاتلىق ئەسكەرلىرى تار - مار قىلىنىدۇ. ئاكا - تۆرە خىزىر خوجىنىڭ ئەربابى قوماندانلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. ئاكا - تۆرە ئۆلۈك يار دېگەن جايدا تۇرغان چېغىدا ئۇنىڭغا تۆمۈرنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى ئەۋەتىلگەن ئىدى.

---

① بۇ يىل شەرەپىددىن يەزدىنىڭ يازغانلىرىدىن ئېلىنغان.

② مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىنىڭ 54 - بېتىدە خىزىر خوجا ھىجرىيە 770 - يىلى، مىلادى 1368 — 1369 - يىللاردا تۇغۇلغان دېيىلگەن. بۇنداق بولغاندا، خىزىر خوجا تۇغلۇق تۆمۈر ۋاپات بولۇپ 6 يىلدىن كېيىن تۇغۇلغان بولىدۇ.

③ «زەپەر نامە» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە بۇ جاي «ئاتىن» دەپ ئېلىنىپتىكەن.

ئىككىنچى كۈنى، تۆمۈرلەڭ ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئېزىقىپ قالغانلىقلىرىنى سەزدى ۋە قايان — قازى (ياكى قىيان قازى) ئارقىلىق قايتىدىن يولغا چىقىپ كەچقۇرۇن كۆكسالى دېگەن يەرگە يەتتى. ئىككىنچى كۈنى ئاياگۇزگە ① يەتتى. تۆمۈر يول ئىزلەپ يۈرۈپ ئۈچ كۈن ۋاقىت سەرپ قىلدى، تۆمۈر ئاخىرىدا، دۈشمەن تەرەپ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى يېقىنلىشىۋاتقان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتى، شۇڭلاشقا، دۈشمەن تەرەپ تارقىلىپ كەتتى، دېگەن پىكىرگە كەلدى. شۇ سەۋەپتىن تۆمۈر ئۆز ئەسكىرىنى ئىككى قوشۇنغا بۆلدى. ئۇ ئۆزى شىرە، شىبىرتۇ ② ، قوي - مارات، قوزاغان ۋە بويۇرلاغۇ دېگەن يەرلەر ئارقىلىق قاراغۇچۇر دېگەن تەرەپكە ماڭدى (قاراغۇچۇر رېناتنىڭ سىزغان خەرىتىسىگە قارىغاندا، تارباغاتاي تېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا توغرا كېلىدىكەن). تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخ باشقا بىر قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ ئاقا تۆرەنىڭ قوشۇنلىرىنى قوبۇق دەرياسىنىڭ ياقىسىغا كەلگەندە قوغلاپ يەتتى ۋە ئۇنى تار - مار قىلدى. ئاقا تۆرە ئۆزى قاخما - بورجى دېگەن يەرگە قېچىپ كەتتى. ئۆمەر شەيخ قايتىپ كېلىپ ئاختا — دىكتۇر دېگەن جايدا تۆمۈر بىلەن يولۇقتى. شۇندىن كېيىن، ئالاكۆل تۈزلەڭلىكى ئارقىلىق (بۇ كۆلنىڭ يەنە بىر نامى «ئىشىت ئىچەس») قاراغۇچۇرغا كەلدى. تۆمۈر قاراغۇچۇردا ئۆزلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئانچە - مۇنچە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى بىر قوشۇننى ئېرتىش دەرياسىغا ئەۋەتتى. ئەسىرگە چۈشكەن ئادەملەرنى سەمەرقەنتكە يوللىدى. تۆمۈرنىڭ ئۆزى ئەمىل - غۇچۇرغا كېلىپ، ساراي — ئوردام دېگەن خان قارارگاھىغا كېلىپ جايلاشتى. تۆمۈر ئەمەلدا تۇرۇپ موغۇلىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىنىڭ تۈشى - تۈشلىرىدىن قوشۇنلارنىڭ يولغا چىقىشى ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى يۇلتۇزدا قوشۇلۇشقا تېگىشلىك ئىدى. تۆمۈر ئۆزىمۇ يۇلتۇزغا قاراپ يول ئالدى. موغۇل يەرلىرى بىلەن ئۆزبەك يەرلىرىنىڭ چېگرىسىدا تۈركىستاندا تۇرغان ئەمىرلەر ئۇر - داۋان، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ سۈت كۆل (سايرام كۆلى) نى بويلاپ چەچەكلىك ۋە بالاقاي دېگەن

---

① بۇ سەپەردىكى بىرىنچى ئورۇننى ناھايىتى ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. شەرەپىددىن تۆمۈرنىڭ ماڭغان يوللىرى ئۈستىدە توختالغاندا، بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئېنىق توختالمايدۇ، مەسىلەن: چۇ دەرياسىدىن، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتتى - لا دەپ قويىدۇ. ئۆتكەلنىڭ ئېنىق قايسى يەردىلىكىنى كۆرسەتمىگەچكە، تۆمۈرنىڭ يۈرۈش يوللىرىنى تەپسىلىي ئېنىقلاپ چىقىشتا بىر مۇنچە قىيىنچىلىقلار تۇغۇلىدۇ.

② شىبىرتۇ — لايلىق جاي دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئادەتتە موڭغۇللاردا جۇغراپىيەلىك نام سۈپىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدۇ، — شەرەپىددىن يەزدى شۇنداق كۆرسىتىدۇ.

يەرلەردىن ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئىدى . ئۇ يەردىن يۇلتۇزغا قاراپ چىققان يولدا ئۇلار خىزىر خوجانىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن يولۇقۇپ قالدى . 2 كۈنلۈك ئاچچىق قاتتىق بولغان جەڭدىن كېيىن ، ئاردا توختامىش تۈزۈلۈپ ئەسكەرلەر قايتىپ كېتىشتى . تۆمۈر ئەمىلدىن چىقىپ ئۇلۇغ كۆل (ئەناسىمى ئەسكەرى دېگەن سۆز بولۇپ، ئەھۋالغا قارىغاندا ، موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچلىرى مۇشۇ يەردە تۇرغان بولسا كېرەك) ئارقىلىق چاشقان داۋىنى ۋە قوڭغۇز دەرياسىدىن ئۆتۈپ يۇلتۇزغا كېلىپ يەتتى . بۇ يەردە ئۇ خىزىر خوجىنى چالىش (قاراشەھەر) دىن ئۆتكۈزۈپ بىرمۇنچە يەرگىچە قوغلاپ باردى . ئۆمەر شەيخنى ① شەرقىي تۈركىستان ئارقىلىق پەرغانىگە ئەۋەتتى . ئۇ ئۆزى چوڭ يۇلتۇزدىن 1389 – يىلى 8 – ئاينىڭ 8 – كۈنى يولغا چىقىپ ، ئەڭ قىسقا يوللار بىلەن مېڭىپ يۈرۈپ 8 – ئاينىڭ 30 – كۈنى سەمەرقەنتكە يەتتى ، ئۇنىڭ كارۋانلىرى بولسا بۇ يولنى 2 ئاي يۈرۈپ كەلدى .

تۆمۈر 1390 – يىلى ، موغۇلىستاننى ۋەيران قىلىش ۋە ئېرتىش بويىغا قېچىپ كەتكەن قەمەرىددىننى قوغلاش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتتى . ئەسكەرلەر تاشكەنتتىن چىقىپ ئىسسىق كۆلگە كەلدى . ئۇ يەردىن كۆكتۆپىگە كەلدى . ئار – جاتىز ② دېگەن تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، ئالمىلىققا ③ يېتىپ كەلدى . ئىلى دەرياسى ۋە قارا تاللاردىن ئۆتۈپ ئۈچىنى – بۇچىنى دېگەن تۈزلەڭلىك ۋە ئۇكۇر – كىچى دېگەن يەرلەر بىلەن ئېرتىش دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى . قەمەرىددىن ئۇلار يېتىپ كەلگىچىلا ئاق ۋە قارا سۆڭەكلەر كۆپ بولغىنى شىمال تەرەپتىكى تۆلەس دېگەن جايغا قېچىپ كېتىۋالغان ئىدى . ئەسكەرلەر كەينىگە قاراپ قايتقاندا ئالتۇن قورغا دېگەن ساي ئارقىلىق ئاتراق كۆل (بالقاش)نى بويلاپ ماڭدى .

ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، قەمەرىددىن مۇشۇ ۋەقەلەردىن كېيىن موغۇلىستانغا قايتىپ كەلمىگەن بولسا كېرەك . « تارىخى رەشىدى » دە بايان قىلىنغان موڭغۇللارنىڭ ھېكايىلىرىگە قارىغاندا ، قەمەرىددىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا بەدىنىگە سېرىق سۇ

① شەرەپىددىن يەزدىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، ئۆمەر شەيخ تۇرپان (قاراغوجا) غىچە كەلگەن بولسا كېرەك .

② ئار – تۇ – ئارشاڭ دېگەن مەنىدە يەنى سۈيى ئىسسىق بۇلاق دېگەن مەنىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئىسىم قاتارىدا پات – پات ئۇچرايدۇ .

③ ئالمىلىق دېگەن سۆزنى قىرغىزىستاننىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئالمائۇ ، ۋە ئالماتا دېگەن شەھەرلەر بىلەن سېلىشتۇرۇڭ . ئالمۇتا ، ئالمالىق ، ئالمالى دېگەن ناملار ئۆستەڭ ساھىللىرىدە ئۇچرايدۇ ... ساندۇ سوۋنىڭ « ئالمالىق شەھىرى » دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ . ۋ.رودون

يۈرۈپ كېتىش كېسەلىگە مۇپتىلا بولۇپ قېلىپ، تۆمۈرنىڭ يەنە بىر ھۇجۇم قىلغان ۋاقتىدا
ئورمان ئىچىدە دەرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەن. تۆمۈر كېيىن غەرپ تەرەپتە سوقۇشلار
بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىپ خىزىر خوجىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى موغۇلىستاندا مۇستەھكەملىۋې-
لىشىغا دەخلى قىلمىدى. 1397 - يىلى، خىزىر خوجا تۆمۈرگە ئۆزىنىڭ ئوغلى
شەم - ئى‌جاھاننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. تۆمۈر ئەلچىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭ سىڭلىسى تەۋەككەل ئاغانى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى
بىلدۈردى. تۆمۈرنىڭ ئارزۇسى قوبۇل قىلىنىپ، خىزىر خوجىنىڭ قىزى تۆمۈرگە يوللاپ
بېرىلدى. تەۋەككەل ئاغا تۆمۈر ئوردىسىدا - كىچىك خانىم - دېگەن ئۇنۋان
بىلەن ئۆتتى.

خىزىر 1399 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. خىزىر ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تۆت
ئوغلى — شەم - ئى‌جاھان، مۇھەممەت - ئوغلان، شىر - ئەلى، شاھ - جاھانلار
ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا جېدەل - ماجرا تۇغۇلدى. بۇ ۋەزىيەتتىن پەرغانىنىڭ ھۆكۈمدارى
ئۆمەر شەيخنىڭ ئىسكەندەر شەرقىي تۈركىستاندا بۇلاڭ - تالاڭ
يۈرگۈزۈش ئۈچۈن پايدىلاندى. ئۇ، ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى مۇھاسىرە
قىلىۋالدى. بۇ يەردىكى ئاھالە شەھەرنى قۇتقۇزۇۋېلىش مەقسىتىدە ئاقسۇدىكى باي
خەنزۇ سودىگەرلەرنى پۈتكۈل ماللىرى بىلەن دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى. مۇشۇ ۋەقەدىن
مۇشۇنداق قالايمىقانچىلىق دەۋرىنىڭ ئۆزىدىمۇ شەرق (جۇڭگو — ت) بىلەن بولغان
سودا - تىجارەت ئۈزۈلۈپ قالمىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

تۆمۈرنىڭ خىزىر خوجانىڭ ئوغۇللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە
ھېچقانداق نەرسە مەلۇم ئەمەس ①. خىزىر ۋاپاتىدىن كېيىن، ئېھتىماللارغا قارىغاندا،
موغۇلىستاننىڭ بىر قىسمى تۆمۈرنىڭ ئۆزىگە ئىتائەت قىلغان بولسا كېرەك. تۆمۈر
كىچىك ئاسىيادىن ئېلىپ كەلگەن قارا تاتار، دېگەن قەبىلىنى ئىسسىق كۆل ياقىسىغا
ئەكېلىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى، قارا تاتار قەبىلىسى تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن دەرھال
ئۇ يەردىن قېچىپ كەتتى. يەنە مۇشۇ ئىسسىق كۆل ياقىسىغا تۆمۈر ئۆزىنىڭ ئەيىپلىنىپ
قالغان بىر ئەمەلدارىنى سۈرگۈن قىلدى. تۆمۈر جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن چوڭ
ھازىرلىق قىلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن، 1404 - يىلى، موغۇلىستاننىڭ شىمالىي
قىسمىنى تۆمۈرنىڭ تېخى ياشقا توشمىغان نەۋرىسى ئۇلۇغبەك باشچىلىقىدىكى تاشكەنت
ۋىلايىتىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ بەردى. شەرقىي تۈركىستاننى بولسا پەرغانە ۋىلايىتىگە

① مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خىزىر خوجا تۆمۈردىن كېيىن
ۋاپات بولدىكەن.

بويسۇندۇرۇپ بېرىدۇ ①. تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن، خىزىر خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى شەم ئىجاھان ماۋارائۇننەھرنى ئىگەللىۋېلىش كويىدا بولىدۇ ۋە مۇشۇ مەقسەت بىلەن 1407 - يىلى جۇڭگودىن ياردەم سورايدۇ ②. ئەمما، 1408 - يىلى شەم - ئى جاھان ۋاپات بولىدۇ. شەم - ئى جاھاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئۇكىسى مۇھەممەتخان ئولتۇرىدۇ. مۇھەممەتخان ئۆزى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، تۆمۈرنىڭ ئوغلى شاھرۇخقا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئەلچى ئەۋەتىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۇرۇپمۇ، مۇھەممەتخان ماۋارائۇننەھردە يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقلارغا قول سېلىپ، ئۇيەردە ئىسيان كۆتۈرگەن ئەمىرلەرگە ياردەم بېرىدۇ. مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلىدىن مۇھەممەتخان 1416 - يىلى قەشقەردىن ئايرىلىپ قالىدۇ ③. مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يېزىشىچە، مۇھەممەتخان ئۆزى باشقۇرۇپ تۇرغان جايلاردا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقىرىدۇ، موغۇللارنىڭ ھەممىسىگە سەللە يۆگەش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، سەللە يۆگىمىگەن ئادەملەرنىڭ كاللىسىغا مىخ قاقتۇرىدۇ. چادىركۆل دېگەن كۆلنىڭ شىمالىي تەرەپ ساھىلىگە تاش - رابات دېگەن مەشھۇر بىنانىڭ سېلىنغانلىقىمۇ مۇھەممەتخان تەرىپىدىن قىلىنغان، دەپ يازىدۇ.

1416 - يىلى، شەم - ئى جاھاننىڭ ئوغلى ④ — موغۇللارنىڭ يېڭى خانى نەقشى - جاھان خان بىرلا ۋاقىت ئىچىدە شاھرۇخقا ۋە جۇڭگوغا ئەلچىلەر ئەۋەتىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مۇھەممەتخاننى 1416 - يىلى ۋاپات بولۇپ كەتتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئابدۇررازاقنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، ئۇ 1415 - يىلى ئۆلگەن بولىدۇ. نەقشى - جاھان 1418 - يىلىنىڭ بېشىدا شىر ئەلىنىڭ ئوغلى ۋەيس ئوغلان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. 1420 - يىلى موغۇلىستاندا ۋەيسخان بىلەن شىر مۇھەممەت ئوغلان ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ماجىرالار يۈز بېرىدۇ. شىر مۇھەممەت ئوغلاننى شەجەرە تارىخىدا شاھ جاھاننىڭ ئوغلى دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇھەممەت ھەيدەر بولسا، مۇھەممەتخاننىڭ ئوغلى ئىدى، دەپ يازىدۇ. موغۇل ئەمىرلىرىنىڭ باشلىقى بولغان خۇدايداتنىڭ كىم تەرىپىدە تۇرغانلىقىنى ئېنىقلاش تەس. ئەمما ئۇنىڭ شۇ چاغلاردا ماۋارائۇننەھرنى ئۆزىنىڭ ئاتىسى تۆمۈرنىڭ ۋالىسى سۈپىتىدە سوراپ تۇرغان ئۇلۇغبەگ بىلەن مۇئامىلە قىلىپ تۇرغانلىقىدا گەپ يوق. ئېھتىمال، خۇدايداتنىڭ دوستى بولغان ئۇلۇغبەگ موغۇلىستانغا يۈرۈش قىلغان بولسا

---

① بۇ ئەھۋاللارنى شەرەپىددىن يەزدى بايان قىلىدۇ.

② بۇ مەلۇماتنى بىرە تىشنەيدەر ئۆز ئەسىرىنىڭ 2 - توم 239 - بېتىدە بېرىدۇ.

③ بۇ مەلۇماتنى ئابدۇررازاق ئەسىرىنىڭ 296 - بېتىدىن كۆرۈڭ.

④ مۇھەممەت ھەيدەر: ئوغلى ئەمەس، ئۇكىسى، دەپ يازىدۇ.

كېرەك . ئۇلۇغبەگ تېخى موغۇلىستانغا كېلىپ يەتمىگەن چاغدىلا موغۇل ئەمىرلىرى ئۇدۇلىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىتائەت قىلمىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ ئالدىغا باردى . شۇنىڭ نەتىجىسىدە ھەربىي يۈرۈش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ① . شاھرۇخ دەل مۇشۇ يىلى جۇڭگوغا ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى . ئەلچىلەر 5 - ئاينىڭ بېشىدا موغۇلىستانغا كېلىپ يېتىدۇ . بۇ چاغلاردا ۋەيسخان بىلەن شىر مۇھەممەت تەرەپدارلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا جېدەل بولۇپ تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن ، ئەلچىلەر ئۇلارنىڭ ئامانلىقلىرى ئۈستىدە غەمدە قالدى . ۋەيسقا كېتىۋاتقان يول ئۈستىدە خۇدايىدات ئەلچىلەرنى يولۇقتۇرۇپ قېلىپ ، ئۇلارغا خاتىرجەم بولۇش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىدۇ . 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئەلچىلەر قوڭغۇز دەرياسىدىن ئۆتۈپ 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مۇشۇ جاينى سوراپ تۇرغان مۇھەممەت بەگ بىلەن كۆرۈشىدۇ ، 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يۈلتۇزغا يېتىپ كېلىدۇ . 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ۋەيسخاننىڭ ئەلچىسى مۇھەممەت بەگنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ كەتكەن خەۋەرنى ئاڭلايدۇ . بۇ ۋەقە ئەلچىلەرنى يولدا تېز مېڭىشقا مەجبۇر قىلىدۇ ② . شىر مۇھەممەت ئاخىرى سەمەرقەنتكە قېچىپ بېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئۇ يەردە ھۆرمەتلىك ئەسىر سۈپىتىدە تۇتۇپ تۇرۇلىدۇ . 10 - ئاي ئىچىدە ئۇ ، شۇ جايىدىن يوشۇرۇن قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇنىدۇ ، لېكىن بۇ ئىشقا ئاشمايدۇ . 12 - ئايغا كەلگەندە ئۇلۇغبەگ ئۆزى ئۇنى قويۇۋېتىدۇ . شىر مۇھەممەت موغۇلىستانغا قايتىپ كېلىدۇ . 1421 - يىلى ئۆزىنىڭ رەقىپلىرىنىڭ ھەممىسىنى يېڭىپ چىقىپ ، ھەممىنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان بولىدۇ . لېكىن ئۇ ، ئۇلۇغبەگكە بويسۇنمىغاچقا ، 1425 - يىلى ، ئۇلۇغبەگ يەنە سوغا ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ . ئۇلۇغبەگ ئەسكەرلىرى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چۇ دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان ئاقسۇ دەرياسى بويىدا موغۇل ئەسكەرلىرىنى تار - مار قىلىدۇ . ئۇلۇغبەگ چۇ دەرياسى ۋە چارىندىن ئۆتىدۇ . ئۇ بۇيەرگە يەتكەندە ئالدىغا خۇدايىدات چىقىپ ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . مۇشۇ جاينىڭ ئۆزىدە 5 - ئاينىڭ ئىچىدە شىر مۇھەممەتنى مەغلۇپ قىلىنىدۇ . ئۇلۇغبەگ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قوشۇنلار شىر مۇھەممەتنى ئىلى دەرياسىغىچە قوغلاپ بارىدۇ . ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزى موغۇلىستاننىڭ ئاساسىي يايلىقى بولغان يۈلتۇزغا كېلىدۇ . ئۇلۇغبەگ قايتىپ كېتىۋېتىشىدا قارشى دېگەن جايدىن مەشھۇر « كۆكتاش » نى ئالغاچ كېتىدۇ . ئەپسانىلارغا قارىغاندا ، تۆمۈرنىڭ ئۆزى كۆكتاشنى سەمەرقەنتكە ئالغاچ كەتكەچكە

---

① بۇ مەلۇماتنى ئابدۇ رازاق بېرىدۇ . ئۇنىڭ قولىيازمىسىنىڭ 232 - بېتىگە قاراڭ .

② بۇ مەلۇمات ئابدۇررازاق ئەسەرلىرى ، 388 - ، 389 - بەتلەردىن ئېلىنغان .

بولۇپ، ئېلىپ كېتەلمىگەن ئىكەن ①.

مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، شىر مۇھەممەت ئۆز ئەجىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت يەنە ۋەيسخانغا ئۆتۈپ قالىدۇ. 1428 - يىلى ۋەيسخان ئىسسىق كۆل ياقىسىدا ساتۇقخان بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلتۈرۈلىدۇ. ساتۇقخان سەمەرقەنتتە خان ئەسلى بىلەن تونۇلغان ئادەم بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، ئىشنى ئۇلۇغبېك باشقۇرۇپ تۇرغان. كېيىن ئۇلۇغبېك بۇ خاننى ئورنىدىن چۈشۈرۈپ موغۇلىستانغا ئەۋەتكەن ئىدى ②.

ۋەيسخان پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا موغۇلىستان شەرق تەرەپتىن بۇتپەرەست موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. بۇ موڭغۇللارنىڭ ئىچىدە 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، چوروس، خوشۇت، تورغاۋۇت ۋە خوئىت دېگەن تۆت قەبىلىنىڭ ئىتتىپاقى كۈچىيىپ شۆھرەت تاپىدۇ. 1399 - يىلى ئويراتلارنىڭ باشلىقى ئوگېچى - خاشىگا موڭغۇل خاقانى ئېلبەكنى ئۆلتۈرىدۇ. مۇشۇ ۋەقەدىن شەرقىي موڭغۇل يېڭى تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى پاكىت قىلىپ ئەينى ئويراتلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلايدۇ. 1408 - يىلى يېڭىدىن خاقان بولغان ئولجەي - تۆمۈر بەشبالىقتا خانلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ، بۇ جاي ئادەتتە موغۇلىستان خانلىقىغا قارايتتى، شۇ چاغلاردا، ئەھۋالدىن قارىغاندا، شەرقىي موڭغۇللار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان بولسا كېرەك. ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەتخان ئويراتلار بىلەن يەنى قالماقلار بىلەن سوقۇشۇشقا ئازىرلىق قىلغان ئىدى. ئويراتلارنى مۇسۇلمانلار بۇ چاغلاردا «قالماقلار» دەپ ئاتايتتى. ئويراتلارنىڭ ئىلتىماسى بويىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتى مۇھەممەت خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ مۇشۇ نىيىتىدىن قايتىشىنى نەسىھەت قىلىدۇ ③. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ۋەيسخان ئۆزىنىڭ باش قارارگاھىنى شەرقىي تۈركىستاندىن غەرپ تەرەپكە — ئىلى بالىق دېگەن شەھەرگە يۆتكەيدۇ يەنى يەتتىسۇغا، ئىلى دەرياسى بويىغا يۆتكەيدۇ. جۇڭگولۇقلار مۇشۇ دەۋردىكى بۇ ئەلنى تەسۋىرلىگەندە 13 - ئەسىردىكى ساياھەتچىلەرگە ئوخشاش گۈللەپ - ياشناپ تۇرغان شەھەرلەر، يېزىلار ئۈستىدە توختالمايدۇ. 15 - ئەسىردە يەتتىسۇدا كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدىغان گۆش ۋە قىمىز ئىچىپلا يۈرىدىغان پەقەت كۆچمەنلەرلا ياشايتتى.

---

① بۇ يەردىكى «كوكتاش» دېگەن ئەسلى نەفرىت (قاشتېشى) بولۇپ، مەزكۇر تاشتىن كېيىن تۆمۈرنىڭ قەۋرىسى ياسالغان، «كۆكتاش» دېگەن سۆزنى بارتولد كېيىنكى ئەسەرلىرىدە «قاشتېشى» قىلىپ ئۆزگەرتكەن ئىكەن. ۋ. رومودىن

② مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىغا قاراڭ («تارىخى رەشىدى» نىڭ 65 - بېتىگە قاراڭ).

③ مۇھەممەت ھەيدەر ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىگە قاراڭ. 45 - بەت.

ئۆلاردىك كېيىم كېيىشلىرى بەزى بىرلىرىنىڭ ئويراتلارنىڭكىگە، بەزىلىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭكىگە ئوخشايتتى ①. ۋەيسخان ئىلى دەرياسى بويىدا شۇ چاغلاردىكى ئويراتلارنىڭ باش ھۆكۈمدارى توغۇننىڭ ئوغلى ئېسەن تەيجى دېگەن قوماندان بىلەن كۆپ قېتىم سوقۇشتى، ۋەيىس قالماقلار بىلەن 61 قېتىم جەڭ قىلدى، مۇشۇ جەڭلەردە بىرلا قېتىم غەلىبىگە ئېرىشتى، 2 قېتىم قالماقلار قولىغا چۈشۈپ ئەسىر بولدى ۋە مەجبۇرىيەت ئاستىدا ئۆزىنىڭ سىڭلىسىنى ئېسەن تەيجىگە نىكاھلاپ قويدى.

ساتۇق خان موغۇلىستاندا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىيەلمىدى، ئاردىدا ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قەشقەردە ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن موغۇل ئەمىرلىرى 2 گۇرۇھ بولۇپ بۆلۈندى: بىر گۇرۇھ ۋەيسخاننىڭ چوڭ ئوغلى يۇنۇسنى خان قىلىپ كۆتەرمەكچى بولدى؛ ئىككىنچى گۇرۇھ ۋەيسخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئېسەن بۇقانى خانلىق تەختىگە كۆتەرمەكچى بولدى. بۇ ھەر ئىككىلا شاھزادە تېخى ياشقا توشمىغان ئىدى. ئېسەن بۇقا تەرەپدارلىرى يېڭىپ چىقتى. يۇنۇس تەرەپدارلىرى يۇنۇسنى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ماۋارائۇننەھرگە ئۇلۇغبەگ يېنىغا ئېلىپ كەتتى. ئۇلۇغبەگ يۇنۇسنى پىرسىيىگە ئەۋەتتى. بابۇرنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، بۇ ۋەقە 1434 - يىلى ئۆتكەن ئىكەن. ياش ئېسەن بۇقا ئۆز قەبىلىسى ئىچىدە چوڭ ئابروي - ئىناۋەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئېسەن بۇقا پادىشالىق قىلىپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، موغۇل ئەمىرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۆز جايلىرىدا پۈتۈنلەي مۇستەقىل ئىش ئېلىپ باردى. مەسىلەن: خۇداي-داتنىڭ ئوغلى مىر مۇھەممەت شاھ ئاتبېشىدا شۇنداق قىلدى. مىر كېرىم - بەردى ئالا بۇغا دېگەن يەردە ئۆزىگە بىر قورغان سېلىۋېلىپ ئۇ يەردىن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. 3 - سى مىر ھەق - بەردى بەكچىك ئىسسىق كۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئارالنىڭ قويي سوي دېگەن يېرىدە قەلئە سالدى. ئۇ قالماقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇيەرگە بالا - چاقا ۋە ئۇرۇق تۇققان - قېرىنداشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى. ئۆزى بولسا تۈركىستان ۋە سايراملارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. خۇدايداتنىڭ نەۋرىسى سەئىد-ئەلى تۆمۈر ئەۋلادىنىڭ قولىدىن قەشقەرنى تارتىۋالدى ②.

شۇنداق قىلىپ، قالماقلار شۇ چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھۇجۇملىرىنى ئىسسىق كۆل ئەتراپىغىچە ئېلىپ باردى. يەنە بىرنەچچە يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قال-ماقلار سىر دەريا ئوبلاستىغىچە يېتىپ بارىدىغان بولدى. ئېسەن 1455 — يىلى ۋاپات

---

① بۇ مەلۇماتنى بىرەتشنەيدېر بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ 2 - توم 241 — ، 242 - بەتلىرى.

② بۇ مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» دىن ئېلىنغان، 75 - ، 76 - بەتلەر.

بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئويراتلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى قۇدرىتى تۆۋەنلەشكە باشلىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە 200 يىل داۋامىدا قالماقلار ھەققىدە لام-مىم دېيىلمەيدۇ. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ئېسەننىڭ ئوغلى ئاماسانجى-تەيجى ھەققىدە ۋە ئويراتلارنىڭ يەنە بىر رەھبىرى ئۈز-تۆمۈر-تەيجى توغرۇلۇق بايانلار يولۇقىدۇ. ئۈز-تۆمۈر-تەيجى 1452 — 1455 - يىللار ئارىلىقىدا (يەنە بىر مەلۇماتتا 1457 - يىلى دەپ كۆرسىتىلىپتۇ) سىر دەريا بويىدا ئۆزبېكلەرنى تار-مار كەلتۈرگەن ئىكەن ①. 1459 - يىلى، سۇلتان ئەبۇ سەئىد ھىرات شەھىرىدە قالماقلارنىڭ ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغان ئىكەن ②.

سەل بالدۇرراق، 15 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، ئېسەن بۇقا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە يۇرتىنى مېھرى-شەپقەتلىك ۋاسىلەر بىلەن باشقۇرۇپ، ئۆز خەلقى ئىچىدە ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشتى. ئېسەن بۇقاخان تۆمۈر ئەۋلادى تەرەپدارلىرى ئۈچۈن تېخى تۈگىمەيدىغان خۇشنا بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ جايلىرىغا پات-پات ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئەڭ ئاخىرىدا سۇلتان ئەبۇ سەئىد موغۇلىستانغا غەربىي يۈرۈش قىلىپ كېلىپ ئاشپار دېگەن جايدا موغۇللارنى تار-مار كەلتۈردى (بابۇر، جەڭ ئاشپاردا بولدى، دەيدۇ، مۇھەممەت ھەيدەر بولسا، جەڭ، تالاس يېنىدا يۈز بەردى، دەيدۇ). بۇنىڭدىن باشقا سۇلتان ئەبۇ سەئىد پېرسىيەدىن يۇنۇسنى چاقىرتىپ، ئۇنى موغۇلىستانغا ئەۋەتتى ۋە يۇنۇسنى ئاۋارىچىلىقلارغا قارىتا ھەر قانداق يامان نىيەتتىن كېچىشكە ئۈندەتتى (مۇھەممەت ھەيدەر بۇ ۋەقە 1456 — يىلى بولغان دەپ يازىدۇ؛ بابۇر بولسا بۇنىڭدىن سەل ئاۋال ئىدى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. چۈنكى، يۇنۇس پېرسىيەدە 17 — 18 يىل تۇرغان ئىكەن). بەزى ئەمىرلەر، مەسىلەن: مىركېرىم — بەردى ۋە مىر ئىبراھىم (خەق بەردىنىڭ ۋارىسى) قاتارلىقلار يۇنۇسقا قوشۇلدى. لېكىن ئۇلار بۇرۇن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش قىلىپ ئۆگىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن يۇنۇسقا ئوبدان خىزمەت قىلىپ بەرمىدى. خان بىلەن بولغان جەڭدە يۇنۇس مەغلۇپ بولۇپ قالدى ۋە يەتتەكەنت (جېتى كەنت) دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ شەھەر پەرغانە بىلەن يەتتە سۇنىڭ ئارىلىقىدىكى چېگرىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەبۇ سەئىد تەرەپىدىن يۇنۇسقا ئىنئام قىلىپ

---

① بۇ مەلۇمات ئابدۇررازاق قول يازمىلىرىدىن ئېلىنغان.

② بۇ ھەققىدە 16 - ئەسىردە يېزىلغان «نۇسرەتنامە» دېگەن قوليازمىنىڭ 66 - بېتىدە: شۇ چاغدىكى 3 ياشلىق شاھزادە مەھمۇت سۇلتان (1454 - يىلى تۇغۇلغان ئىكەن) قالماقلار قولىغا ئەسىر چۈشۈپ قېلىپ ئۇلارنىڭ قولىدا 7 يىل تۇرغان دېيىلگەن.

بەرگەن ئىدى. ئېسەن بۇقا 1462 - يىلى، خانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ تۇرۇپ ئالەمدىن كەتتى.

ئېسەن بۇقاخاننىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان چېغىدىكى يەنە بىر ئوبدان ۋەقە شۇكى، مۇشۇ ۋاقىتلاردا يەتتەسۇغا، چۇ دەرياسىنىڭ ياقىلىرىغا بۈگۈنكى مۇشۇ يەردە ياشاۋاتقان ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى، قازاقلار كېلىپ ئورۇنلاشتى. مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ كۆرسىتىشىچە، كېلىپ ئورۇنلاشقان قازاقلار، ئۇ چاغدا 200 مىڭ ئادەم ئىكەندۇق. بۇلارنىڭ باشلىقلىرى گەرەي ۋە جانىبەك ئۆزبەكلەرنىڭ خانى ئەبۇلخەيرى بىلەن سوقۇشۇپ قالىدۇ. ئېسەن بۇقاخان گەرەي بىلەن جانىبەكنى بارلىق ئادەملىرى بىلەن قوبۇل قىلىۋالىدۇ.

ئېسەن بۇقاخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن موغۇلىستاننىڭ غەربىي قىسمى يۇنۇسنىڭ قولىغا كىرىپ قالىدۇ. ئاقسۇ شەھىرى ۋە ئۇ شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى يەرلىرىنى 1468 -- 1469 -- يىللارغىچە (ھىجرى 873 -- يىلىغىچە) ئېسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى دوس مۇھەممەت باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. دوس مۇھەممەت ۋاپاتىدىن كېيىن يۇنۇس ئاقسۇنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. دوس مۇھەممەتنىڭ ئوغلى كېپەك سۇلتان تۇرپانغا كېلىپ تۇرپاننى 4 يىل سورايدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا كېپەك سۇلتاننى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى ئۆلتۈرۈپ كاللىسىنى يۇنۇسقا يوللاپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1472 -- يىلى ئەتراپىغا كەلگەندە، پۈتۈن دۆلەت يۇنۇسنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بىرلىككە كېلىدۇ. يېڭى خان ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن خانلارغا قارىغاندىمۇ ئۇز پۇخرالىرىغا ئاز ئوخشايتتى ۋە ئۇلارئىچىدە ئۇنىڭ ئابروي -- ئىناۋىتى تېخىمۇ پەس بولدى.

يۇنۇسخان ھىجرى 818 ① ياكى 819 - يىللار (مىلادى 1415 — 1417 -- يىللار) دا تۇغۇلدى. ياش چېغىدا يۇقۇرىدا زىكرى قىلىنغاندەك، ئۇ پېرسىيىگە ئېۋەتىلىپ ئۇ يەردە ئاساسلىق مۇسۇلمانلار تەربىيىسىنى كۆردى. مەشھۇر تارىخچى شەرەپىددىن يەزدىنىڭ قولىدىمۇ ئوقىدى. ماۋارائۇننەھرلىك بىر قازى بىر ئىش بىلەن يۇنۇسخاننىڭ ئالدىغا كىرگەن ئىكەن، قازى خىيالىدا تۇرقى - قىياپىتى، قىلىقى بىر « چاڭگىلىق تۈرك » ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدىغان، دەپ ئويلىغان ئىكەن. لېكىن، خاننىڭ تولۇق مەدەنىيەتلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ بەك ئەجەپلەنگەنلىكىنى مۇھەممەت ھەيدەر يازىدۇ. تەبىئىكى، يۇنۇس كۆچمەنلىك تۇرمۇشقا كۆنەلمىدى. ئۇمۇر بويى ئۇ بىرەر شەھەرگە كېلىپ ئولتۇرۇشقا، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ھېچ بولمىغاندا، بىرەر قىسمىنىمۇ بولسا شەھەرگە كىرىپ ئولتۇراقلىق تۇرمۇشقا كۆندۈرۈشكە تىرىشتى. مۇھەممەت ھەيدەر: يۇنۇسنىڭ مۇنداق قىلىشىدا دىنىي مەخسەتمۇ بار ئىدى، دەيدۇ. ئۇ، ئۆز پۇخرالىرى ھازىرقى ھايات كەچۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمىسە، ھەقىقىي مۇسۇلمان

---

① مۇھەممەت ھەيدەر « تارىخى رەشىدى » نىڭ 115 -- بېتىدىن كۆرۈڭ.

بولۇپ كېتەلمەيدۇ، دەپ چۈشۈنەتتى. لېكىن، يۈنۈسنىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرى ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمىدى. موغۇللار شەھەردە تۇرۇشنى تۈرمىدە ئولتۇرغاندىنمۇ يامان كۆرەتتى. خان پۇخرالىرىنىڭ ئۆزىنى تاشلاپ كېتىشىدىن قورقۇپ، بىر نەچچە قېتىم شەھەرنى تاشلاپ دالادا كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

1472 ـ يىلى، يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن قالماقلارنىڭ ھەربىي باشلىقى ئاماسانجى ـ تەيجى يەتتىسۇغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. ئاماسانجى ـ تەيجى ئەسلىدە ئۆز يۇرتىنى شۇ يەردە يۈز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلىدىن تاشلاپ چىقىپ كەتكەن ئادەم ئىكەن. يۈنۈس ئۇنىڭ ھۇجۇمىدا ئىلى دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولدۇ ۋە قېچىپ سىر دەرياغا كېلىپ، بۇ يەردە قىشنى ئۆتكۈزىدۇ. يۈنۈس بۇ يەردە ئۆزبەك خانى بۇرچ. ئوغلاننى تار ـ مار قىلىدۇ. ئەمما ئىككىنچى يىلى ئەتىياز پەسلىدە تاشكەنت نائىبىنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن نائىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ، يۈنۈس بوشۇتۇلۇپ، موغۇلستانغا ئەۋەتىلىدۇ. موغۇللار بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ يۇرتىنى پاك ـ پاكىز بۇلاپ ـ تالاپ بولىدۇ ①.

ئەبۇسەئىد ھاياتى چېغىدىلا (بۇ ئادەم 1469 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يۈنۈس تۆمۈر ئەۋلادىنىڭ يەرلىرىگە بولغان ھۇجۇمنى قايتا باشلاپ، پەرغانىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئىنتىلگەن ئىدى، ئەمما بۇ ئىش باشقىچە چىقتى. كېيىن يۈنۈس ئەبۇ-سەئىدنىڭ ئوغۇللىرى ئەخمەت مىرزا ۋە ئۆمەر شەيخلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا جېدەلگە قول سالىدۇ ۋە مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن 1482 ـ يىلى ئۆز يەرلىرىگە سايرامنى قوشۇۋالىدۇ. 1485 ـ يىلى بولسا تاشكەنتنى قوشۇۋالىدۇ. ئۇنىڭ شەھەر تۇرمۇشىغا بولغان مۇھەببىتى ئۇنىڭ ئۆزىنى يېڭىپ چىقىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ، ماۋارائۇننەھردە ياشاپ قالىدۇ. ئۇنىڭ پۇخرالىرىنىڭ ئاساسى كۆپچىلىكى يۈنۈستىن ئايرىلىپ چىقىپ، يۈنۈسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەخمەتنى ئۆزلىرىنىڭ باشلىقى، دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ، مۇشۇ ئەھۋالغىمۇ يۈنۈس چىداپ ئۆتىۋېرىدۇ، ئەخمەت بولسا كۆچمەنلىك تۇرمۇشقا ئادەت تەربىيىنى ئالغان ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندا بولسا ئەمىر ـ ئابۇ بەكرى مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇرۇۋېلىپ، يۈنۈس تەرىپىدىن قىلىنغان ھۇجۇملارنى غەلىبىلىك قايتۇرۇپ تۇرىدۇ.

يۈنۈس 1487 ـ يىلى، پالەچ كېسىلىگە يولۇقۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. يۈنۈسنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ 1463 ـ 1464 ـ يىللاردا (868 ـ ھىجرىيدە) تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى مەخمۇت ئولتۇرىدۇ. مەخمۇت موغۇلستاننىڭ غەربىي

---

① ئابدۇ راززاقنىڭ قول يازمىسى 349 ـ بەت.

قىسمىدا ئەمەلىي ھوقۇق ئۇتۇپ تۇردى. شەكلەن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ باشلىقى ئورنىدا تۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ دادىسى يۇنۇسقا ئوخشاش مەلۇماتلىق مەدەنىي ئادەم ئىدى، شېئىرلار يازاتتى، لېكىن شېئىرلىرى ئانچە ئوبدان چىقمايدىغان ئىدى ①. بابۇرنامەنىڭ كۆپ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. لېكىن، ھەربىي ئىشلارغا كەلگەندە بەك پالاكەت ئىدى، دەيدۇ. مۇھەممەت ھەيدەر: بۇ ئادەم ئۆز پۇقرالىرىنى ئىدارە قىلىپ باشقۇرۇشتىمۇ ئىقتىدارسىزلىق قىلاتتى، دەپ كۆرسىتىدۇ.

مەخمۇت ماۋارائۇننەھردە ئۆز يەرلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئورغۇن كۈچ چىقاردى ۋە بۇ جەھەتتە خېلى مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. لېكىن، 1500 - يىلىدىن باشلاپ ئوبۇلخەيرىنىڭ نەۋرىسى ئۆزبەك خانى مۇھەممەت شەيبانى بەك تېزلىك بىلەن كۆتىرىلىشكە باشلايدۇ، مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خان دەسلەپتە شەيبانىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن ئىكەن، 1488 - يىلى، ئۇنىڭغا تۈركىستانىنىمۇ بەرگەن. نەتىجىدە، ئۇ قازاقلار بىلەن سوقۇشۇپ قالغان ئىكەن. 1500 - يىلى، خان ئۇنىڭغا بۇخارانى ۋە سەمەرقەنتنى ئىگەللىۋېلىشقىمۇ ياردەم كۆرسەتكەن، لېكىن، ئارىدا ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي شەيبانى، خاننىڭ ئۆزىگە قارشى قورال كۆتىرىپ چىقىدۇ. خان بۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماي، ئۆزىنىڭ كىچىك ئۇكىسىدىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولىدۇ. 1465 — 1466 - يىللىرى، ھىجرىيە 870 - يىلى تۇغۇلغان ئەخمەت ئۆزىنىڭ ئاكىسىغا ھېچقانداق ئوخشىمايدىغان بىر زات ئىدى. ئۆزىنىڭ جىيەنى بابۇرنىڭ تەسۋىرلەپ يېزىشىغا قارىغاندا، ئۇ ئادەم ئىسمى - جىسمىغا لايىق يايلاق ئوغلى ئىكەن. قەددى - قامىتى كىچىككەن، كۈچلۈك، قاتتىق قول باتۇر جەڭچى بولۇپ، قىلىچنى باشقا ھەرقانداق قورالغا قارىغاندا ئۈستۈن قويىدىكەن. ئۇ، موڭغۇلچە كىيىنىپ يۈرەر ئىكەن. ئۇنىڭ قورال - سايمانلىرى، ئېتىنىڭ جابدۇقلىرىمۇ موڭغۇللار ئادەتلىرىگە ئويغۇن ئىكەندۇق. ئەخمەت بىر ئىككى جەڭدە قالماقلارنىڭ تەيجىسى ئېسەننىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. ئەخمەتنىڭ مۇنداق جاسارىتى قالماقلارنى شۇ دەرىجىدە قورقۇتۇۋەتتىكى، ئۇلار، ئەخمەتكە ئالاچا ياكى ئالاچى دىگەن لەقەم بەردى (بۇ «قاتىل» دىگەن سۆز ئىكەن). بۇنىڭدىن باشقا، ئەخمەت ئۆزىنىڭ ئاكىسىغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەن ۋە ئۇنى 1 - 2 جەڭدە مەغلۇبىيەتكە ئۇچىراتقان ئىسيانچى ئەمىرلەرگە ۋە قازاقلارغا قارشى كۈرەشتى، ئەخمەت قازاقلارنى 3 قېتىم بىت - چىت قىلدى. لېكىن، ئەخمەتنىڭ

---

① بۇ ھەقتىكى مەلۇمات «بابۇرنامە» نىڭ 102 — بېتىدىن ئېلىنغان.

(B · M ئېھتىمال ئۇ، تۈركى شېئىرلار يازغاندا قائىدىلەرنى سەل بۇزۇۋۋاتى يازدىمىكىن، دەپ پەرەز قىلىدۇ.)

قەشقەر بىلەن يەركەننى قايتىدىن قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا بولغان ئۇرۇنۇشلىرى نەتىجىسىز بولدى.

ئۆزىنىڭ ئاكىسى تەرىپىدىن ياردەمگە چاقىرىلغان ئەخمەت موغۇلستانغا ئۆزىنىڭ 19 ياشلىق ئوغلى مەنسۇرنى قويۇپ قويۇپ، ئۆزى باشقا ئىككى ئوغلى بىلەن تاشكەنتكە كەتتى. شەيبانى 1503-يىلى ئاخسىكەت دىگەن جايدا موغۇل ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئاكا-ئۇكا ئوغۇللارنى ئەسىرگە چۈشۈردۈۋالدى. مەخمۇتنىڭ تاشكەنت ۋە سايراملارنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاكا-ئۇكا ئىككىسىنى موغۇلستانغا قويۇۋەتتى. بۇ ئاكا-ئۇكىلار ئىككىنچى يىلى كەلگەن قىشنى ئاقسۇدا بىرلىكتە ئۆتكەزدى. ئەخمەت بۇ يەردە پالەچ بولۇپ ئۆلدى. مەخمۇت ئاقسۇنى ۋە موغۇلستاننىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۆزىنىڭ جىيەنلىرىگە تاشلاپ بېرىپ، يەتتەكەنتكە بېرىپ ئورۇنلاشتى. ئاقسۇدا مەنسۇرخان قېپقالدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى خەلىل سۇلتان يەتتەسۇغا بېرىپ قىرغىزلارغا قوشۇلدى ۋە بۇ قىرغىزلارنىڭ باشلىقى بولۇپ قالدى ①.

بىزگە شۇنىسى ئېنىقكى، قىرغىزلارنىڭ ھازىرقى تۇرغان يۇرتىدا قىرغىزلار بىرىنچى قېتىم تىلغا ئېلىنىۋاتىدۇ. بۇ قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى ئېھتىمالغا قارىغاندا، بۇ يەرلەرگە 10-ئەسىرلەردە كېلىپ ئورۇنلاشقان بولسا كېرەك. مۇھەممەت ھەيدەر قىرغىزلار بىلەن موغۇللار ئوتتۇرىسىدا ئېتنوگرافىيىلىك پەرق بارلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ۋە قىرغىزلارنى موغۇللاردىن ئايرىلىپ چىققان بىر تارماق تايىپە، دەپ ھېساپلايدۇ. قىرغىزلار بىلەن موغۇللار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىشىشنىڭ سەۋەبى قىلىپ موغۇللارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى؛ قىرغىزلارنىڭ بولسا مەجۇسى (بۇتپەرەس) بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

خەلىلگە ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۇنىڭ ئۇكىسى سەئىد كېلىپ قوشۇلىدۇ ②. سەئىد دادىسى بىلەن بىرگە ماۋارائۇننەھردە ئۆزبەكلەرگە ئەسىر بولۇپ تۇرغان يېرىدىن قېچىپ كېلىدۇ. سەئىد بىر ئاز ۋاقىت يەتتەكەنتتە تاغىسىنىڭ يېنىدا تۇرىدۇ. ئۇ بۇ يەردىكى ئىش باشقۇرۇشنىڭ ئۇبدان ئەمەسلىكىگە ئىچى پۇشۇپ چىدىماي ئاكىسىنىڭ يېنىغا بېرىۋالىدۇ. بۇ ئاكا-ئۇكىلار بىرلىكتە تۆت يىل ۋاقىت ئۆتكۈزىدۇ ۋە بۇ جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ تاغىسىغا ئۇچۇق دۈشمەنلىك مۇئامىلىدە بولىدۇ. بۇلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن موغۇلستانغا مەنسۇر كېلىدۇ. مەنسۇر ئۇلارنى تاغىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرىدۇ. لېكىن، ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت

---

① مۇھەممەت ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» 181-، 182-بەتلەر.

② بابۇر نامىنىڭ 106-بېتىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، سەئىد ئۇچاغلاردا 13-14 ياشلاردا بولسا كېرەك. دىمەك ئۇ 1490-يىلى تۇغۇلغان بولىدۇ.

ئۆتمەي، ئۆز ئارا دۈشمەنلىك يەنە باشلىنىدۇ. مەخمۇت ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن شۇنچىلىك دەرىجىدە چەتكە قېقىلىدىكى، نەتىجىدە، ئۇ، ماۋارائۇننەھرگە كېلىپ شەيبانىغا تەسلىم بولىدۇ.

1508 - يىلى شەيبانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مەخمۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى سىر دەريا بويىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇشۇنىڭدىن كېيىن ئالما ئاتا يېنىدا (باشقا بىر ئورۇندا چارىن-چالاق يېنىدا — يەنى چارىن يېنىدا دەپ كۆرسىتىلىپتۇ) مەنسۇر ئۇكىلىرى بىلەن سوقۇشىدۇ ۋە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ. خەلىل پەرغانىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ بۇ يەردە مۇشۇ يەرنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئۆز بەگ ھاكىمى جانىبەكنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. سەئىد بولسا نارىننىڭ يېنىدا بىر نەچچە ئاي ئورمان ئىچىدە قېچىپ يۈرىدۇ. شۇ چاغدىكى موگۇللارنىڭ چۈشەنچىسى: بۇنداق قېچىپ يۈرۈش ئادەتتىكىلا بىر ئىش ھېسابلىنىدىكەن. باتۇر جەڭچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ياش چېغىدا مەلۇم ۋاقىت جاڭگاللاردا، تاغ، ئورمانلاردا، ئۆزلىرى ياشاپ كەلگەن جايلاردىن 2 - 3 ئايلىق يىراقلىقتىكى جايلاردا يەككە كۈن كەچۈرۈشى ماقتاشقا تېگىشلىك ئىش دەپ ھېسابلىنار ئىكەندۇق. بۇنداق ئادەملەر شۇ مەزگىللەردە، ياۋايى قۇشلارنىڭ گۆشلىرى بىلەن تائاملىنىپ، ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كىيىم كىيىپ يۈرۈيدىكەندۇق. بۇ جايلاردا شۇ چاغلاردا، ئابۇبەكرى قەشقەرى قوشۇنلىرىنىڭ ھوجۇملىرى پات-پاتلا بولۇپ تۇراتتى. سەئىد ئۆزىنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن ئۆزى ئىختىيارسىز پەرغانىگە كەلدى ۋە ئۇ يەرگە مەخمۇت ۋاپاتىدىن 2 ئايدىن كېيىن، خەلىل ۋاپاتىغا 1 ئاي قالغاندا يېتىپ كەلدى. سەئىد بۇ يەردە ئەسىرگە ئېلىنىدى. لېكىن، ئۇ بۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلۇپ ئامان ئېسەن كابۇل شەھىرىگە كېلىۋالدى. كابۇلدا يەنە شۇ 1508 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بابۇرغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتى.

ئابۇبەكرى ئەسكەرلىرىنىڭ يەتتە سۇدىكى ھەركەتلىرى ئەمىر ۋەلىنىڭ قوماندانلىقىدا بەك ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلدى. مەنسۇرخان مەملىكەتتە پۇت تىرەپ تۇرالماي چالىشقا (قاراشەھەرگە) قىرغىزلارنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ چېكىندى. بۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يوقىتىلدى. ئاز قىسمى موغۇلىستانغا قايتىپ كەلدى. ئابۇبەكرى ئۇلارغا ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرۈشكە رۇخسەت قىلدى، يەتتە سۇنىڭ شىمال تەرىپىدە 1518 - يىلى، ھىجرىيە 924 - يىلىدا ئالەمدىن ئۆتكەن قازاق خانى قاسىم ھۆكۈمرانلىق قىلار ئىدى. ئۇنىڭ قىشتا تۇرىدىغان قارارگاھى قارا تال دېگەن يەر ئىدى. 1510 - يىلى ئەتراپىدا قاسىم شەيبانىنى مەغلۇپ قىلدى. 1512 - يىلى، تالاس ۋە سايراملارنى ئىشغال قىلىپ، تاشكەنت ئەتراپىنى

تالان-تاراج قىلدى. مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يېزىشىچە، قازاق خەلقى شۇ چاغلاردا بىر مىليون ئادەم ئەتراپىدا ئىكەندۇق. بابۇرنىڭ كۆرسىتىشىچە، خان قاسىمنىڭ 300 مىڭ ئەسكىرى بار ئىكەندۇق. 1513-يىلى كۈز پەسلىدە، چۇدەرياسىنىڭ ياقىسىدا قاسىم خان بىلەن سەئىد ئۇچرىشىدۇ. سەئىد بۇ چاغدا تېخى بابۇرنىڭ خىزمىتىدە ئىدى. قاسىم شۇچاغلاردا 65 ياش ئەتراپىدىكى ئادەم بولۇپ، سەئىدنى بەك چوڭ ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. سەئىد ئا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ جاڭگال دالىسىنىڭ قارار گاھىدىكى سەئىدنىڭ نامىغا بېرىلگەن بۇ زىياپەتنى ئېسىدىن چىقارمايدۇ ①.

سەئىد 1514-يىلى بابۇردىن ئايرىلىپ قەشقەرىيەنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋېلىش قارارىغا كېلىدۇ. مۇشۇ مەخسەت بىلەن 4700 ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ يەتتە سۇدىن چىقىپ، پەرەزلەرچە، تۇرغات داۋىنىدىن ئۆتۈپ، شۇ ۋاقىتتا قۇدرەت تېپىپ تۇرغان ئابۇبەكرى بىلەن سوقۇش باشلايدۇ.

تەنتەكلەرچە باتۇرلۇق بىلەن قىلىنغان بۇ يۈرۈش كۈتۈلمىگەندە تولۇق مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملاندى. سەئىد قەشقەر بىلەن يەركەننى ئىستىلا قىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاندا تولۇق خاتىرجەملىك - تېچلىق ئەسلىگە كەلدى. 1516-يىلى، ئاقسۇ بىلەن كۇچار ئوتتۇرىسىدا ئاربات دىگەن جايدا مەنسۇر بىلەن سەئىد ئىككىسى يولۇقۇپ، ئۆز-ئارا تولۇق سۈلھى ئورنىتىلدى. مەنسۇر تۇرپان ۋە قارا شەھەرنى بىۋاستە باشقۇرغۇچى ۋە پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ يۇقۇرى باشلىقى سۈپىتىدە تۇردى. ئىككىنچى ئوكىسى ئەيمىل خوجا ② ئۇچتۇرپان، ئاقسۇلارنى باشقۇرۇپ تۇردى. ئۈچىنچى ئوكىسى باباچاق-سۇلتان باي بىلەن كۇچارنى باشقۇردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل (جۇڭگو) بىلەن ئەنجان (پەرغانە) ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ دائىرىدە سودا-تىجارەت ناھايىتى تېچ ھالدا ئېقىپ تۇردى. تىجارەتچى سودىگەرلەردىن ھېچقانداق باج ئېلىنمىدى.

سەئىد قەشقەرنى ئىگەللىۋالغاندىن كېيىن، يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىمۇ ئۆز تەسىرىگە بويسۇندۇرۇۋالدى. سەئىد خانغا ئابۇبەكرى بىلەن بولغان سوقۇشتا چوڭ ياردەم كۆرسەتكەن قىرغىز مۇھەممەت ئۆز خەلقىگە باشلىق قىلىپ قويۇلدى. سەئىد مەنسۇر بىلەن كۆرۈشكەنگىچىلىك ھەددىدىن زىيادە زىياپەتلەردە بولۇپ كېتىپ سالامەتلىكىنى بۇزۇۋالغان ئىدى. كېيىن تەۋپىلارنىڭ

---

① مۇھەممەت ھەيدەر: «تارىخى رەشىدى» 273-، 277-بەتلەرگە قارالسۇن.

② «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىدە بۇ ئىسىم Aiman Khwaja دەپ يېزىلغان ئىكەن. مۇسۇلمانچە قوليازمىلاردا ئاخىرقى «ل» بىلەن «ن» پات-پاتلا ئالمىشىپ كېتىدۇ.

تەلەپ قىلىشى بىلەن يازنى موغۇلىستاندا ئۆتكەزدى. 1516-يىلى كۈزدە پەرغانىدىكى ئۆز بەگلىرى بىلەن سوقۇشنى يەنە باشلاش ئۈچۈن ئۇ يەتتەسۇغا كەلدى. چاتىر - كۆل ياقىسىدا ئۆزىنىڭ ئۇكىسى باباچاق بىلەن كۆرۈشتى. ئارپا دېگەن سايدا مەنسۇردىن باشقا ھەممە ئاكا - ئۇكىلار بىرلىكتە ئوۋ ئوۋلاپ، قىشنى ئارقا - ئارقىدىن ئۈزۈلمەي كەلگەن زىياپەتلەر بىلەن ئۆتكەزدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇ، بۇ يۈرۈشكە دەسلەپتە ئاتلانغان چاغدىكى مەخسەتىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ قالغانغا ئوخشايدۇ.

بۇ ئارىلىقتا مۇھەممەت باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار تۈركىستان، تاشكەنت ۋە سايراملارغا پات - پاتلا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. مۇھەممەت شەيبانىنىڭ تۈركىستاننى سوراپ تۇرغان ئەمەكە ۋەچچىسى ئابدۇللانى ئەسىرگە ئالدى ۋە كېيىن ئورغۇن سوغا بېرىپ قويىۋەتتى. بۇ ئىش نەتىجىسىدە سەئىد بىلەن مۇھەممەت ئوتتۇرىسىدا سوقۇش پەيدا بولۇپ قالدى. ئىككىنچى بىر ئورۇندا مۇھەممەت ھەيدەر: سەئىد مۇسۇلمانلارنىڭ ھامىيسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇھەممەت بىلەن سوقۇشتى. چۈنكى مۇھەممەت مۇسۇلمان يەرلىرىنى بەك ۋەيران قىلىۋەتكەن ئىدى، دەپ يازىدۇ. سەئىد 1517 يىلى كۈز پەسلىدە قەشقەردىن چىقىپ يۈرۈش قىلدى. ئەمىل خوجا سىبىردىق ئات ئوقۇرى داۋىنى ئارقىلىق ئاقسۇدىن چىقتى. ھەر ئىككىسىنىڭ قوشۇنى كاپىر يارى دېگەن يەردە ئۇچراشتى. سەئىد مۇشۇ جايدىن بارس قاۋۇن سايى ئارقىلىق ماڭدى، ئەمىل جۇ ئۆكى سايى ئارقىلىق ماڭدى. مۇھەممەتنىڭ ئەسكەرلىرى بولسا بارس قاۋۇن دەرياسىنىڭ قويۇلىدىغان يېرىنىڭ يېنىدا ئىدى. مۇھەممەتنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئادەملىرى تۇتۇپ قارشى تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەردى ۋە كېيىن ئۇ شەرقىي تۈركىستانغا ئېۋەتىلدى. ئۇنىڭ يىلقا، قوي، تۆگىلىرى توپ - توپى بىلەنلا ئەسكەرلەرگە غەنىيمەتكە قالدى. ئەسىردە تۇرغان قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى بوشۇتۇلدى. قىشنىڭ بېشىدا خان قەشقەرگە قايتىپ كەلدى ①.

يېڭى يۈرۈش 1522-يىلى باشلاندى. مۇھەممەت ھەيدەر: خاننىڭ بۇ ھەربى يۈرۈشىدىكى مۇددىئاسى قىرغىزلار تەرىپىدىن مۇسۇلمانلار ۋىلايەتلىرىگە پات - پات بولۇپ تۇرغان ھۇجۇملارنى توختىتىشتىن ئىبارەت ئىدى، دەپ بايانلايدۇ. مۇھەممەت ھەيدەر يەنە، شۇ يېرىنىڭ ئۆزىدىلا بۇ ھەربى يۈرۈشنىڭ ئەسلى سەۋەبى شەرقىي تۈركىستاننىڭ يايلاقلىرى موغۇللارنىڭ ئورغۇنلىغان يىلقا ئۈيۈرلىرىنى، قوي ۋە كالا پادىلىرىنى سىغدۇرۇپ كېتەلمىگەنلىگىدە ئىدى، دەپ يېشىپ بېرىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقلىقىنى خاننىڭ 13 ياشلىق ئوغلى رەشىت (ئابدۇ رەشىت) رەسمىيەت ئۈچۈن تەيىنلەندى. ئابدۇرەشىت بىلەن

① بۇ مەلۇماتلار مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» نىڭ 341 — 351 - بەتلىرىدىن ئېلىندى.

بىللە، ئەسىرلىكتىن ئازات قىلىنغان ۋە يېڭىدىن قىرغىزلارنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلەنگەن مۇھەممەتنى ئىۋەتىلدى. موغۇللارنىڭ ھاكىمىيەتلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قوشقار دېگەن سايىدا دائىملىق تايانچ ئورۇن قۇردى. قىرغىزلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇھەممەتكە ئىتائەت قىلدى. بەك ئازغىنىسى ئۆز يەرلىرىنىڭ يىراق ياقىلىرىغا قېچىپ كەتتى. قىرغىزلارغا قىشتا خاننىڭ ئۆزىمۇ كەلدى. خاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن رەشىت بىلەن مۇھەممەت موغۇلىستاننىڭ ئەڭ يىراق چەتلىرىگىچە بېرىپ كەلدى. ئۇلار چېچىلىپ كەتكەن قىرغىزلارنى توپلىۋالدى. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن خاننىڭ ئۆزى ئوغلىنىڭ ئابرۇيى-ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن ھەر يىلى ئاز ۋاقىت قىرغىزلارغا كېلىپ-كېتىپ تۇردى. 1524-يىلى خان قوشقاردا تۇرغان چاغدا، يەتتە سۇنىڭ شىمالىي تەرىپىنى سوراپ تۇرغان قازاق خانى تاھىر كېلىپ خان بىلەن كۆرۈشتى. تاھىر قاسىمنىڭ جىيەنى ۋە ئىككىنچى ئىزباسارى ئىدى (بىرىنچى ئىزباسارى قاسىمنىڭ ئوغلى مۇماش خان ئىدى)، تاھىر موغۇللارغا يېقىنلىشىش ئارزۇسىدا بولۇپ كەلدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، تاھىرنىڭ زالىملىقى ئۈچۈن تاھىرغا ئۆچمەنلىك قىلىپ كەلگەن تاھىرنىڭ ئۆزىنىڭ پۇقرالىرىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئۆزبېك ھەم نوغايلار (ماڭغىت) لارغا قارشى تۇرۇش ئىدى. بۇ موغۇللارنىڭ قارار گاھىدا تاھىر شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەت ئۇنىڭ كۈتكىنىدىن ئېشىپ چۈشتى، تاھىرنىڭ سىڭلىسى رەشىتكە نىكاھلاپ بېرىلدى.

مۇشۇ ئىشلاردىن كېيىن مۇھەممەت يەنە ئۆز بەگلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ ئەيىپلىنىپ قەشقەرگە ئەۋەتىلدى. ئۇ، قەشقەردە سەئىد خان ۋاپاتىغىچە تۇردى. مەملىكەتتىكى تەرتىپ ئىنتىزامىنى ساقلاش تارىخچى مۇھەممەت ھەيدەرگە تاپشۇرۇلدى («تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى — ئۇ. س). مۇھەممەت ھەيدەر ئۆزى مەملىكەتنىڭ خاتىرجەملىكىنى ساقلاش ئەقىدە ئۆزىنىڭ چىقارغان كۈچلىرىنىڭ ئۇتۇقلۇق بولمىغانلىقىنى، قىرغىزلارنىڭ كۆپچىلىكى تاھىرغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆزى ئېتىراپ قىلىپ يازىدۇ. 1525-يىلى ياز پەسلىنىڭ ئاخىرلىرىدا خان ئىسسىق كۆل ياقىسىغا كېلىدۇ. ئۇ مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقىتتا موغۇلىستاننىڭ چېگرالىرىغا قالماقلارنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇمات تاپشۇرۇۋالىدۇ. بۇنىڭدىن سەل بالدۇرراق، 1523-1524-يىللىرى قىش پەسلىدە، رەشىت قالماقلارغا قارشى ناھايىتى ئۇتۇقلۇق ئۇرۇشلار ئېلىپ بارغان ئىدى ۋە مۇشۇ يەردىكى غەلىبىسى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «غازى» (كاپىرلارغا قارشى ج ، غالىب كەلگۈچى) دېگەن لەقەم سىڭىپ كەتكەن ئىدى. خان ئەندىلىكتە بالا-چاقىسىنى ئىسسىق كۆلگە تاشلاپ قويۇپ (ئېھتىمال يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئارالدا بولسا كېرەك)، ئۆزى قالماقلارغا قارشى يولغا چىقىپ قىبىس قالار (ياكى قەبىل قاقلا) دېگەن جايغىچە كەلدى. بۇ جاي ئىسسىق كۆلدىن 10 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جاي ئىدى.

بۇ يەردە، ئۇ، تاشكەنت خانى سۈيۈنچۈكنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى — بۇ ئەھۋال ئۇ ئۆز بەگلەر بىلەن بولغان سوقۇشنى قايتا باشلاشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. خان دەرھال ئىسسىق كۆلگە كەتتى. ئۇ يەردىن قوڭغۇر ئۆلەن دېگەن يەر ئارقىلىق پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. پەرغانىدا ئۇ دېگەندەك بىر مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىش قىلالمىدى. موغۇلىستانغا — ئۆزىنىڭ ئائىلىسى تۇرغان ئوتلۇق دېگەن جايغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ يەردىمۇ ئۇزۇن تۇرماي قەشقەرگە قايتىپ كەتتى.

تاھىر كېيىنكى يىلىنىڭ قىشىدا قوشقار دېگەن يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ئەسكەر تارتىپ تۇرۇۋالدى. قىرغىزلارنىڭ بىرسى دەرھال ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەتتى. رەشىت ئاتبېشى دېگەن يەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. 1526 - يىلىنىڭ بېشىدا، ئۇنىڭغا خاننىڭ ئۆزى كېلىپ قوشۇلدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قازاقلار پۈتۈن يەتتەسۇ يېرىدە قاش ۋە قوڭغۇزغىچە بولغان ئارىلىقتا ھېچقانداق توسقۇنلۇققا ئۇچرىماي يۈرىدىغان بولدى. قوشقار بىلەن جومغالا ئەتراپلىرىدا كۆچۈپ يۈرگەن ۋە تاھىرغا قوشۇلۇپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن قىرغىزلارنىڭ قالغان قىسمىنى موغۇللار ئاتبېشى دېگەن يەرگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتتى، تاھىر بىلەن سۆزلىشىپ سۆھبەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قەشقەردە تۇرۇۋاتقان يۇنۇسخاننىڭ قىزى، تاھىرنىڭ ئۆگەي ئانىسى ئۇنىڭ قېشىغا ئەۋەتىلدى ئوتتۇرىدا بولغان سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىدىن بىزنىڭ ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق. سەئىد خان شۇ چاغدا ئاقايدا تۇرۇۋاتاتتى. قازاقلار بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدا ماجىرا چىققانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھاللا شۇلارنىڭ يېنىغا كەتتى. ئاق قوياش دېگەن يەرگە كېلىپ ئۇ يەردىن ئارشىلىدىر دېگەن يەرگە باردى. موغۇللار يەنە داۋاملىق ئالغا ماڭغاندا، كۆچاردا تۇرۇشلۇق بابا چاقىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ يولدا ياتقان جەسەتلىرىگە يولۇقۇپ قالدۇ. بۇ ئادەملەر قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىكى جەسەتلىرى ئىكەن. موغۇللار مۇشۇنداق ئەھۋاللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن بولسا كېرەك، يەتتە سۇدا بىر بۇلاڭچىلىق قىلمايمىزمۇ دېگەن قارارغا كەلدى. نەتىجىدە قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ قويىنى ھەيدەپ كەتتى ۋە مۇنىڭ بىلەن چەكلەندى. خەلق مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن بۇقېتىم قىلىنغان ھۇجۇمنى «قوي چېرىكى يۈرۈشى» دېگەن نام بىلەن ئاتايدىغان بولۇپ قالدى. 1527 - يىلىنىڭ ئەتىيازلىقى تاھىر ئاتبېشىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى قىرغىزلارنى ۋە شۇ يەردىكى موغۇللارنىڭ قويلىرىنى ئېلىپ كەتتى.

موغۇللار چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، يەتتە سۇ قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ قولىدا قېپقالدى. ئەمما، قازاقلار بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىق ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى. 1526 - يىلى، تاھىر ئۆزىنىڭ ئۇكىسى ئابدال قاسىمنى ئۆلتۈرۈپ قويدۇ. ئابدال قاسىم-

ما مۇشۇنداق قاتتىق قىلغانلىقى ئۈچۈن پۈتۈن خەلق نەپرەت بىلدۈرۈپ بۇنىڭدىن ئايرىلىپ كېتىپ قالىدۇ. قىرغىزلار بولسا تاھىردىن ئايرىلماي ئۇنىڭغا سادىقلىق قىلىپ قېپقالىدۇ. 1529 - يىلى، تاھىر قايتىدىن ئۆز ئەتراپىغا 20 مىڭدىن 30 مىڭغىچە قازاقلارنى يىغىۋالىدۇ. تاھىرنىڭ قايسى ۋاقىتتا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى نامەلۇم. مۇھەممەت ھەيدەر ئۇنى بەك ۋەيرانە ئەھۋالدا قېلىپ ئۆلىدۇ دەپ يازىدۇ. تاھىر ۋاپاتىدىن كېيىن، پۈتۈن قازاق خەلقىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇتۇپ تۇرغان خاننىڭ ئۆتكەنلىكى ناتايىن، مۇھەممەت ھەيدەر: تاھىرنىڭ ئىز باسارى بولۇپ ئۇنىڭ ئۆكىسى بويداش قالدى. دەيدۇ.

يەتتە سۇدا موغۇللارنىڭ ھاكىمىيىتى سەئىد خاننىڭ ئىز باسارى بولۇپ قالغان رەشىت خان ۋاقتىدا (1533 — 1565 - 66 ①) قىسقا ۋاقىت ئەسلىگە كەلدى. قازاقلار تاشكەنت دائىرىسىدىكى يەرلەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مۇشۇ ئورتاق دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن رەشىت ماۋارائۇننەھردىكى ئۆزبەكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. بۇنىڭدىن باشقا، قازاقلارغا غەربىي شىمال تەرەپتىن نوغايلار (ماڭغىتلار) ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ھىجرى 944 - يىلى (1537 - 1538 - مىلادى) دا، رەشىت قازاقلارنى دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇقتۇردى. مۇشۇ سوقۇشتا تاھىرنىڭ ئۆكىسى — قازاقلار خانى تۇغۇم ئۆزىنىڭ 37 سۇلتانى بىلەن بىللە ھالاك بولدى. مۇشۇ جەڭدىكى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن، يىراقتىكى ئەللەرگە: قازاق خەلقى يەر يۈزىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىلىپتۇ، دېگەن خەۋەرلەر تارقالدى. رەشىت سەئىدنىڭ ئۇسۇلى بويىچە يەتتە سۇغا ئۆزىنىڭ ئوغلى ئابدال لاتىپنى باش قىلىپ قويدى. موغۇللار ئۆزبەكلەر بىلەن يېقىن ئىتتىپاق بولۇپ ھەركەت قىلىشنى داۋاملاشتۇردى. ھىجرى 951 - يىلى (مىلادى 1544 - 1545 - يىللىرىدا) ئىسسىق كۆل ياقىسىدا رەشىت تاشكەنت خانى نەۋرۇز — ئەخمەت (باراق) بىلەن كۆرۈشتى. مۇشۇ ئىشلارغا قارىماستىن، قازاقلار ئارىدا يەنە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ئۆزلىرىنىڭ يەتتە سۇدىكى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئابدال لاتىپ دادىسى ھايات چاغدىلا قاسىمنىڭ ئوغلى — قازاق ۋە قىرغىزلار خانى ھەققەنەزەر بىلەن بولغان سوقۇشتا ھالاك بولدى. 1558 — يىلى ئەتراپىدا، جېنكىنسوننىڭ يېزىشىچە، قازاقلار يەنە تاشكەنتكە تەھدىت سېلىپ تۇرغان، قىرغىزلار بولسا قەشقەرگە تەھدىت سېلىپ تۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاشكەنت، قەشقەردە تۇرغۇچى خەلقلەرنىڭ جۇڭگو بىلەن ھەمدە غەربىي ئاسىيا بىلەن قۇرۇقلۇق ئارقىلىق بولىدىغان سودىسى پۈتۈنلەي توختاپ قالغان.

---

① بارتولد 1900 - يىلى بۇنىڭغا تۆۋەندىكىچە تۈزىتىش قىلغان. ھەيدەرنىڭ يازغان تارىخى بويىچە (تارىخى ھەيدەر بويىچە)، رەشىت ھىجرىيە 978 - يىلى (مىلادى 1570 - 1571 - يىللاردا) ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدال لاتىپ ئولتۇرغان ئىكەن. بۇ ئادەم 29 يېشىدا ھەققەنەزەر بىلەن بولغان سوقۇشتا قۇربان بولغان ئىكەن، ئەمما بۇنىڭ ئۆلگەن ۋاقتىنىڭ يىلى كۆرسىتىلمەيدۇ.

قالماقلار *

16 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يەتتە سۇدا موغۇللار ھۆكۈمرانلىقى زۇۋال - كېمەل مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللار ھەققىدە بىزدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بەزى قىزىق مەلۇماتلارنى، بۈگۈنكى كۈنگىچە ھېچكىم تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنمىغان، ھەجرى 990 - يىلى (1582 - يىلى) سەيپى دېگەن ئادەم تەرىپىدىن يېزىلغان ۋە بىزگىچە مەلۇم بولۇشىچە پەقەت قولىيازما سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن تۈرك تىلىدىكى ئەسەر بېرىدۇ. بۇ قولىيازما لېيدېن دارىلفۇنۇنىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ ئاپتورنىڭ يېزىشىچە، قالماقلار شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا غەلىبە قازىنىشنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇرغان ئىكەن. ئۇ ئادەم قالماقلارنىڭ باشلىقىنى ئالتان - خان دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردە تۈمەت دېگەن قەبىلىنىڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارى نەزەردە تۇتۇلۇشى ئېھتىمال، ئۇ ئادەم شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا ناھايىتى كەڭ بىر ئىمپېرىيە تۈزۈگەن ۋە 1552 - يىلى ئويراتلارنى بويسۇندۇرغان ئىدى. تاھىرنىڭ جىيەنى - چىغايىنىڭ ئوغلى نازاق خانى تەۋەككەل ① قالماقلار مەملىكىتىگە ھۇجۇملار يۈرگۈزۈپ تۇرغان ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاقلارنىڭ مەملىكىتى مەجۇسىلەر تەرىپىدىن قاخشاتقۇچ ھۇجۇملارغا ئۇچرىدى. تەۋەككەل تاشكەنتكە قېچىپ كەتتى.

شۇ چاغدا تاشكەنتتە ناۋرۇز — ئەخمەت خان ئىدى (ناۋرۇز — ئەخمەت 1556 - يىلى ۋاپات بولغان). تەۋەككەل ناۋرۇز ئەخمەتكە دۈشمەنلىككە قارشى بىر ئىتتىپاق

---

* بۇ باپنىڭ ئاساسىي مەنبەلىرى: بىچۇرىننىڭ «تارىخى ئەنزارى»، ئۇنكوۋسكىنىڭ «ئەلچىلىك» دېگەن ئەسىرى، پوزنىيېۋنىڭ «جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت» دېگەن ئەسىرى، ھوۋورتنىڭ «مونغۇل تارىخى» 1 - تومى.

① 16 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمى ۋە 17 - ئەسىردىكى يەتتە سۇ تارىخى پۈتۈنلەي دېگىدەك تەتقىق قىلىنمىغان ھالەتتە تۇرماقتا. 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ۋەقەلەرنى قەشقەردە يېزىلغان بەزى مەنبەلەردىن بىلگىلى بولىدۇ. مۇشۇ قەشقەر مەنبەلىرىدىكى قازاقلار ۋە قىرغىزلارغا ئائىت مەلۇماتلارنى چوقان ۋەلىخانوپ ئېلىپ پايدىلانغان. «چوقان ۋەلىخانوپ ئەسەرلىرى» نىڭ 97 - بېتىگە قاراڭ. يەنە مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ يازغانلىرىدىن سالاھىددىنۋانىڭ ئالغان ماتېرىياللىرىغا قاراڭ. جۇڭگو مەنبەلىرىدىن قالماقلار ھەققىدە ئېيتىلغان ماتېرىياللارنى پەللىيوتنىڭ ئالغانلىرىدىن قاراڭ. قىرغىز تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك جۇڭغار ھەربىي باشلىقلىرىنىڭ كېيىنكى ھۇجۇملىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى دوموودىن كاندىراتىپلارنىڭ «مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇش تەجرىبىسى» دېگەنلىرىگە قاراڭ. پېتروپنىڭ «ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 55 - ، 60 - بەتلىرىگە قاراڭ.

تۇزۇش ھەققىدە تەكلىپ بەردى . سەۋرۇز ئەخمەت تەۋەككەلگە : «سەن بىلەن مەندەك يەنە ئون پادىشا بولسىمۇ بۇ قالماقلارغا تەڭ كېلەلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئاپتور قىرغىزلار ۋە قازاقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرىدۇ . ئاپتورنىڭ سۆزىچە : «قىرغىزلار موغۇللارغا قېرىنداش كېلىدۇ . ئۇلارنىڭ پادىشالىرى بولمايدىكەن، پەقەت بەگلىرىلا بولىدىكەن ، بەگلىرىنى ئۇلار قاشقا دەپ ئاتايدىكەن . ئۇلار كاپىرمۇ ئەمەس، مۇسۇلمانمۇ ئەمەسكەن، بەك ئېگىز تىك تاغلىق جايلاردا تۇرىدىكەن . تاغلاردىن ئۆتىدىغان ئايرىم چىقىش يوللار بولىدىكەن، ئەگەردە ئۇلارغا قانداقتۇر بىرەر پادىشا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ ھۇجۇم قىلسا ، قىرغىزلار ئۆزلىرىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى تاغ ئىچىگە ئېلىپ ئۆزلىرى تار تاغ ئېغىزلىرىنى توسۇۋېلىپ ھېچكىمنى كىرگۈزمەيدىكەن . ئۇلار يادا ① دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاشتىن پايدىلىنىپ ، ئۆزلىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرگە قاتتىق قار ياغدۇرىدىكەن ھەم شۇنداق قاتتىق سوغاق پەيدا قىلىپ، ئۇ دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ قول ۋە پۇتلىرىنى ئۈششۈتۈپ ھەرىكەت قىلالمايدىغان قىلىپ قويىدىكەن . شۇندىن كېيىن ، ئۆزلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ دۈشمەننى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدىكەن . ئۆلۈپ قالغان ئادەملەرنى ئۇلار يەرگە كۆممەيدىكەن ، مەخسۇس تاۋۇتقا سېلىپ ئېگىز دەرەخلەر ئۈستىگە قويۇپ قويىدىكەن . جەسەتنىڭ ئۈستىخانلىرى ئۆزلىگىدىن چىرىپ چېچىلىپ كەتكىچە شۇ يەردە تۇرىدىكەن ② . قىرغىزلارنىڭ خوشنىسى قازاقلار بولۇپ ، ئۇلار 200 مىڭ ئائىلىلىك خەلق ئىكەن. قازاقلار مۇسۇلمانىكەن، ئىمام ئەزەم (ئەبۇ ھەنىفە) مەزھىبىدە تۇرىدىكەن. ئۇلاردا قوي، تۆگە نۇرغۇن ئىكەن. ئۆيى بىر ھارۋىغا پېتىپ كېتىدىكەن . ئۇلارنىڭ چاپانلىرى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن بولىدىكەن ۋە بۇلارنى ھەر خىل رەڭلەردە بوياپ قويىدىكەن . بويالغاندىن كېيىن بۇ كىيىملەر ئەتلەستىن تىكىلگەن كىيىملەرگە ئوخشاشلا بولۇپ قالىدىكەن، بۇخارادا بۇنى ئەتلەس بىلەن بىر باھادا سېتىۋالىدىكەن . بۇلار شۇنچە چىرايلىق، ئىنچىكە توقۇلغان بولىدىكەن. يەنە قوي يۇڭىدىن يامغۇردىن ساقلىنىدىغان بىر چاپان تىكىلىدىكەن، بۇنىڭدىن زادى يامغۇر ئۆتمەيدىكەن . بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەپ ، بەزى ئورۇنلاردا بىر خىل چۆپ ئۆسۈپ شۇ چۆپنى قويلار يېگەندىن كېيىن قوينىڭ يۇڭى شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ قالىدىكەن .»

---

① ئومۇمەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتىقادى بويىچە، بۇ تاش قار ۋە يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن ۋە شۇنىڭدەك بوران چىقىرالايدىكەن.

② ئاپتور بۇ مەلۇماتنى كىتاپ مەنبەلىرىدىن ئالغان بولۇشى ئېھتىمال . ئەمما بۇ ئىشنىڭ دۇشۇ ئاپتور ياشاپ تۇرغان ۋاقىتتىكى قىرغىزلاردا بولۇشى ناتايىن .

1594 - يىلى، تەۋەككەل موسكۋاغا مەخسۇس ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنىڭ پادىشا - فېئودورنىڭ پۇخرالىقىغا ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىدىكەن. مۇشۇ ئەلچىلىك ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا خان «قازاق ۋە قالماقلارنىڭ پادىشاسى» دەپ ئاتالغان ئىكەن. مانا بۇ شۇنىڭدىن شۇ چاغدا تەۋەككەل خانغا بەزى قالماق ئۇرۇقلىرىمۇ ئىتائەت قىلغانىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ. 1598 - يىلى، تەۋەككەل تۈركىستان ۋە تاشكەنتنى ئىگەللىۋالدى ②. شۇ يىلى ئۇ تۇيۇقسىز ۋاپات بولىدۇ. بۇ شەھەرلەر قازاقلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا 1723 - يىلغىچە تۇرىدۇ. ۋېلىيەمىنوپ - زېرنوپنىڭ پىكرىچە، كېيىن قازاق خەلقىنىڭ ئۈچ قەبىلە ئىتتىپاقىغا يەنى ئۈچ جۈزگە بۆلۈنگەنلىكى دەل مۇشۇ پاكىتقا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن (بۇرۇن نەشر قىلىنغان كونا رۇسچە ماتېرىياللاردا ئوردا دېگەن تېرمىن ئىشلىتىلگەن. ھازىر، بۇنىڭ ئورنىغا جۈز دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ - ن. س). قالماقلار قازاقلارنى تەدرىجىي ھالدا يەتتە سۇدىن سىقىپ چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، 17 - ئەسىردە، تۈركىستان بىلەن تاشكەنت قازاقلار ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالىدۇ. قالماقلار 17 - ئەسىرنىڭ بېشىدا خارەزمگە ھۇجۇم قىلىدۇ ھەتتا ۋولگا دەرياسى ياقىلىرىغىچە بارىدۇ. مانا مۇشۇ ۋاقىتلار ئەتراپىدا چوروس قەبىلىسىنىڭ خانى قارا خۇلا پۈتۈن ئويرات ئىتتىپاقىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا توپلاشقا تىرىشىدۇ. بۇ ئىشقا ئايرىم - ئايرىم يەرلەرنىڭ باشلىقى - تەيجىسى بولغان ئادەملەر قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئەمما، قارا خۇلا ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بۇ مەقسەتكە يېتىدۇ. 1634 - يىلى، قارا خۇلانىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى باتۇر ئولتۇرىدۇ. باتۇرغا خۇڭتەيجى دېگەن ئۇنۋان بېرىلىدۇ. باتۇر خۇڭتەيجى زامانىسىدا ئويراتلار (جۇڭغارلار) دۆلىتى مۇئەييەن بىر تۈزۈمگە ئىگە بولىدۇ (جۇڭغار دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «سول قانات» دېمەكتۇر). 1640 - يىلى خۇڭتەيجىنىڭ ئوردىسىدا قۇرۇلتاي چاقىرىلىدۇ. خۇڭتەيجىنىڭ ئوردىسىغا ئىلى يىراقتا — دوسمىگە كېتىپ قالغان قالماقلارنىڭمۇ باشلىقى كېلىپ قاتنىشىدۇ. مەزكۇر قۇرۇلتايدا قالماقلارنىڭ مەشھۇر «دالا قانۇنى» ئېلان قىلىنىدۇ. خۇڭتەيجىنىڭ ئۆزىنىڭ كۆچۈپ يۈرىدىغان يېرى دەسلەپتە يۇقۇرى ئېرتىشنىڭ يېنىدا — زەيسان كۆلىنىڭ سەل يۇقۇرىدىراق بىر ئورۇندا جايلاشقان ئىدى. باتۇر خۇڭتەيجى تەۋەككەلخاننىڭ ئىز باسارى ۋە ئۇكىسى قازاق خانى ئىشىمغا قارشى قاتتىق سوقۇشلار ئېلىپ بارىدۇ.

① ۋېلىيەمىنوپ - زېرنوپنىڭ «قاسىمۇف پادىشالىقى ھەققىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتاۋىنىڭ 2 - قىسىم 104 - بېتىگە قاراڭ.

② ۋېلىيەمىنوپ - زېرنوپنىڭ «قاسىمۇف پادىشالىقى ھەققىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتاۋىنىڭ 2 - قىسىم 345 - بېتىگە قاراڭ.

باتۇر خۇڭتەيجى 1653 - يىلى ۋاپات بولدى. بۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئويرات ئىتتىپاقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ بىرلىكى ئاجىزلاشتى. رۇس مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، باتۇرنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى سېنگې ئولتۇردى. سېنگې توغرۇلۇق فىرونچىسور پوزدنېيېف تەتقىق قىلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازدى: «سېنگې ھېچقاچاندا ئۆزىنىڭ دادىسىغا ئوخشىغان پۈتۈن ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ئەمەس. باتۇر خۇڭتەيجى ۋاپاتىدىن كېيىن — 6 - 7 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سېنگې جۇڭغار ئورۇقلىرىنىڭ باشتۇرغۇچىسى بولۇپ قالدى دەپ ئويلاش مۇمكىن. سېنگېنىڭ ئەھمىيىتى ھېچقاچاندا مۇشۇ دەرىجىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئەمەس». خۇڭتەيجى دېگەن ئۇنۋانمۇ سېنگې ۋاقتىدا بىر ۋاقىتنىڭ ئىچىدە بىر قانچە ئادەملەردە بولۇپ كەلدى. ئىرتىشنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدا باتۇرنىڭ چوڭ ئوغلى سېتېر خان كۆچۈپ يۈردى.

1671 - يىلى، سېنگې ئۆلتۈرۈلدى، بۇ چاغدا تىبەتتىن ئۇنىڭ ئۇكىسى غالدان - بوشوكتۇ خان كەلدى. كېيىنچىلا ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆز ئۇكىسى سېتېر خان بىلەن كۈرەش قىلىشقا كىرىشتى. 1676 - يىلى، سېتېر خان تەلكە داۋىنى ۋە سايرام كۆلى يېنىدا مەغلۇپ قىلىندى ۋە غالدانغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. غالدان ئۆزىدىن ئاۋالقى ئۆتكەن قالماق باشلىقلىرىغا ئوخشاش قازاق ۋە قىرغىزلار بىلەن سوقۇشتى. 1681 - ۋە 1683 - يىللاردا غالدان سايرامغا ھۇجۇم قىلدى. 1683 - 1684 — 1685 - يىللاردا قىرغىزلارغا ۋە پەرغانىلىقلارغا قارشى ھۇجۇملار يۈرگۈزدى. 1684 - يىلى سايرام ئېلىنىپ، غالداننىڭ قوماندانى راپتان تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. مانا شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ قالماقلارنىڭ يەتتە سۇدىكى ھاكىمىيىتىنى ئۇلاردىن ھېچكىم تالاشمىغانلىقى مەلۇم. قالماقلارنىڭ قازاقلارغا، موڭغۇللارغا ۋە خەنزۇلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى يەتتە سۇغا مۇناسىۋەتلىك بولمىدى. مەلۇم بولۇشىچە، غالدان قالماق خۇڭتەيجىلىرىنىڭ ئارىسىدا بىرىنچى بولۇپ ئاساسەن ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا كۆچۈپ يۈردى، بەزىدە قىشنى ئىرتىش ياقىسىدا ئۆتكۈزدى، ئېيتىشلارغا كۆرە، ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتى ۋە قورغاس - ئۇسۇلار خۇڭتەيجىنىڭ شەخسى مۈلكى دەپ ھىساپلىنىشى ئېھتىمال. تۈركى خەلقلەردىن ئۇنكوۋسكىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، پەقەت بۇرۇتلار (قىرغىزلار) 18 - ئەسىردە ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا كۆچۈپ يۈرگەن ئىكەن.

غالدان بۇ ئۆزىنىڭ دۆلىتىدە ئۆزىنىڭ يەككە ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىش مەقسىدى بىلەن ئۆز تۇغقانلىرىنى تەقىپ ئاستىغا ئالدى. ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ بىرسى — غالداننىڭ جىيەنى سېۋان - راپتان 1678 - يىلى قېچىپ تۇرپانغا بېرىۋالدى. 1688 - يىلى غالدان موڭغۇلىيىگە ھۇجۇم قىلىشقا ماڭغاندا، سېۋان - راپتان شۇ يىلى ياكى 2 - يىلى، ئۆزىنىڭ يۇرتىغا قايتىپ

كېلىپ بۆرتالا ۋادىسىغا ئورۇنلىشىۋالدى . شۇ يەردە تۇرۇپ ، سېۋان - راپتان پۈتۈن مەملىكەتنى قەدەممۇ - قەدەم ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇۋالدى . غالدان بولسا ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېلەلمىدى . ئۇنىڭ موڭغۇلىيىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتسىز بولدى . نەتىجىدە ، 1697 - يىلى غالدان ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى . غالداننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن سېۋان - راپتان پۈتۈن دۆلەتنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى . جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن خۇددى ئۆزىنىڭ ئاۋالقى تاغىسىغا ئوخشاش قورقۇنۇچلۇق دۈشمەن بولۇپ قالدى . جۇڭگو بىلەن بولغان تاشقى كۆرۈنۈشتىكى تىنچلىق سۈلھى 1714 - يىلغىچىلىك ساقلىنىپ تۇرۇلدى. مۇشۇ يىلى سېۋان - راپتان قومۇلنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ جۇڭگوغا ئوچۇق سوقۇش ھەرىكەتلىرى باشلىدى . يەنە شۇ 1714 - يىلى ، جۇڭگو ئىمپېراتورى كاڭشى بىر پەرمان چىقىرىپ ، سېۋان - راپتاننىڭ ئەيىپلىرىنى سانىپ كۆرسىتىپ . مەزكۇر خۇڭتەيجىگە جۇڭغار تەيجىلىرىنىڭ ھوقۇقلىرىنى ۋە يەرلىرىنى تارتىۋاپسىلەر ، ھازىر ، شۇ ھوقۇق ۋە يەرلەرنى ئۆزلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىڭلار ، دېگەن تەلەپنى قويدى ۋە مۇشۇ ئىشنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تەيجىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن قۇرۇلتاي چاقىرىڭلار ، بۇ قۇرۇلتايغا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ئىشتىراك قىلىدۇ ، دەپ تەلەپ قىلدى . تەلەپكە بىنائەن "ئالاق تېغى (ئالاتاۋ) ئېتىكىدىكى يايلاقلار، خوئوت قەبىلىسىگە بېرىلىشكە تېگىشلىك ئىدى . خۇڭتەيجىنىڭ ئۆزىگە بولسا " ئېرتىش دەرياسى ئېقىنىدىكى كىچىككىنە بىر بۇرجەكنى بېرىلىشى كېرەك ئىدى. سېۋان - راپتاننىڭ مۇنداق تەلەپلەرگە قوشۇلمايدىغانلىقى ۋە مۇشۇ تۈپەيلى جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇش قوزغايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئىدى . جۇڭگولۇقلارغا ئاماق دۆلەتنىڭ ئاجىزنۇقتىلىرىنى ۋە قازاقلار، بۇرۇتلار(قىرغىزلار) نىڭ جۇڭغارلارغا دائىم خەۋپ سېلىپ تۇرىدىغانلىقلىرىنى، مۇشۇ تۈپەيلىدىن قازاق ۋە قىرغىزلار چېگراسىدا خېلى دەرىجىدە ھەربىي كۈچ ساقلاپ تۇرۇۋاتقانلىقلىرىنى ئوبدان بىلەتتى . جۇڭگونىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ھۆكۈمەتكە يوللىغان دوكلاتلىرىدا جۇڭگو قالماقلارغا ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ، دەپ قالماقلار ئۆز ئائىلىسىنى ئىلى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا توپلاپ كۆچۈرۈۋاتىدۇ، دېگەن مەلۇماتلارنى بېرىدۇ .

قالماقلار دۇچ كەلگەن مۇشۇ ئېغىر ۋەزىيەتتىن روسىيە ھۆكۈمىتى پايدىلىنىپ قالماقلارنى روسىيە پۇخرالىقىغا ئۆتۈشكە دەۋەت قىلماقچى بولىدۇ . مۇشۇ تەكلىپنى كۆتۈرۈپ 1719 - يىلى ، كازاك ئوروسلارنىڭ باشلىقى ئىۋان چېرىيدوف دېگەن ئادەم قالماقلارغا كېلىدۇ . بۇنىڭدىن سەل ئاۋالراق، 1717 - يىلى، توبولسك شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئاقسۆڭەك ۋەلىيەنوف دېگەن ئادەم سېۋان - راپتان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن مۇزارتنىڭ يېنىدىكى خارقىر دېگەن كىچىك ئېرىق بويىغا كېلىدۇ،

مەزكۇر ئادەم سېۋان - راپتان يېنىدا خېلى تۇرۇپ ، ئىككىنچى يىلى خۇڭتەيجىنىڭ تەلكە تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىكى خارگوسقا يېقىن ئورۇنلاشقان ئادەتتىكى قىشلىق قارارگاھىغا كېلىپ ، خۇڭتەيجى بىلەن خوشلىشىپ كېتىدۇ . كاپىتان ئۇنكوۋسكى ئەلچىلىكى ھەققىدە بىز باشقىلارغا قارىغاندا تولۇقراق مەلۇماتلارغا ئىگىمىز . ئۇنكوۋسكى 1722 - يىلى 11 - ئاي ئىچىدە، شۇ چاغلاردا ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئورۇنلاشقان خۇڭتەيجىنىڭ قارار گاھىغا كېلىدۇ، بۇ جاي چارىن نىڭ شەرق تەرىپىدىن بىر نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا بولغان بولىدۇ. ئۇنكوۋسكى قالماقلار ھۆكۈمرانى خۇڭتەيجىنىڭ سارىيىدا 1723 - يىلى 9 - ئايغىچە تۇرىدۇ . سېۋان - راپتان سارىيىدىكىلەر بىلەن بىللە ئۆز ئورنىدىن بىر ئورۇنغا كۆچۈپ يۈرۈپ، تېيىپ ۋە چارغالان دەريالىرىغا قەدەر كېلىدۇ . بۇ ئەلچىلىكنىڭ سىياسى نەتىجىسى بولمايدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1722 - يىلى ئىمپېراتور كاڭشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، جۇڭگو تەرەپتىن بولىدىغان خەۋپ خېلى دەرىجىدە ئازىيىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1723 - يىلى، قالماقلار قازاقلار ئۈستىدىن چوڭ غەلىبە قازىنىپ سايرام، تاشكەنت ۋە تۈركىستانلارنى قولغا كىرگۈزىۋالىدۇ.

ئۇنكوۋسكىنىڭ ئۆلچىشىچە ، شۇ چاغلاردا سوقۇش بولۇپ قالىدىغان بولسا قالماقلار 100 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىكەنمىش. خۇڭتەيجى ئۆزىنىڭ پۇخرالىرى ئىچىدە زور ھۆرمەت - ئابرويغا ئىگە بولۇپ ، زەيسانلار مەسلىھەتسىز ھېچقانداق ئىش قىلمايدىكەن (ئورۇغلارنىڭ باشلىقلىرىنى زەيسان دەپ ئېيتار ئىكەن). زەيسانلارنىڭ مۇئەممىراغى سىرىن دوندۇك دىگەن ئادەم بولۇپ، بۇ كىشى خۇڭتەيجىگە ئەمەكدە ۋەچچە بولىدىكەن. لېپسى ۋە قاراتال دەريالىرى بويىدا كۆچۈپ يۈرىدىكەن. بۇرۇن — مۇشۇ ئەھۋاللاردىن 30 يىل ئىلگىرى، قالماقلاردا دېھقانچىلىق مەشغۇلاتلىرى يوق ئىكەن. ئەندىلىكتە قالماقلارنىڭ خېلىسى دېھقانچىلىق قىلىدىغان بولغان. بۇرۇن بۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئەسىرگە ئېلىنغان بۇخارالىقلار (سارتلار) تېرىپ بەرگەن بولسا ، ئەندىلىكتە ، قالماقلار ئۆزلىرى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن ، ئۇلارنىڭ تېرىغان يەرلىرىنىڭ كۆلىمى تەدرىجى ھالدا كۆپىيىپ بارغان. خارگوس دەرياسىنىڭ قويۇلىدىغان يېرىدە سارتلار ① نىڭ كىچىكرەك بىر شەھىرى بار ئىكەن . قالماقلار روسلار بىلەن (تىنچ تۇرغان ۋاقىتلاردا) ، خەنزۇلار، تاڭغۇتلار بىلەن، شۇنىڭدەك ماۋارائۇننەھر بىلەن سودا — تىجارەت ئېلىپ بېرىپ تۇرغان .

① سارت دىگەن سۆز ئەسلى سودىگەر، تىجارەتچى دىگەن مەنىدە بولغان. كېيىنرەك كۆچمەن قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىغا بېرىپ سودا قىلىپ يۈرگەن ئادەملەرنى سارت دەپ ئاتاپ يۈرۈپ، بۇ نام كېيىنرەك ئومۇمى بىر خەلق ئىسمى قاتارىدا خاتا قوللىنىپ كېلىنگەن. بۇرۇنراق چىققان ئەدەبىياتلاردا سارت دىگەن ئىسىم يولۇقۇپ، بۇ سۆز ھازىرقى ئۆزبېك، ئۇيغۇر ۋە تاجىكلارغا قارىتىلغان. بارتولد بۇ يەردە ئۆزبېك، ئۇيغۇرلارنى نەزەردە تۇتماقتا . ئۇ. س.

قالماقلارنىڭ ھەربىي ۋە مەدەنىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە شۋېتسىيىلىك ئۇنتېر - ئوفىتسېر رېنات دېگەن ئادەم كۆپ جەھەتلەردە ياردەم كۆرسەتكەن. بۇ ئادەمنى (رېناتنى) قالماقلار ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا 1715 - يىلى ئەۋەتىلگەن بۇ ھگولتىس دېگەن ئادەمنىڭ يېنىغا كېتىۋاتقان يولدا 1715 - 16 - يىلى قىش پەسلىدە تۇتۇۋالغان ئىكەن. رېنات قالماقلار ئەمەلىكىدە 1733 - يىلىغىچە تۇرغان . قالماقلارغا زەمبىرەكنى (توپنى) قانداق قېلىپ قۇيۇشنى ۋە بۇنىڭدىن باشقىمۇ بەزى ھۈنەرلەرنى ئۆگەتكەن ھەتتا مەتبەلەرنى قۇرۇپ بەرگەن ئىكەن . رېنات ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جۇڭغارىيىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ ① بۇ كۆچمەنلەرنىڭ تۇرىدىغان جايلىرىنى بەك تەپسىلىي كۆرسەتكەن ئىكەن . كۆچمەنلەر ئادەتتە تاغ ئېتەكلىرىگە ، دەريالارنىڭ يۇقۇرقى ئېقىنلىرىغا جايلاشقان بولىدۇ. يەتتە سۇ دائىرىسىدە كۆچمەنلەر تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا بار ئىدى : (1) يەتتە سۇ، ئالا تاۋنىڭ ئېتىكىدە ۋە بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان دەريالارنىڭ يۇقۇرقى ئېقىنىدا : (2) ئالتۇن - ئېمىل بىلەن قويبىن ئارىلىقىدا ، كۆكتال بىلەن كۆكتېرەك ئارىلىقىدا ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى جايلاردا : (3) كېگېن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ، چارىنىڭ شەرقىدە ، كەتمەن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ياقىلىرىدا : (4) چىلەك دەرياسى ۋە شۇ دەريا تارماقلىرىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىنلىرىدا : (5) ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا، كۆلنىڭ غەربىي چېتىدىكى تېيۈپ دەرياسىنىڭ ياقىلىرىدا ، كۆلنىڭ شىمال تەرىپىدە قويسۇ ۋە ئاقسۇ دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدا : (6) چوڭ كېبىن ۋادىسىدا، چۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان دەريالارنىڭ يۇقۇرقى ئېقىنلىرىدا . قارا قاتقىچە بولغان يەرلەردە . رېنات خۇڭتەيجىنىڭ باش قارار گاھىنى تەلكە داۋانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ، ھازىرقى غۇلجا شەھرىنىڭ يېنىداراق دەپ كۆرسىتىدۇ.

سېۋان - راپتاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى غالدان سېرېن (1727 — 1745) ئولتۇردى. غالدان سېرېنمۇ شەرق تەرەپتە جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇرۇش ئېلىپ باردى . 1739 - يىلى جۇڭگو بىلەن تۈزۈلگەن سۈلھى توختام نەتىجىسىدە ئۇ ئۆز يېرىنىڭ ئازلا كام يېرىمىدىن ئايرىلىپ قالدى . ئۇنىڭ بەدىلىگە غالدان سېرېن غەرب تەرەپتىن قازاقلارنى ئەمەلىيەتتە بويسۇندۇرۇۋالدى. ھالبۇكى، بۇ قازاقلار ئۆزلىرىنى شەكلەن رۇس پۇخرالىرى دەپ ھېسابلايدىغان ئىدى. مۇشۇ قازاقلارنىڭ مەسىلىسى مۇناسىۋىتى بىلەن غالدان سېرېنغا ئارقا- ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم ئەلچىلەر ئەۋەتىلدى ، شۇنداق ئەلچىلەرنىڭ بىرىسى پىلاتىس - مايور ئۇگرىيۇموف 1732 — 1733 - يىللاردا غالدان سېرېن بىلەن بىر مەزگىل بىللە كۆچۈپ يۈردى . 4 - ۋە 5 - ئايلاردا ئىلى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىن كودجىگەر جىراسىغىچە بولغان جايلاردا يۈردى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ياز ئايلىرىدا تېمۇرلىك، كېگېن، قار - قارا ۋە تېكەس دەريالىرىنى ياقىلاپ يۈردى. 9 - ئايدىن باشلاپ

① كېيىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ خەرىتە ئەسلى قالماقلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، رېنات ئۇلاردىن ئەپلەپ - سەپلەپ ئېلىپ كەتكەن ئىكەن .

پۈتۈن قىشنى تا 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئىلى دەرياسىنىڭ ياقىسىدا ئۆتكەزدى: ئاۋال دەريانىڭ تۆۋىنىدە، كېيىن يەنە دەريانىڭ يۇقىرى تەرىپىدە بولۇپ، ئادەتتە كۈدجەگەر دىگەن جەرادا 5 - ئايغىچە تۇردۇ. (ئۇنكوۋسكىنىڭ «ئىلچىلىك» دىگەن كىتاۋىنىڭ 234 - بېتىدىن).

غالدان - سېرىندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى سېۋان - دورجى يۇرت سوراپ تۇردى (1745 — 1750 - يىللار). كېيىن ئۇنى ئۆز ئىنىسى لاما دورجى ئۆلتۈردى. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن قالماقلار يۇرتىدا ئۆز ئارا جېدەل - ماجىرا يۈز بەردى. مۇشۇنداق قالايمىقانچىلىق ئىچىدە غالدان - سېرىننىڭ جىيەنى ئامۇرسانا دىگەن ئادەمنىڭ ئورنى كۆتىرىلدى. ئۇ، قازاقلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ بويلىرى ۋە ئېرتىشنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىنى ئىگەللىۋالدى. 1754 - يىلى، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن ياردەم سوراپ ئۆزىنىڭ رەقىبلىرىگە قارشى تۇرماقچى بولدى. 1755 - يىلى جۇڭگو غەرب تەرەپكە تۇرغۇن ساندىكى ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان 2 يۈرۈش قوشۇن ئېۋەتتى. مەزكۇر ئەسكەرلەر ھېچقانداق قارشىلىقسىز قان تۆكمەستىن 3 ئاي ئىچىدە قالماقلار دۆلىتىنىڭ ھەممىلا يېرىگە بېرىپ ئۇ يەرلەرنى ئىگەللىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. دەل مۇشۇ يىلى ئامۇرسانا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بۇلارغا قارشى چىقتى. جۇڭگو ئەسكەرلىرى 2 - يىلى قوزغىلاڭنى بېسىقتۇردى. ئامۇرسانا قازاقلار ئىچىگە قېچىپ كەتتى. 1757 - يىلى ئامۇرسانا يەنە بىر قېتىم مۇددەت ئارىلىقىدا ئىلى دەرياسىدا پەيدا بولدى. لېكىن بۇ يەردىن قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى، چۈنكى قازاقلار خانى ئابلاي ئامۇرسانانى جۇڭگولۇقلارغا تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. ئامۇرسانا رۇس يەرلىرىگە بېرىپ ئامان قالدى. ئەمما شۇ 1757 - يىلى چېچەك چىقىپ ۋاپات بولدى. مانا شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەڭ ئاخىرقى كۆچمەن ئىمپېرىيە يوقالدى. 1758 - يىلى، جۇڭگولۇقلار بۇ يەرگە يەنە تۇرغۇن ئەسكەر ئېۋەتتى. مەزكۇر ئەسكەرلەر قالماقلارنى دەھشەتلىك تۈردە قىردى ①.

مەلۇمكى، قازاقلار، قىرغىزلار جۇڭغار دۆلىتى مۇنقەرىز بولغاندىن كېيىن، يەتتە سۇغا قايتىپ كەلدى. بۇلار ئازۋاقىت شەكلەن جۇڭگو پۇخراسى، دەپ ھىساپلاندى. جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسى ھازىرقى روسىيە ۋە جۇڭگو ئارىلىقىدىكى دۆلەت چېگراسىغا تەخمىنەن ئوخشاپ كەلدى. بۇ ئەلدە روسىيە ھاكىمىيىتى ئىلگىرىلىگەنگە قەدەر قازاقلار ۋە قىرغىزلار ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي مۇستەقىل بولۇپ كەلدى.

---

① بېچۇرىننىڭ «تارىخى ئەنزار» دىگەن كىتاۋىنىڭ 109 -، 125 - بەتلىرى قاراڭ. ۋېسېيېۋېنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن 1757 - يىلى يۈرگۈزۈلگەن ھەربىي يۈرۈش توغرىسىدىكى ماتېرىياللىرى ۋە قالماق خەلقىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللىرى، دۇمانىنىڭ «چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يەر (ئاگرار) سىياسىتى» دىگەن كىتاۋىنىڭ 72 -، 73 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ۋەقە يۈز بەرگەن يىللارنىڭ كۆرسەتكۈچى
(خىرونولوگىك كۆرسەتكۈچ)

مىلادىدىن 2 ئەسىر ئاۋال ئۇيسۇنلار يەتتە سۇنى ئىگەللەيدۇ. سەك خەلقى (ساكلار — ت) جەنۇپ تەرەپكە كۆچۈدۇ.

مىلادىدىن 105 يىل ئاۋال جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەلچىلىرى ئۇيسۇنلارغا كېلىدۇ.

مىلادىدىن ئاۋالقى 51 -- يىللار ئەتراپىدا ئۇيسۇنلار ئىگەللىگەن يەرلەر ئىككى دۆلەت بولۇپ بۆلىنىدۇ.

مىلادىدىن ئاۋالقى 11 -- يىلدا ئۇيسۇنلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي شىمال تەرەپكە كۆچۈدۇ.

مىلادىدىن ئاۋالقى 1 - يىلدا ئۇيسۇنلارنىڭ پادىشاسى ئىچكى جۇڭگونىڭ پايتەختىگە كېلىدۇ.

مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇجەنلەر (رۇژەنلەر) ئۇيسۇنلارنى يەتتە سۇنىڭ تۈزلەڭ جايلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ.

425 -- يىلى ئۇيسۇنلار جۇڭگوغا ئەلچىلەر ئەۋەتىدۇ.

436 -- يىلى جۇڭگو ئەلچىلىرى ئۇيسۇنلارغا كېلىدۇ.

6 - ئەسىردە يەتتە سۇنى تۈركلەر ئىگەللىۋالىدۇ.

581 -- يىلى تۈرك ئىمپېرىيەسى ئىككى دۆلەت بولۇپ بۆلىنىدۇ.

7 - ئەسىردە شۈەن جاڭ ساياھەتكە چىقىدۇ. يەتتە سۇنىڭ دېخانچىلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئەڭ قەدىمقى مەلۇماتلار بېرىلىدۇ.

657 -- يىلى يەتتە سۇنى جۇڭگولۇقلار ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالىدۇ.

740 -- يىلى ئەتراپىدا غەربىي تۈرك دۆلىتى ئاغدۇرۇلىدۇ.

748 -- يىلى سۇيئاپنى جۇڭگولۇقلار ۋەيران قىلىدۇ.

751 -- يىلى تالاستا جۇڭگولۇقلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

766 -- يىلى سۇيئاپنى قارلۇقلار ئىشغال قىلىدۇ.

940 -- يىللار ئەتراپىدا چۇ دەرياسى ۋادىسىنى قارا خانىلار ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

960 -- يىلى يەتتە سۇدىكى تۈركلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ.

992 -- يىلى بۇغراخان ھارون ۋاپات بولىدۇ.

1017 -- 18 - يىللاردا شەرقتىكى كۆچمەنلەر يەتتە سۇغا ھۇجۇم قىلىدۇ.

1025 -- يىلى يەتتە سۇدىن تۇغان خان سۈرۈپ چىقىرىلىدۇ.

1031 — 32 — يىللاردا قادىرخان يۈسۈپ ۋاپات بولدى. ئارسلانخان - سۇلايمان.

1043 — يىلى قازاق دالاسىدىكى كۆچمەنلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

1056 — يىلى ئارسلانخان ئاغدۇرۇلدى.

1057 — 58 — يىللاردا بۇغراخان مۇھەممەت ۋاپات بولدى.

1059 — 1074 — 75 — يىللاردا توغرول قاراخان يۈسۈپ.

1069 — يىلى بىرىنچى قېتىم تۈركىي تىلىدا «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى مەيدانغا كېلدى.

1074 — 75 — 1102 — 03 — يىللاردا بۇغراخان ھارون.

1090 — يىلى ئاتبېشى دېگەن يەرنى قەشقەرلىكلەر تالان - تاراج قىلدى.

1102 — يىلى قادىرخان جەبرائىل مەغلۇپ بولدى ۋە ئالەمدىن ئۆتتى.

1125 — يىلى قارا خىتايلار غەرپ تەرەپكە كۆچتى.

1130 — يىلى ئەتراپىدا قارا خىتايلار شەرقىي تۈركىستاندا مەغلۇپ بولدى.

1137 — يىلى ئەتراپىدا خوجەند دېگەن يەردە قاراخىتايلار غەلىبە قازاندى.

1141 — يىلى كاتۋان دالاسىدا قاراخىتايلار غەلىبە قازاندى.

1142 — يىلى بىرىنچى گۈرخان ۋاپات بولدى.

1179 — 1190 — يىللاردا پاترىئاخ (چوڭ روھانى ئۇنۋانى) ئىليا III: قەشقەر ۋە يەتتە سۇدا نېستورىيان دىنىغا قاراشلىق جايلار.

1208 — 09 — يىللاردا كۈچلۈك يەتتە سۇغا كەلدى.

1210 — يىلى قارا خىتايلار ئۆزگەند ۋە تالاسلاردا مەغلۇپ بولدى.

1211 — يىلى يەتتە سۇنىڭ شىمالىي قىسمىنى موڭغۇللار ئۆز ئىتائەتىگە ئالدى.

1212 — يىلى گۈرخان ئاغدۇرۇلدى. كۈچلۈك پادىشاھلىققا كۆتۈرۈلدى.

1218 — يىلى يەتتە سۇنى موڭغۇللار بويسۇندۇرۇۋالدى.

1219 — يىلى يېلۈي چۇسەي ساياھەتكە چىقتى.

1220 — يىلى ۋۇكۇسۇن ساياھىتى.

1221 — 1223 — يىللاردا چاڭچۇن (长春) — چيۇچۇجى ساياھىتى.

1227 — يىلى چىڭگىزخان ۋاپات بولدى.

1229 — 1241 — يىللار ئۆگدەي.

1229 — يىلى ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ سەككاكى ئۆلتۈرۈلدى.

1242 — يىلى چاغاتاي ۋاپات بولدى.

1242 — 46 — يىللاردا قارا ھۇلاكۇ.

1246 — 1248 - يىللاردا گۈيۈك.

1246 — 1251 -- يىللاردا يەسۈمۈنكې ھۆكۈم سۈردۈ.

1246 -- يىلى پىلانو كارپىنى ساياھەتكە چىقدۇ.

1248 -- يىلى باتۇ يەتتە سۇغا كەلدۇ.

1251 — 1259 - يىللاردا مۇنكې.

1251 - يىلى چاغاتاي ئۇلۇسى تار - مار بولدۇ.

1251 — 1260 -- يىللاردا ئېرگەنە يۇرت سورايدۇ.

1253 -- يىلى رۇبرۇك ساياھەتكە چىقدۇ.

1254 - 55 - يىللاردا ھۇلاكۇنىڭ ھەربى يۇرۇشى بولدۇ.

1255 -- يىلى گايتون ساياھەتكە چىقدۇ.

1259 -- يىلى چاڭدى ئەلچىلىكى كەلدۇ.

1260 - يىلى قۇبىلەي ۋە ئارىق بۇقا خاقانلىققا سايلىندۇ.

1260 — 1265 - 66 -- يىللاردا ئالغۇي.

1260 - يىلى ۋەزىر ھەبەش ئەمىد ۋاپات بولدۇ.

1262 -- يىلى ئالغۇينىڭ سايرام كۆلى يېنىدىكى غەلىبىسى.

1263 -- يىلى ئالغۇينىڭ ئىلى ۋادىسىدىكى مەغلۇبىيىتى.

1264 -- يىلى ئارىق بۇقىنىڭ چېكىنىشى.

1266 -- يىلى مۇبارەكشاھنىڭ سايلىنىشى؛ باراقنىڭ يېتىپ كېلىشى؛ مۇبارەكشاھنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى.

1268 - يىلى خەيدۇنىڭ سىر دەرياسى بويىدا باراق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى.

1269 -- يىلى تالاستا ئۆتكۈزۈلگەن قۇرۇلتاي.

1271 -- يىلى باراقنىڭ ۋاپاتى.

1282 -- يىلى چاغاتاي ئەللىرىدە خاتىرجەملىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى.

1301 -- يىلى خەيدۇنىڭ ۋاپاتى.

1303 -- يىلى چاپارنىڭ خان دەپ ئېلان قىلىنىشى، بايانىنىڭ ئەلچىسىنىڭ باغداتقا بېرىشى.

1304 -- يىلى موڭغۇل ئەللىرىنى ئىمپېراتسىيىلەشتۈرۈش پىلانى.

1305 -- يىلى چاپار بىلەن تۇۋا ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پەيدا بولدۇ.

1306 - 07 -- يىللاردا تۇۋا ۋاپات بولدۇ.

1308 -- يىلى كۆنچەك ۋاپات بولدۇ.

1308 -- 09 - يىللاردا تالىكۇ.

1310 — 1318 -- يىللاردا ئېسەن - بۇقا.

1315 -- يىلى ئېسەن بۇقا بىلەن ئۆزبەك ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىشىش بولىدۇ.

1318 — 1326 -- يىللاردا كېبەك.

1326 -- يىلى ئىل چىگىدەي؛ ئوتتۇرا ئاسىيادا كاتولىك دىنى تەشۋىقاتىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى. دۇررە. تۆمۈر

1326 — 1334 - يىللار تارما شېرىن.

1333 -- يىلى ئىبنى باتتۇتانىڭ ساياھىتى بولدى.

1334 -- يىلى بۇزان.

1334 — 1338 - يىللىرى جەنگىكچى. ئالمالىقتا كاتولىك مىسيونېرلىرىنىڭ كېلىشى.

1338 - 1339 -- يىللاردا يەتتە سۇدا چوما كېسەلى يۈز بېرىدۇ.

1339 -- يىلى خرىستىيان دىنىدىكىلەر تەقىپ ئاستىغا ئېلىنىدۇ.

1347 -- يىلىدا ماۋارا ئۇننەھردىكى چاغاتاي خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى يىقىتىلىدۇ.

1348 — 1362 -- 63 -- يىللار توغلۇق تۆمۈر.

1360 -- يىلى توغلۇق تۆمۈر ماۋارائۇننەھرنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرىدۇ.

1370 - 71 -- يىللاردا تۆمۈر قوشقارغا كېلىدۇ.

1375 -- يىلى تۆمۈر يەتتە سۇغا ئەربى يۈرۈش قىلىدۇ.

1376 -- يىلى تۆمۈرنىڭ يېڭى ھۇجۇمى بولىدۇ. قەمەرىددىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

1377 -- يىلى تۆمۈرنىڭ يەنە يېڭى ھۇجۇمى بولىدۇ. قەمەرىددىن بوزئام جەرىاسىدا تار -- مار قىلىنىدۇ.

1383 -- يىلى تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ ھۇجۇمى يۈز بېرىدۇ.

1389 - 1399 -- يىللاردا خىزىر خوجا.

1389 -- يىلى تۆمۈر ئېرتىش ۋە يۇلتۇزلارغا يۈرۈش قىلىدۇ.

1390 -- يىلى تۈرك ئەمىرلىرى ئېرتىشقىچە ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ.

1397 -- يىلى تۆمۈر خىزىر خوجانىڭ قىزىغا نىكاھلىنىدۇ.

1399 -- يىلى موغۇلىستاندا ئىچكى نىزالار يۈز بېرىدۇ.

1399 — 1408 -- يىللاردا شەم ئى جاھان.

1404 -- يىلى يەتتە سۇنىڭ بىر قىسمىنى تۆمۈر بويسۇندۇرۇۋالىدۇ.

1405 -- يىلى تۆمۈر ۋاپات بولىدۇ.

1407 -- يىلى شەم ئى جاھان جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتتى.

1408 — 1416 - يىللاردا مۇھەممەدخان.

1416 — 1418 -- يىللاردا نەقشى ئى جاھان.

1418 — 1421 - يىللاردا ۋەيسخان.

1420 - يىلى موغۇلىستاندا ئۆز ئارا نىزا يۈز بېرىدۇ. شاروخ ئەلچىلىرىنىڭ
يەتتە سۇدىن ئۆتىشى.

1421 - يىلى شىر مۇھەممەدخاننىڭ پادىشالىق قىلىشى.

1425 - يىلى ئۇلۇغبەگنىڭ ھۇجۇم باشلىشى.

1428 - يىلى ساتۇق خان بىلەن بولغان جەڭدە ۋەيسخاننىڭ ھالاك بولۇشى.

1428 — 1434 - يىللاردا موغۇلىستاندا يۈز بەرگەن ئۆز ئارا نىزالار.

1434 — 1462 - يىللار ئېسەن بۇقا.

1434 — 1456 - يىللار يۇنۇس خاننىڭ پېرسىيەدە بولۇشى.

1456 — 1462 - يىللار يۇنۇس خاننىڭ جېتى كەنتتە بولۇشى.

1462 - يىلى يۇنۇس خاننىڭ موغۇلىستاننىڭ غەربىي قىسمىدا ھۆكۈم سۈرىشى.

1469 - يىلى سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ۋاپات بولۇشى.

1472 - يىلى موغۇلىستاننىڭ يۇنۇس خان ھاكىمىيىتى ئاستىدا بىرلىككە كېلىشى.

1472 - يىلى يەتتە سۇغا قالماقلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى.

1482 - يىلى موغۇللار كۆپچىلىكىنىڭ يۇنۇستىن ئايرىلىپ كېتىشى.

1487 — 1508 - يىللاردا مەھمۇت خان.

1503 - يىلى شەيبانى بىلەن بولغان سوقۇشتا مەھمۇتخاننىڭ ۋە ئۇنىڭ
ئۇكىسى ئەخمەت خاننىڭ مەغلۇپ بولۇشى؛ ئەخمەت خاننىڭ ۋاپاتى.

1504 — 1508 - يىللاردا خەلىلنىڭ قىرغىزلارغا باشلىق بولۇشى.

1508 - يىلى مەنسۇر ۋە ئۇنىڭ ئۇكىلىرى بىلەن ئالما - ئاتا يېنىدا
خەلىل ۋە سەئىدلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭ.

1513 - يىلى چۇدەرياسىنىڭ يا قىسمىدا سەئىدخان بىلەن قازاقلار خانى قاسىمنىڭ ئۇچرىشىشى.

1514 - يىلى سەئىد خاننىڭ قەشقەرىيەنى ئىگەللىۋېلىشى.

1516 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندا تىنچلىق، خاتىرجەملىكنىڭ قايتا ئەسلىگە
كېلىشى، سەئىد خاننىڭ يەتتە سۇغا قىلغان بىرىنچى ھۇجۇمى.

1517 - يىلى سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەمىل خوجىنىڭ مۇھەممەت قىرغىزغا
قارشى قىلغان ھەربى يۈرۈشى.

1522 - يىلى يەتتە سۇنىڭ موغۇللارغا بويسۇندۇرۇلىشى. قوشقاردىكى لاگېر.

1524 - يىلى سەئىدخاننىڭ قازاق خانى تاھىر بىلەن ئۇچرىشىشى.

1525 - يىلى يەتتە سۇغا قالماقلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى. سەئىدخاننىڭ قالماقلارغا قارشى يۈرۈشى. موغۇللارنىڭ ئاتبېشى دېگەن يەرگە چېكىنىشى.

1526 - يىلى موغۇللارنىڭ يەتتە سۇدىن چېكىنىشى. تاھىرخاننى قازاقلارنىڭ تاشلاپ كېتىشى.

1527 - يىلى تاھىر خاننىڭ ئاتبېشىغا كېلىشى.

1529 - يىلى بىر بۆلۈك قازاقلارنىڭ تاھىرخان بىلەن ئەپلىشىپ قېلىشى.

1533 — 1565 - 66 -- يىللار موغۇل خانى رەشىتخان.

1537 - 38 - يىللاردا رەشىتخاننىڭ قازاقلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى. يەتتە سۇدا موغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى.

1544 - 45 -- يىللار رەشىتخاننىڭ ئىسسىق كۆل ياقىسىدا تاشكەنت خانى نەۋرۇز - ئەخمەت بىلەن ئۇچرىشىشى.

1552 - يىلى ئالتان خاننىڭ ئويراتلارنى بويسۇندۇرۇشى.

1552 - 1556 - يىللار قالماقلارنىڭ قازاقلار خانى تەۋەككەل ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى.

1594 - يىلى تەۋەككەل خاننىڭ موسكۋاغا ئەلچى ئەۋەتىشى.

1598 - يىلى تەۋەككەل خاننىڭ تۈركىستان ۋە تاشكەنتنى ئىگەللىۋېلىشى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتى.

1634 — 1655 -- يىللار باتۇر خۇڭتەيجى.

1640 - يىلى قالماقلار قانۇنلىرىنىڭ تۈزۈلىشى.

1671 - يىلى سەنگې نىڭ ئۆلتۈرۈلىشى.

1676 - يىلى غالدان - بوشۇكتۇ - خاننىڭ سىي تېبەن خان ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى.

1681 - يىلى غالدان - بوشۇكتۇ خاننىڭ سايرامغا يۈرۈشى.

1683 - يىلى غالدان - بوشۇكتۇ خاننىڭ سايرامغا يۈرۈشى. قىرغىزلارغا ۋە پەرغانىلىقلارغا قىلغان يۈرۈشى.

1684 — 85 -- يىللاردا سايرامنىڭ ۋەيران قىلىنىشى. قىرغىزلار ۋە پەرغانىلىقلارغا قارشى ھۇجۇملار.

1688 - يىلى موغۇلىيىگە قىلىنغان ھەربى يۈرۈش. سېۋان - راپتاننىڭ جۇڭغارىيىگە كېلىشى.

1697 -- يىلى غالداننىڭ ۋاپاتى.

1697 -- 1727 - يىللار سېۋان -- راپتان.

1714 -- يىلى قالماقلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا بولغان سوقۇش. ئىمپېرا-
تور كاڭشىنىڭ پەرمانى.

1716 -- 1733 -- يىللار رىناتنىڭ جۇڭغارىيەدە بولۇشى.

1717 — 1718 -- يىللار خۇڭتەيجىنىڭ ئوردىسىغا ئاقۇۋگېك ۋىلىيە ئىسوننىڭ
كېلىشى.

1719 -- يىلى چېرىدوننىڭ ئەلچىلىكى.

1722 -- ئىمپېراتور كاڭشىنىڭ ۋاپات بولۇشى.

1722 - 23 -- يىللار كاپىتان ئونكوۋسكىنىڭ ئەلچىلىكى.

1723 -- يىلى قالماقلارنىڭ سايرامنى، تۈركىستاننى ۋە تاشكەنتلەرنى بېسىۋېلىشى.

1727 — 1745 - يىللار غالدان -- سېرىن.

1732 — 1733 -- يىللار خۇڭتەيجى ئوردىسىغا پىلاتىس -- مايور ئۇگرىيۇموۋ-
نىڭ كېلىشى.

1739 -- يىلى قالماقلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا سۈلھ تۈزۈلۈشى.

1745 — 1750 -- يىللار سېۋان -- دورجى.

1754 -- يىلى ئامۇرسانانىڭ جۇڭگولۇقلارغا ئىتائەت قىلىشى.

1755 -- يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭغارىيەگە ھۇجۇم قىلىشى.

1756 -- يىلى ئامۇرسانانىڭ توزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ قازاقلار
ئارىسىغا قېچىشى.

1757 -- يىلى ئامۇرسانانىڭ تىبولىسك شەھرىدە ۋاپات بولۇشى.

1758 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭغارىيەنى ۋەيران قىلىشى. قالماقلارنىڭ قىرىلىشى.

1984 -يىل، 23 - فېۋرال   سايرانى تەرجىمىسى

5